

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№4 (181),
СӘУІР
2020 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Х.Әбжанов, М.Қойгелдиев,
Т.Омарбеков, – т.ғ.д. акад.;
Б.Аяған, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ыс-
мағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбаев,
А.Жұмаділ, Ж.Әшірбекова,
М.Ноғайбаева, Д.Салқынбек,
Қ.Құнапина – т.ғ.к., доц.; С.Дүй-
сен – п.ғ.к., Қ.Қарамандәев –
тарихшы-зерттеуші.

С.Әбішқызы – тұңғыш бас
редактор. Б.Матеева – ұс-
таз-әдіскер. Ш.Танмамбетова,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева,
Ұ.Елшібай – озат ұстаздар.

.....

Басуға 10.04.2020 ж. жіберілді.

Пішімі 84 x 108¹/₁₆.

Шартты б.т. – 5. Офсетті
басылым. Бағасы келісімді.

Таралымы – 1500.

Индекс – 75748.

Тапсырысы –

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

.....

Авторлар қазақша ғылыми-
теориялық мақалаға орысша,
ағылшынша, орысша мақалаға қа-
зақша, ағылшынша, ағылшынша
мақалаға қазақша, орысша резюме
ұсынуға міндетті. Мақаланың ғы-
лыми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың байлам-
тұжырымдары редакция көзқара-
сымен сәйкеспей де мүмкін. Кө-
шіріп басылса не пайдаланылса,
сілтеме жасалуы тиіс.

Журнал ҚР БҒМ Білім және
ғылым саласындағы бақылау
комитеті (БҒСБҚ) ұсынған
тізімде бар.

Журнал в списке рекомендо-
ванных ККСОН МОН РК.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Әзілхан Тәжекеев, Нұргүл Төлебаева. Қаратау жоталарындағы тарихи мұралар.....	2
Мөлдір Алдабергенова, Гаухар Сыздықова, Талғат Мейірбеков. Сауда-ақша қатынастарының дамуы.....	4
Әйгерім Рамазанова, Анар Кәрімова. Павлодар-Ертіс өңірінің белгілі тұлғалары.....	8
Өтеген Исенов. Әбекеннің тарих ғылымына қосқан үлесі.....	10
Тұрғанжан Төлебаев, Айханым Мақсымқанова. Қазақстан архивтерін жеке тектік құжаттармен толықтыру жолдары.....	12
Оразгүл Мұхатова. Татьяна Митропольскаяның қоры.....	16
Гүлзада Саргизова. Трасология – сүйектен және мүйізден жасалған бұйымдарды зерттеу әдісі.....	19
Мұхтар Исаев, Мақсат Төлеев, Хазретәлі Тұрсұн. Отандық тарих философиясының мәселелері.....	21
Зәбира Мырзатаева, Дана Әліпова. Айтылған тарих.....	24
Құмарбек Жұмбаев. Жаңа түрік күнтізбесі.....	29
Адилхан Жарасов. Седентаризация в земельной политике.....	32
Гүлзат Мүтәліп. Ескелді ауданындағы киелі орындар.....	34
Б.Айту. Тарих және этнология институты:.....	37
Ғайни Мұхтарова. Қоянды жәрмеңкесінің қалыптасу тарихы.....	39
Куляш Джумағалиева. О зрителях и караульных командах на соляных промыслах.....	41
Д.Әбенев, Б.Әбенев, 1907 жылғы «айрықша мәжіліс».....	43
Рамазан Нүсіпов. Алаш әскері.....	45
Айнагүл Еспенбетова. Аштықтың әлеуметтік-демографиялық сипаты.....	47
Баян Тұрсынова, Мұқтарбек Кәрімов. Семей өңіріндегі ашаршылық.....	50
Арайлым Мұсағалиева, Мақпал Жақия. Қарлағ аумағындағы қазақ ауылдары.....	52
Назгүл Байғабатова, Ақмарал Елемес. Ұлттық бірегейлікті зерттеу мәселелері: теориялық аспект.....	54
Әсемгүл Қоскеева. Қазақстандағы ұлт пен тіл мәселесі.....	56
Еркебұлан Ержанов. Қазақстан мен Түркия.....	57
Күлімкөз Сантаева, Тұнық Садықова. Қазақстандағы демографиялық мәселелер.....	60
Жанат Әбішева. Әйел теңдігі және гендерлік саясат.....	62
Жапсарбай Куанышев. Роль административной реформы в формировании эффективного государства.....	64
Аққали Ахмет. Мекен-жайым – Воронеж.....	68

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Нұрзия Рахметова, Жаухар Үсенова. Кәсіби біліктілікті кешенді бағалау.....	71
Гүлқыз Жусанбаева. Тарихты оқыту әдістемесі ғылым ретінде.....	74
Айнагүл Қойшыбаева. Қысқа мерзімді жоспар.....	76
Маржан Мақатова. «Алтын адам».....	77
Аззамжан Басанов. Қазақ хандығының Ресей империясына қосылуы.....	79
Айгуль Колдаева. Важность критерияльного оценивания для успешности обучения.....	79

ҚАРАТАУ ЖОТАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ МҰРАЛАР (Қызылорда облысы бойынша)

Әзілхан ТӘЖЕКЕЕВ,
PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің Археология және этнография
ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі,
Нұргүл ТӨЛЕБАЕВА (Тюлебаева),
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің Қазақстан тарихы және саяси-
әлеуметтік ғылымдар кафедрасының магистранты

Тянь-Шань тауының батыс бөлігінің жалғасы – Қаратау сілемдері. Қаратаудың соңғы сілемдері Қызылорда облысының Жаңақорған, Шиелі аудандарына жетіп жығылады. Бұл тауды ел арасында «қазыналы Қаратау», «қарт Қаратау», «әулиелі Қаратау» деп те атайды. Қаратауды табиғи сакралды ескерткіштер тізіміне енгізуге әбден болады.

Қаратау атауы – қазақтың тарихымен, ұлттық болмысымен біте қайнасып кеткен аномантикалық нысан, халқымыздың баспанасы, қарашаңырағы іспеттес рәмізге ие. 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» тауқыметін суреттейтін, өз кезінде ұлттық «гимнге» айналған «Елім-ай» жырындағы «Қаратаудың басынан көш келеді...» деп әспеттелетін мәртебелі тау осы.

Қаратау көптеген археологиялық ескерткіштерге бай. Бұл ескерткіштердің басым бөлігі «Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы» атты 2011 жылы жарыққа шыққан еңбекте жарияланған. Белгілі археолог М.Елеуовтің археологиялық барлау жұмыстары нәтижесінде есепке алынған бұл ескерткіштерді бірнеше топқа бөлуге болады:

1. Петроглифтер (жартас суреттері);
2. Обалы қорымдар (жеке обалар, «мұртты» обалар);
3. Қалашықтар;
4. Қоныстар.

Осылардың ішінде жартас суреттері ең көп кездеседі. Олар Қарасүйір, Қаратас, Қоспа, Құланыш, Күйкентай, Нарынбай, Нұрмаханбұлақ 1, 2, Табалдыбұлақ, Дарбаза, Дәуітбайсаз, Қоскөл, Қаратоғай, Сатайбұлақ 1, 2, Сауысқандық, Шалабай, Тасбұлақ және т.б. (1) Мақалада аталған жартас суреттерінің ең ірісі Сауысқандық петроглифтері жайлы баяндалады.

Тақырыптың өзектілігі. Еуразияның таулы-далалық аумақтарында мекендеп келген ежелгі тайпалар аңшылық, егіншілік, әсіресе, мал шаруашылығымен айналысып, көшпелі өмір салтын ұстанды. Олардың тілдік деректері, жазулы мәтіндері бізге жетпеді. Қазірге дейін тілі мен жазуына қатысты айғақтар анықталынбаған. Өйткені ол кезеңдерде жазу-сызудың болмауына байланысты, оның формалары – алғашқы қарапайым суреттер, петроглифтер, пиктограммалар, идеограммалар, жартас суреттері, символдар, таңбалар

көптеп қолданыла бастады. Ол сызба суреттерде күн, ай, жұлдыздар, жылқылар, жыртқыш аңдар, бұғылар, адамдар, арба көлік құралдары, қару-жарақтары сияқты алуан түрлі семантикалық көріністер болатын. Демек, аталмыш артефактілердің барлығы дерлік жазудың, жазба мәтіндердің алғашқы көріністері деуге болады. Сол себепті петроглифтерді зерттеу маңызды, өзекті тақырып болып табылады.

1-сурет. Сауысқандық петроглифтері. Фото Ә.Тәжеевтікі.

Зерттелу тарихы. Қазақстанда 200-ден астам жартас суреттерінің шоғырланған орындары белгілі болып отыр. Солардың ішінде жан-жақты зерттеліп, ғылыми айналымға түскендері: Ақбауыр, Арпаөзен, Баянжүрек, Ешкіөлмес, Қаратау, Қойбағар, Майдантал, Мойнақ, Таңбалы, Теректі-Әулие және т.б. Тәуелсіздік жылдары осы ескерткіштер жайлы құнды еңбектер жарыққа шыққан.

Ал Сауысқандық петроглифтеріне келсек, Жартастағы бейнелер ғалымдар тарапынан зерттеліп, М.Қ.Қадырбаев пен А.Н.Марьяшевтың «Наскальные изображения хребта Каратау» атты кітабында жарияланған (2). 2004 жылы археолог М.Елеуов географиялық координаттарын анықтап, жартастағы суреттерге толық сипаттамасын берген. Жартас суреттері Үлкен

Сауысқандық және Бала Сауысқандық тауларының аралығында орналасқан суреттерді шартты түрде: 1, 2, 3, 4, 5 деп бірнеше топқа топтастырып қарастырады (3). 2005-2014 жылдар аралығында белгілі археолог З.Самашев жетекшілігімен жүргізілген зерттеулер нәтижесінде Сауысқандық жартас суреттерін қола, ерте темір, ортағасырлық кезеңдерге және қазақтардың жартасқа салынған бейнелеу өнері туындылары деп кезеңдерге бөлініп, жүйеленді (4).

Петроглифтерге сипаттама. Қызылорда облысы, Шиелі ауданындағы Еңбекші ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 50 шақырым жерде орналасқан. Олар Ата-сауысқандық, Баласауысқандық тау жоталары, сондай-ақ Сауысқандық өзенінің оң жағында орналасқан Сүлеймен жайлауының іргесіндегі Үлкеншоқы, Кішішоқы тау жоталары жартастарында салынған. Қаратау жартас суреттерінің мерзімдік ерекшеліктері ежелгі қола дәуірінен бастап, ортағасырлық қазіргі этнографиялық кезеңдерге дейін созылып жатыр. Жартас суреттерінің басым бөлігі қола дәуіріне жатады. Суреттер тіршілік тынысын бейнелей отырып, қола дәуірі адамзаттың шығармашылық дамуының жарқын кезеңі болғандығын айқындайды.

Қола дәуірінде өнер түрлері, оның ішінде петроглифтер, яғни, жартасқа сурет салу өнері дами бастады. Жартастың теп-тегіс жазық бетіне аңдардың, адамдардың бейнесін немесе белгілі бір сюжеттік желіге құрылған тұтастай композицияны шекімелеп түсірген.

Бұл уақытта репертуарлары түрленіп, адамның қоршаған ортаға деген көзқарастары күрделеніп, шаруашылық-мәдени қызметтерінде технологиялық дамуы нәтижесінде ой-танымындағы өзгерістер жартастарға суреттермен салынады.

Олар ашық аспан астында су көздерінде орналасып, түрлі культтік-мистикалық табыну ғұрыптарын жасап, діни-мифологиялық көріністерін жартас беттеріне түсірген, жартастағы суреттер арқылы айнала болып жатқан құбылыстарды, өздерінің білетін білімі мен тәжірибесін, өздері жөніндегі мәліметтерді символдар арқылы кейінгі ұрпаққа қалдырып отырған. XX ғасырдың 60-70 жылдары археология ғылымында жартас суреттеріне деген аса қызығушылық бүгінгі күні ғалымдардың жеке дара зерттеулеріне әкелді. Соңғы жиырма-отыз жылдықта әлем ғалымдары арасында да жартастағы суреттерді зерттеуге жалпы ұмтылыс тарихымызға жаңаша көзқарастар қалыптастыруда.

Қазақстан жері шөлді, шөлейтті аридтік зона болғанымен ерте кезеңнен бері қарай ата-бабаларымыз осы жерді мекендеген.

Қазақстанның шексіз таулы-далалы аймақтарынан жүздеген жартас суреттерінің орындары анықталды, олардың оншақтысы ежелгі ғибадатхана орындары, яғни ежелгі адамдардың ұзақ уақыт бойы мекендеген тұрағы, рухани мәдениетінің жетістігі.

Қазақстандағы жартас суреттерінің көп бөлігін зооморфтық бейнелер құрайды. Жартастардағы ешкі, арқар, өгіз, жылқы, құлан, түйе, таутеке, қабан және т.б. аңдардың бейнелері егіншілік шаруашылықпен қатар діни-наным сенімнің дамуымен байланыстырылады. Қаратаудағы Сауысқандық жартасындағы ит пен қасқырдың, бұғы бейнесін кездестіруге болады.

Қола дәуіріндегі тайпалардың дүниетанымы түгелдей табиғатқа тәуелді болды, сондықтан адам табиғат күшін құдірет деп білді. Ең маңыздысы жартастағы суреттерде адамның түрлі бейнеде салынуы. **Біріншіден**, өсіп-өну культі (плодородия), **екіншіден**, сол кезеңдегі наным-сенімге сәйкес пұтқа табынушылық, **үшіншіден**, жақсылыққа, гүлденуге және сәттілікке ұмтылысты негізге ала отырып суреттердің салынуы.

Жартастағы бейнелер адамға күнделікті өмірде үй жануарлары да, дала жануарлары да таныс, шаруашылықта міндетті түрде пайдаланылғанын көрсетеді.

Әсіресе, аңдар бейнесі кішігірім ғибадатханаларда көптеп кездеседі. Олардың ішінде ешкі мен арқарлардың бейнеленуі ғұрыптық дәстүрмен, яғни көктем мерекелерін қарсы алу немесе егіншілік культімен байланыстырылады.

Қола ғасыры ғибадатханаларында ешкі бейнесі ең көп кездесетін бейне болып табылады. Жартас суреттерінің ішінде стилистика бойынша «зооморфты» ешкінің бейнеленуі анық реалистік емес мінез-құлықты бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

З.С.Самашев пен С.С.Мұрғабаетың «Сауысқандық жартас суреттеріндегі қола дәуірінің бейнелері» атты мақаласында әр түрлі кейіпте кескінделген антропоморфты бейнелер мен өніп-өсу культіне байланысты ортақ композициялар жиі кездеседі (5). Олардың кескінделу пішінінде белгілі бір тұрақтылық болмағанымен барлығына ортақ белгі күн іспеттес шуақ, нұр, т.б. белгілердің болуы. Жартас суреттерінде күнбасты кейіпкер кеңінен таралған. Олардың қатарында Орталық Қазақстанның Байқоңыр жартас суреттері, оңтүстіктің Ішкі Қызылқұм жартас суреттері, Саймалы-Таш жартас суреттерін айтуға болады. Бұл кейіпкерлердің айқын бейнесі Тамғалы жартас суреттері де кескінделген. Ал біз қарастырып отырған Қаратау жотасында күн бейнесі көп жағдайда таңба, белгі ретінде кескінделіп кең тараған. Ал антропоморфты кейіптегі күнбасты бейнелері соңғы кездерге дейін бұл аймақта белгісіз болып келді. Әйтседе соңғы зерттеулердің нәтижесінде олардың сирек те болса жартас суреттерінде кездесетіндігі байқалып отыр. Мысалы, Сауысқандық жартас суреттерінде кездесетін екі күн бейнесі өзінің кескінделу ерекшелігі жағынан Тамғалы жартас суреттерімен өте ұқсас болып келеді. Сауысқандықтың негізгі топтарынан алшақтау орналасқан жартастардың біріне күн бейнесі кездеседі. Сауысқандық III тобында кеудесі қос үшбұрыштан тұратын «садақшылар» бейнеленген көріністе қолын бүйіріне таянған «шуақ» ретіндегі сызықтар орнына басын айнала ойықтар көрсетілген антропоморфты бейнені көруімізге болады.

Сауысқандық жартас суреттерімен қатар, жерлеу орындары да кездеседі. Жерлеу ғұрпы, жалпақ тастардан жерге жартылай батырып, орнатқан қоршау түрінде болып келеді. Тас қоршаулардың пішімі әр түрлі, тікертбұрышты, кейде тіпті шаршы (квадрат) түрінде де кездеседі. Әдетте, қоршаудың орта шенінде қабір болады. Қабір қабырғалары кішігірім жалпақ тастардан қаланған тас сандық сияқты. Тас сандық үсті (беті) бір немесе екі-үш жалпақ тастармен жабылады. Кейде тас сандықтың қабырғалары да тігінен қойылған үлкен жалпақ тастардан жасалады. Яғни, осы аумақтағы жерлеу орындарымен, жартастарға салынған жартастағы суреттерден байқап, қола дәуірінің тайпалары өмір сүрді деп толық сеніммен айтуымызға болады. Осындай жерлеу орындарының құрылысы Орталық Қазақстандағы қола дәуіріне жататын Нұра кезеңінің ескерткіштеріне де тән.

Қорытынды. Қола дәуірі тайпаларының жерлеу және ғұрыптық орындарын анықтау, оларды зерттеу ұлттық тарихымыз үшін өзекті екендігі даусыз. Бұлай деуімізге себеп те жоқ емес. Нақтырақ айтсақ, қазақ қоғамына тән этникалық, мәдени және шаруашылық элементтер және қазақ халқының антропологиялық негізі қола дәуірінен бастау алады. Қаратауда ертеден қалған жартастағы суреттерді зерттеу, тарихи мазмұнын жан-жақты ашу қиындық келтіреді. Бұл жерде қандай тайпалар тұрды, неліктен басқа жаққа қоныс аударды,

климаттық жағдайы қаншалықты дәрежеде болды деген мәселелер әлі де болса ғалымдардың алдында тұрған шешімін таппаған сұрақтар болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. Алматы, 2011. 504 б.

2. Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата, 1977. 229 с.

3. Мургабаев С. Сауысқандық жартас суреттері // Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. Алматы, 2011. 460-464-бб.

4. Самашев З., Мургабаев С., Елеуов М. Сауысқандық петроглифтері. Астана, 2014. 374 б.

5. Самашев З., Мургабаев С. Сауысқандық жартас суреттеріндегі қола дәуірінің бейнелері // «Еуразия тарихы мен мәдениетіндегі Арал-Сырдария өңірінің орны» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы, 2009. 28-34-бб.

САУДА-АҚША ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУЫ

(Орта ғасырлық қалалар бойынша)

Мөлдір АЛДАБЕРГЕНОВА,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық
университеті, PhD, доцент міндетін атқарушы,
Гаухар СЫЗДЫҚОВА,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық
университеті, ф.ғ.к., доцент,
Талғат МЕЙІРБЕКОВ,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік
университеті, Кентау институтының аға оқытушысы

Еуропа дипломаты Иосиф Барбароның көрсетуінше «...Әмір Темір қиратқанша барлық жібектер мен арнайы заттар Астрахан қаласына келетін еді, ал Астраханнан Танаға баратын (енді ол заттар Сирияға кетіп жатыр) Жібек пен арнайы заттарды алу үшін тек бір Венециядан Танаға алты-жеті үлкен галей жіберілетін еді. Ол кезде венециялықтар да, басқа да теңіздік халықтар Сирияда сауда жүргізбеген еді» [1]. Теңіздер мен мұхиттар арқылы Үндістан мен Қытайға баратын жолдың ашылуы Қазақстан мен Орта Азия арқылы өтетін керуен жолына кері әсер етті.

Көлөнер мен сауда орталығы ретінде қалалардың маңызы аса зор болды. Қалалар тек өз аймағында ғана емес, қала мен дала, көшпелілер мен отырықшылар арасындағы байланыста аса маңызды рөл атқарды. Бізге жеткен аз деректердің өзі осы мәселеге назар аударды. Мысалы, араб авторы ибн Хаукалдың «Сурат ал-ард» шығармасында сауда-саттық мән-мағынасы жайлы: «Одна шкурка барана от четверти до двух динаров, и менее, и более соответственно ее цвета. Среди них ягнят бывают такие черные шкурки цена которых достигает из-за чистоты, черноты и красоты значительного количества динаров» [2, 94-бет].

XVI ғ. атақты жазбагері Фазлаллах ибн Рузбихан Исфahanидің «Михман-наме-йи Бухара» («Бухара қонағының жазбалары») деп аталатын еңбегінде Ясы қаласына мынадай сипаттама беріледі: «В город Ясы привозят товары и драгоценные изделия, и там происходит торг, и он является местом развешивания грузов купцов, и местом отправления путешественников по странам» [3, 141-бет].

Қазақстанның оңтүстігіндегі қалалар басқа елдерден әкелінген заттардың, бұйымдардың уақытша сақталатын қойма қызметін атқарумен қатар сауда-саттық жасайтын орын болды. Жоғарыда аталған жазбагердің айтуынша, Дешті жақтан, Қажы Тарханнан /ортағасырда Астрахан осылай аталған/ көптеген игіліктер әкелінген, семіз қойлар, аттар, түйелер және басқа да бағалы заттар, атап айтсақ, киша мен тина терісінен жасалған тондар, яғни тиын мен құндыз терілерінен жасалған тондар, садақтар, ақ қайыңнан жасалған оқтар әкелінген: «В

эту страну со стороны Дешта, из Хаджи Тархана доставляют множество благ, жирных овец, коней, верблюдов и другие ценные товары, как-то шубы из меха киша и тина, то есть из соболя и белки, тугие луки, стрелы из белой березы» – отмечал автор «Михман-наме-йи Бухара» [3, 116-117-бб.].

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфahanи айтып отырған қой мен жылқы және түйе көшпелілердің тауары екені мәлім. Олардың сиыр ұстамағаны белгілі. Аталған мал мен аң терілерінен тон жасайтындар да көшпелілер болған. XVI ғ. түрік саяхатшысы Сейфи Челебидің айтуынша, қазақтар теріні өңдеп, одан түрлі бұйымдар тіккен. Осы жазбагердің қолжазбасындағы мәліметтерге қарағанда қазақтардың кафтандары қой терісінен жасалып түрлі түске боялады және атласқа ұқсас болады. Оларды Бұқараға апарды және олар соншалықты көркем мен көрікті болғандықтан сол жерде атластан жасалған кафтандар бағасымен сатылады. Қазақтарда осындай қой терісінен жасалған таңғаларлық шапандар бар. Олардан су өтпейді: «их кафтаны сделаны из овечьей кожи, они окрашиваются в разные цвета и становятся похожими на атлас. Их привозят в Бухару, где продают по той же цене, что и кафтаны из атласа, настолько они изящны и красивы. У них есть также удивительные накидки, сделанные из той же овечьей кожи. Они совершенно непромокаемы и не боятся сырости» [4]. Ал Рузбиханның деректеріне сүйенсек, қазақтар: «производили разноцветные войлоки с необыкновенными узорами и нарезанные ремни, очень красивые и изящные. Иными словами, в города кочевники-скотоводы пригоняли скот, доставляли мясо, кожу, шерсть, изделия своих мастеров» [3, 128-бет].

Оңтүстік Қазақстан қалаларының Мауераннахрмен XVI ғ. сауда байланыстары жөнінде жазба деректерде мәліметтер кездеседі. Мысалы, «Таварих-и гузида» және Бинаидың «Шайбани-намесінде» Бұқарадан тауарларымен саудагерлердің келгені хабарланады. Онда олардың Арқук арқылы Түркістанға бара жатқаны айтылады. Ал Хафиз-и Таныш Абдаллах хан және Баба сұлтан арасындағы соғыс кезінде Бұқарадан Сауранға саудагерлер келгенін айтады.

Ибн Рузбиханда қазақ саудагерлері мұсылман орталықтарына барып тұрады, ал мұсылман елдерінің саудагерлері олардың арасына барады деген хабарлар кездеседі [3, 75-бет].

Фазлаллах Рузбихан Сығанақ қаласын «қазақ халқының сауда орталығы» деп атайды [3, 113-бет]. «Қала тұрғындарының және онда келіп саудамен айналысатын саудагерлерінің көптігі сонша, қаланың базарында көбіне 500 түйе сойылып кәуап жасалса, кешке дейін бір түйір қалмай сатылып кетуші еді дейді. Қалада аң еттері өте арзан. Қалаға Дешті және Қажытарханнан /Астрахан қаласы/ көптеген жақсы бұйымдар мен заттар алып келінген. Әсіресе, семіз қой, түйе еті, т.б. қымбат бұйымдар; бұлғын мен тиін терісінен тігілген ішік-тондар, аққайыңнан жасалған садақ, жебе, жібек мата, т.б.». Сығанақ қаласы Дешті Қыпшақ тұрғындарының барлық жағынан қажеттілігін өтейтін орталығы болған және Каспий теңізіне дейінгі аралықта Қыпшақтармен сауда жасайтын саудагерлердің тауар қоятын қоймасы болғандығын жазба деректердегі мәліметтер айғақтайды. Сонымен қатар қалаға Түркістан аймағынан, Мәуереннахрдан, Шығыстан Қашқар, Хотаннан бастап Сығанаққа тауар алып келініп, қыпшақтармен айырбас сауда жасалынады. Сондықтан да қалаға жақын әр елдерден тауар әкелінгендіктен бұйымдардың түрлері өте көп. Ол қала халқында Дешті Қыпшақтықтарды да толық қамтамасыз ете алады. Сығанақтықтардың көпшілік тұрғындары әскери адамдар десе, олар садақпен қаруланғандар, әр уақытта шайқасқа дайын. Қазақтар ешкімге шабуыл жасауға құлшынбайды, сондықтан бұл жердегі жұрт ешнәрседен қорықпай, сескенбей жақсы жағдайды емін-еркін пайдаланып, тыныштықта бақытты өмір сүруде» [3, 116-бет].

Түркістан қаласы ежелден үлкен сауданың орталығы болғандығын жазба деректер айқындайды. Мәселен, голландтық бургомистр және саудагер Николаас Витсеннің жазбалары бойынша, Тәуке хан өзі атқа мініп, садақ пен оқ салатын қорамсағын асынып, үлкен жәрмеңкені ашып отырған екен: «*Там бывает ярмарка. Сам Тевки-хан едет верхом на коне, лук и колчан стрел через плечо, чтобы открыть торговлю*».

Түркістанның орыс өлшілері сызып алынған 1743 ж. жоспарында ерекше қоршалған аймақ қасына керуен сарай жазылыпты [5]. Ханның Түркістандағы өкілі қызметін атқарған Нияз батыр Ресей өкілдерімен кездескенде сауда-саттық қатынастар туралы әңгіме қозғап, «*игі жақсы адамдар*» атынан Түркістан мен Ташкентке саудагерлер келгенін қалайтынын ашық айтқан: «*усердственно желают, чтоб торги к ним в Туркестант ... и в Ташкент беспрепятственно продолжались*» [6. 164-бет].

Қытаймен сауда байланыстары болғанына археологиялық айғақтар бар. Отырар, Түркістан, Сауран қалашықтарында XVI-XVII ғғ. қытай селадоны мен фарфоры табылып, жазба деректердегі мәліметтерді археологиялық деректер де толықтыра түскендей. [7, 56-бет]. Отырарда Цзяцин билеген кезең (1522-1566 жж.) таңбасы бар фарфор табылды.

Сауда орталығы ретінде Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан және көшпенділер мен отырықшылардың түйіскен жерінде орналасқан қалалардың маңыздылығы жоғары болды. Теңіз жолдарының ашылуымен халықаралық сауда жолдарының маңыздылығы төмендегенімен, олардың жергілікті сауда қатынастарын бөсеңдеген жоқ. Жазба деректерден саудаға түсетін тауарлардың ассортиментінің алуан түрлі екендігін байқаймыз. Ортағасырлық қалалар халықаралық деңгейде Қытаймен, Ресеймен, Хотан, Шығыс Қашқармен тұрақты сауда қарым-қатынасын орнатқан.

Қазба жұмысының нәтижесінде анықталғандай, соңғы ортағасырларда Оңтүстік Қазақстан қалалары, тыйым салуға қарамастан, Орта Азиямен, соның ішінде Мәуереннахр, Хорезммен сауда қарым-қатынасын жасаған. Ал XVII ғ. Ресеймен сауда жасау ерекше маңызға ие бола бастайды. Қалалар иеленушілерге алым-салық тұрақты табыс көзі болды. XV-XVI ғғ. қамтитын «Мактубат ва аснад» деп аталатын өте бағалы деректе тархан грамоталарының үлгілері келтіріледі. Онда Түркістан мен Қорасан қалаларында қорғаныс грамоталары жоқ саудагерлерден хардж, тамга, сауғат, саламана, пишкаш, хидматана салықтары алынған деп жазады. XV-XVIII ғғ. қазақ тарихының материалдарына сәйкес, тархандықтың түркі-моңғолдық тегі бар, белгілі бір ерекшеліктерге арнайы берілетін титул болған. Тархандық жеке адамға берілген және ұрпақ жалғастырған. Тархандар мемлекет есебіне салық төлеуден босатылған және бірқатар жеңілдіктерге ие болған. Сырдария маңындағы қалаларда тархандық болғандығы жайлы жазба деректерге айтылады. Бұл құқықтарды қала билеушілері мен діни басқарма пайдаланған. Мысалы, Түркістан мен Сауранның билеушілері тархан титулын мұрагерлікпен иеленген. Ірі діни қызметкерлері ең жақсы егістік жерлерге вакф ретінде Түркістанда Ахмет Ясауи кесенесінің маңында, Сығанақта Зийа ад-Дин Сығнақидің кесенесінің жанындағы жерлерге ие болған [8, 235-бет]. Қала қолөнершілері және басқа қарапайым халық хан мен мемлекеттің, тархан грамоталарын иеленушілердің, вакфтық құрылыс кешендері есебіне әр түрлі салықтар төлеген. Салықтар тек табиғи түрде ғана емес, ақша түрінде де алынған. Сауда операцияларында ақша кең қолданған. XVI-XVII ғғ. тек ішкі сауда да ғана емес, қалааралық ұсақ бөлшек сауда үшін мыс теңгелер қолданылған. XVI ғ. Қазақстанның оңтүстігінде ақша айналымында негізінен Орта Азиядан шығарылған мыс теңгелер қолданылған. XVI ғ. ортасында Орта Азиядан келетін мыс теңгелер ағыны қысқарады. Базарда Ясыда және Ташкентте басып шығарылған теңгелер айнала бастайды. Суреті не жазуы жоқ Отырардан шығарылған ұсақ мыс номиналдар ішкі айналымға қолданылған. XVI ғ. күміс теңгелердің айналымын Оңтүстік Қазақстанда бірен-сараң табылған шайбанид теңгелерімен сипаттауға болады. Осы кезеңде Шайбанид Ескендір ханның атымен Түркістанда басып шығарылған күміс теңгелер танымал болған. Күміс теңгелер көбінесе ірі және транзиттік саудаға пайдаланылған, ішкі қала саудасында аз қолданылған. XVII ғ. Оңтүстік Қазақстанның ақша жасау ісінде қызықты ерекшелікті атайтын болсақ, онда мұнда ақша айналымында теңгеге ұқсамайтын қалың мыс сымнан бөліп алынған мыстың кішкене бөліктері де жүрген. Мұндай жасалымдар Отырар мен Түркістанда жүргізілген қазба жұмысының нәтижесінде анықталған. Бөлшектер көлемі мен салмағы әр түрлі, сондықтан олардың жүрген номиналы жайлы айту тіптен қиын. Олар салмағы бойынша айналымға түсуі мүмкін. Түркістанда теңге соғу XV ғ. аяғында немесе XVI ғ. басында басталған деп санайды нумизмат-ғалым Р.З.Бұрнашева [9, 83-бет]. Түркістан теңгеханасы шайбанилік Ескендір ханның (1560-1583 жж.) атынан күміс теңгелер шығарылғаны белгілі. Бұл Орта Азияда күміс тапшылығына орай мұндай теңгелер соғу аз болған. Түркістан теңгеханасында басқа күміс теңгелер соғылмапты. Сондықтан нумизмат «*бұл теңге ханның таққа отырған кезінде, яғни 1560 ж. соғылған*» [10, 52-61-бет] деп санайды.

Түркістан-Ясы қаласында соғылған мыс теңгелерде «Ясыда соғылған» деп көрсетілген. Екінші бетінде геометриялық және гүл өрнектер, жыртқыш жануардың ұзын иілген құйрықты етіп бейнеленуі тән

болған. Мұндай жануар бейнесі XVI-XVII ғғ. басындағы теңгелерге тән болған. Жануар әдетте оңға қарап немесе солға қарап жүріп бара жатқан қалыбында бейнеленген. Теңгелерге кейде киік те бейнеленеді. Көптеген теңгелер бетінде Әділ хан деген жазу бар. Олар Түркістан мен Сауран теңгелері бетінде кездеседі. Р.З.Бұрнашеваның пікірінше, бұл нақты хан есімі емес, жалпы әділетті ханның атауы. Нумизмат жорамал ретінде бұл біріншіден, Қожа Ахмет Ясауи әулиені сыйлағандықтан хандар өз атын жазбаған десе, екіншіден, хандардың жиі ауысуына орай жасалған деген пікір айтады. Сонымен қоса тағы бір жорамал ретінде осылай Қасым хан немесе Хақназар хан аталуы мүмкін деген пікірлер де бар. XVII ғ. бастап Түркістан теңгеханаларында «Түркістанда соғылған» деген жазу пайда болады. Екінші жағында жыртқыш, арыстанға ұқсас жануар бейнесі пайда болады.

Жазба деректерде теңге соқтырған бір ғана қазақ ханы аталады. Ол Ташкентте билік жүргізген қазақ ханы Тұрсын Мұхаммед болды. Тұрсын Мұхаммед тұрғындардан бадж мен харадж атты салық жинапты [8, 42-бет]. Археологиялық қазба барысында табылған, мұражайларда сақтаулы тұрған теңгелерді зерттеген нумизмат-ғалым Райхан Бұрнашева Ресейдегі Петербург қаласындағы Мемлекеттік Эрмитажда Тұрсын Мұхаммедтің екі теңгесін тапқан [9, 49-бет]. Зерттеуші Ташкентте соғылған, бірақ Отырарда қазба барысында табылған кейбір теңгелер бетінен «Тавакул» деген ханның атын оқыды. Нумизмат бұл теңгелерді қазақтың ханы Тәуекел шығарған деп санайды.

Қазба барысында Отырардан 2 мыңнан астам мыс теңге табылған. Отырардан 5 мыс көмбе табылды. Отырардың нумизматикалық материалдарын талдаған Р.З.Бұрнашева Отырардың XVI-XVII ғғ. ақша айналымын төрт кезеңге бөледі. **Бірінші кезең:** XVI ғ. бірінші жартысы, **екінші кезең:** XVI ғ. екінші жартысы, **үшінші кезең:** XVII ғ. бірінші жартысы, **төртінші кезең:** XVII ғ. екінші жартысы – XVIII ғ. бірінші жартысы [41, 43-бб].

XVI ғ. екінші жартысына жататын ортаазиялық теңгелер жоқтың қасы. Олардың ішінде Самарқанда, Сауранда Абдоллах хан II билеген кезде соғылған теңгелер бар. Бұл кезде ақша айналымы негізінен Ташкент пен Ясы теңгелерімен қамтамасыз етілді. Олардың салмағы 4-6 г. Олардың бет жағында «зарб Ясы» немесе «зарб Ташкент» деген қысқа жазу тән. Кейбір жағдайларда ғана соғылған жылы көрсетілген. Екінші бетте жыртқыш, өсімдік немесе геометриялық өрнек және балық нобайы белгіленген. Ешбір қала көрсетілмеген, жазуы жоқ теңгелер пайда болады. Олардың бір бетінде жыртқыш, екінші бетінде құс бейнесі немесе жыртқыш пен балық, құс бейнесі мен өсімдік өрнегі бар теңгелер пайда болды.

XVII ғ. бірінші жартысында Отырарда жылы көрсетілмеген, Түркістанда соғылған деген жазуы бар теңгелер пайда болды. Екінші бетте жыртқыш бейнесі бар. Бұл кезде жазуы жоқ бір бетінде жыртқыш бейнеленген, екінші бетінде балық, құс бейнесі бар, ешбір өрнексіз бетті теңгелер де тарады. Теңге тыйынға ұқсас ұсақ мыс қиындылар. Отырар көмбелері ішінде Үндістандағы Ұлы Моғолдар әулетінің өкілі Шах Жаханның (1629-1658 жж.) төрт теңгесі бар. Отырардың базарында негізінен Ташкент пен Ясының мыс теңгелері жүрді. Ортазиялық теңгелермен қатар орыс патшасы Алексей Михайловичтің мыс теңгелері қолданылды.

XVI ғ. Орта Азия қалаларының теңгелері Отырарда аз болса да кездеседі. Олар XVI ғ. бірінші жартысында Бұқарада, Андиганда, Мервте, Самарқанда, Қарши, Хутталында соғылған теңгелер және Ташкентте, Хисарда, Термезде қайта соғылған теңгелер. Оларда билеуші есімі көрсетілмеген, алайда «зарб»

сөзінен кейін соғылған қала аты жазылған. Кейбір Ташкент, Ясы, Андиган (Андижан) теңгелерінде «зарб» сөзінен кейін «фулус» деп көрсетіледі. «Фулус» сөзімен мыс теңгелерді белгілеген. XVI ғ. бірінші жартысында Ясыда соғылған теңгелерде Әділхан (Адил-хан) деп көрсетіледі.

Ташкенттік сарт Нұрмұхаммед Әлімовтың 1735 ж. берген жауабына қарағанда қазақ хандары және қалалардың сайланған жақын адамдары қалада немесе аймақтарда тұратын сарттардан ақшалай және заттай алым-салық алады, аймақта егіннің бесінші бөлігін, малдан – сиыр мен қойдан оннан бірін: *«Ханы кайсақкие и их ближние люди, кто которым городом пожалованы, ясак берут с сартов, живущих в городах и уездах, деньгами и тауарами, ... токмо в уезде от хлеба пятую, а инде и десятую долю и скот – коров и овец»* [11, 29-бет].

Сауран қаласында да теңге соғылғаны жөнінде мәліметтер бар. Сауранның теңгелерін алғаш Е.А.Давидович анықтаған. Бір топ теңгелер XVI ғ. аяғына жатады. Оларда Сауранда соғылды деумен қатар, Әділхан есімі және «бин Талман» деген жолдар бар болып шықты [9, 100-106-бб.].

Сайрам қаласының XVI ғ. теңге соққаны Отырардан табылған көмбеден белгілі болды. Оны алғаш анықтаған Р.З.Бұрнашева болды, көмбеден шыққан 1024 теңгенің 56 данасы Сайрамда соғылған деген тоқтамға келді. Онда «Әділ Сайрам» деген жазу бар екен. Теңгенің екінші жағында жануардың - киіктің бейнесі бар. Мұндай теңгелер Сайрамда XV-XVI ғғ. соғылған [9, 107-112-бб.].

Халықаралық және жергілікті саудада маңыздылығы жоғары қалалар алым-салық тұрақты түрде жиналатын жақсы табыс көзі болды. Қорғаныс гармоталары мен титулдары жоқ саудагерлер мен қарапайым халықтар алым-салық төлеуге мәжбүр болды. Салықтар алдыңғы кезеңге табиғи түрде алынса, кейіннен ақшалай алу кең тараған. XVI ғ. II жартысында Орта Азиядан келетін мыс теңгелер ағыны қысқарып, Оңтүстік Қазақстан қалалары төл теңгелерін басып шығаруды бастайды. Бір бетінде жыртқыш, құс бейнесі немесе, жыртқыш пен балық, құс бейнесі мен өсімдік өрнектері бейнеленген таңгелер пайда болады. Мыс теңгелер негізінен ішкі саудада қолданылса, халықаралық транзиттік айналымға күміс теңгелер шығарылған.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что рассматриваемые средневековые города, древне-ставшие традиционными центрами определенного историко-культурного района: Туркестан – сохранивший статус столицы, предгорные горы Таласского Алатау – Сайрам, для нижнего устья реки Арысь – Отрар, для сарайной Сырдарьи – Сауран, для нижней Сырдарьи – Сыганак. Средневековые города уточняются на основе письменных и археологических данных, что занимает особое место не только как передовые культурные центры, но и в местной, международной торговле. Города на территории Южного Казахстана на пересечении с Западом и Востоком, на стыке культуры городского, кочевого и полукочевого населения, развивалось оседлое земледелие, развивалось особыми историческими путями во взаимоотношениях. Восточные авторы особо подчеркнули, что они не только имели ремесленную среду, но и имели в них мечети-медресе, защитные сооружения, но и важность этих городов в международной торговле.

Ключевые слова: средневековый город, международная и местная торговля, торгово-денежные отношения, письменные источники.

The article States that the considered medieval cities that have become traditional centers of a certain historical and cultural region: Turkestan-which has retained the status of the capital, the foothills of the Talas Alatau-Sayram, for the lower mouth of the Arys river-Otrar, for the middle Syr Darya - Sauran, for the lower Syr Darya-Syganak. Medieval cities are specified on the basis of written and archaeological data, which occupies a special place not only as advanced cultural centers, but also in local and international trade. Cities on the territory of southern Kazakhstan-at the intersection with the West and the East, at the intersection of the culture of urban, nomadic and semi-nomadic population, developed settled agriculture, developed special historical ways in relations. The Eastern authors emphasized that they not only had a handicraft environment, but also had mosques, madrassas, and defensive structures in them, but also the importance of these cities in international trade.

Keywords: medieval city, international and local trade, trade and monetary relations, written sources.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. – М.: Издательство Московского университета, 2001. – 256 с.
2. История Казахстана в арабских источниках. Арабские географы и путешественники IX-XII вв. – Алматы: Дайк-пресс, 2010. – Т. 2. – 328 с.

3. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани. Михман-наме-йи Бухара («Записки бухарского гостя») / пер. с персидского Р.П.Джалиловой; под ред. А.К.Арендса. – М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва Наука, 1970. – С.55-167.

4. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. – М., 1982. – 245 с.

5. Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). Алматы, 2001. – 152 с.

6. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. – А-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1961. – 575 с.

7. Байпаков К.М. Проблемы археологических исследований позднесредневековых городов Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 67 с.

8. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / сост. С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П.Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 650 с.

9. Бурнашева Р.З. Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV-XVIII вв. – Туркестан: Типография Международного казахско-турецкого университета им. А.Ясауи, 2006. – 255 с.

10. Бурнашева Р.З. К вопросу об экономическом положении позднесредневекового города Туркестана и области (XV-XIX вв.) // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. – Алма-Ата, 1983. – С. 51-61

11. История Казахстана в русских источниках / сост. А.Исина. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 1. – 704 с.

ТАНЫСЫҢЫЗ, ЖАҢА КІТАП!

ҰЛТТЫҚ ТАРИХ КӨКЖИЕГІ

Назарларыңызға ұсынып отырған «Ұлттық тарих көкжиегі» (Қазақстан тарихы ғылымының тәуелсіздік дәуіріндегі дамуы) ұжымдық монография Мемлекет тарихы институтының құрылғанына 10 жыл толуына байланысты қазақ және орыс тілінде жарыққа шықты. Онда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың тарих ғылымын дамыту мен Қазақстан тарихын зерделеудегі рөлі жан-жақты ауқымда көр-

сетілген, сондай-ақ Тәуелсіздік жылдардағы тарихи оқиғаларды зерттеудің түрлі қырлары сипатталады.

Басылымда 1990 жылдардан бүгінге дейінгі Қазақстанның тарих ғылымының даму процестері айшықталған. Осы басылымда еліміздің тарих ғылымының жетістіктерін – тарихшы, саясаттанушы, әлеуметтанушы, демограф және басқа сала ғалымдарының еңбектерін саралау арқылы көрсетуге талпыныс жасалды.

357 беттік ғылыми басылымның құрылымы 5 тараудан тұрады. «Қазақстанның тарих ғылымы дамуының институционалды негіздері» деп аталатын **бірінші тарауда** Қазақстандық ғалымдар мен ғылыми зерттеу орталықтарының тарих ғылымын реформалауға қосқан үлесі туралы баяндалады. «Тәуелсіз Қазақстан тарихы – ғылыми зерттеу нысаны» деп аталатын **екінші бөлімде** Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Ұлт көшбасшысының Қазақстан мемлекеттілігін қалыптастырудағы рөлін зерделеу тарихнамасы, Қазақстанның кеңестік кезеңнен кейінгі мемлекеттілік тарихы, Қазақстанның нарықтық экономикаға көшу тарихы, тәуелсіз Қазақстанның бас қаласы – Астана тарихы, Ғылыми-зерттеу институттарының тарих ғы-

лымын дамытудағы жетістіктері туралы деректер орын алған.

«Қазақстан қоғамы – тәуелсіздік жылдарының тарихи оқиғаларын зерттеу жүйесінде» деп аталатын **үшінші тарауда** тарих ғылымы мен білімінің проблемалары, Қазақстан мемлекеттілігі қалыптасуындағы президенттік институттың тарихи феномен ретіндегі рөлі, этносаралық және конфессияаралық келісім туралы мәселелер қарастырылған. «Қазақстанның тарих ғылымын дамытудағы қазіргі заман трендтерінің рөлі» деген **4-тарауда** тарих, антропология және археология, популяциялық генетиканың маңызы туралы деректер берілген. «Тәуелсіз Қазақстандағы тарихи білім беру жүйесіндегі жаңғыру» деп аталатын **бесінші тарауда** жоғары білім беру, тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан мектептеріндегі тарихи білім беру жүйесінің дамуы мен жаңғыруын айғақтайтын мәліметтер қарастырылған.

Ғылыми басылым ғалымдарға, оқытушылар мен жоғары оқу орындарының студенттеріне, қызығушылық танытқан барша оқырманға арналады.

Мемлекет тарихы институтының Ғылыми-ақпарат бөлімі.

«Қазақ тарихы»

№4 (181), сәуір, 2020

ПАВЛОДАР-ЕРТІС ӨҢІРІНІҢ БЕЛГІЛІ ТҰЛҒАЛАРЫ және олардың тарихтағы рөлі

Әйгерім РАМАЗАНОВА,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің
«Тарих» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты,
Анар КӘРІМОВА (Каримова),
тарих ғылымдарының кандидаты, Павлодар
мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті

Павлодар облысы – тарихи тұлғалардың туған жері. Бұл жер бүкіл Қазақстан аумағына танымал көптеген тарихи тұлғаларды дүниеге әкелген. Туған жердің тарихын білу тарихи тиістілік сезімін және тарихи тамырды түсінуді туындатады, тарихи сана мен ұлттық бірегейлендіруді дамытуға ықпал етеді.

Павлодар-Ертіс өңірінен көптеген ағартушылар, жазушылар шыққаны тарихи ақиқат. Олар өздерінің шығармалары арқылы Отанға деген сүйіспеншілікті, білімге деген құштарлықты дәріптеп, жастарды рухани тәрбиелеуге үлес қосқаны мәлім.

Ел арасынан өздерінің табиғи дарынымен, асқан білімділік деңгейі мен рухани парасатымен танылған Алаш азаматтары ұлт болашағы үшін күресін, бостандық пен бақытты өмір сүруге шақырған. Солардың қатарында Павлодар облысы Баянауыл ауданында 1893 жылы туған ұлы ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров екені сөзсіз. Ол 1912–1914 жылдары Троицк қаласында Рахманқұлидың медресесінде оқып, қоғамдық-саяси өмірге белсенді қатысты. «Айқап», «Абай» журналдарында, «Сарыарқа» газетінде қызмет атқарып, көптеген лирика, философиялық толғау, дастан, роман жазғаны мәлім. Қазақ халқының өткен тарихынан мол хабар беретін еңбектер қатарына «Адасқан өмір», «Айтыс», «Кедей», «Кім жазықты», «Қамар сұлу» поэмалары мен романдары жатады. Ақын шығармаларына, оның ішінде «Адасқан өмірге» талдау жасағанда оның қоғамтану көзқарасын пайымдауға болады, яғни Сұлтанмахмұт дүниетанымының қалыптасуы қазақ халқының рухани қазынасынан нәр алғаны бірден көзге түседі. Осы еңбегінде төл тарихынан, далалық ауызша тарихнамадан әділдік, адамды адам қанамайтын қоғамдық құрылыс қажет екенін айқын көрсетеді. Қазақ қоғамында болып жатқан саяси процестерді бақылай отырып, олардың мәнін өз шығармаларында сипаттап, өзіндік баға беруге ұмтылған.

Адам еркін болуы әділетті демократиялық қоғамда орнаған жағдайда ғана іске асады, осыны ақын XX ғ. басында түсіне білді, XX ғ. басындағы өтпелі кезеңде, әсіресе, Ақпан төңкерісі нәтижесінде «Бостандық, теңдік, әділеттілік» деген ұрандардың шығып, ел қандай бағытқа бет бұрарын білмей тұрған уақытта қазақ зиялылары ел болып Құрылтай съезін өткізіп, халықтың болашағын қарастырып жатқан уақыт ықпалында Сұлтанмахмұт «Таныстыру» атты поэзиялық тарихи мәні мол еңбегі жарық көрді [1, 48-б.].

Аталмыш өңірдің келесі ірі қайраткерлерінің бірі – Мұса Шорманов. Павлодар-Ертіс өңірінің тарихы Мұса Шормановтың қызметімен тікелей байланысты. Ол XIX ғ. қазақ қоғамының көрнекті қайраткері, Павлодар Ертіс өңірінің ағартушылығын дамытуға үлкен ықпал еткен дала ақсүйектерінің ең жарқын өкілдерінің бірі. Ол 1818 жылы Баянауыл ауданының аумағында атақты, бай және ықпалды би отбасында дүниеге келген. Ұзақ уақыт бойы оның ғылыми еңбектеріне тыйым салынған, тек соңғы жылдары ғана аталған тұлғаға деген қызығушылық артып отыр.

Мұса Шормановтың мұрасы тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үшін елеулі зерттеуге лайық.

М.Шормановтың дүниетанымы Григорий Николаевич Потанин, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Әбікей Сәтпаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Қошмұхамет Кемеңгеров және т.б. ағартушыларының шығармашылық және педагогикалық қызметімен тығыз байланысты. Олардың көбі көркем, философиялық, тарихи-саяси және педагогикалық бастаулардың синтезі болатын поэтикалық шығармаларда өз идеяларын білдірді. Әдебиет пен педагогиканың байланысы ерекше әлеуметтік жағдайлармен, тұрмыс ерекшелігімен, кітап басып шығарудың шектеулігімен және халықтың аумақтық бытыраңқылығымен сипатталғаны мәлім [2, 124-б.].

Г.Н.Потанинге жазған хатында ол былай дейді: «Қазақ халқы білім мен ғылымсыз үмітсіз қалуы мүмкін». Бұл өрнек Мұса Шормановтың көпжақты қызметінің өзіндік ерекшелігі болып табылады [3, 119-б.].

Мұса Шорманов өз заманының жоғары білімді адамы болды, қазақ, орыс және француз тілдерін еркін меңгерген.

Ол Тәуке хан билігі кезінде халықтың күнделікті өмірі мен тұрмысына негізделген «Жеті жарғы» заңдар жинағының негізгі ережелерімен жақсы таныс болғаны белгілі. Шорманов өлкенің көптеген сұрақтары бойынша орыс басшысының кеңесшісі болып танылды. Жергілікті жағдайларды білуін және ерекше талантын тек Омбының басшы шенеуніктері ғана емес, сонымен қатар сол жылдардың көптеген орыс демократтары да қолданған [4, 73-б.]. И.И.Стрелкова бұл туралы былай деп жазады: «Мұса Шормановты ауылдарда және Омбыда білімді, тілге өте өткір адам ретінде білді. Ол білімді орыстардың арасынан көптеген достар табуға үлгерді... Олар дала саясатының барлық мәселелері бойынша

бір-бірімен үнемі кеңесіп отырды» [5,21-б.]. Мұса Шорманов қазақтардың жерге орналастыру, тарихы мен этнографиясы бойынша зерттеулерге арналған ақпаратты жинауға белсенді ықпал етті.

Мұса Шормановтың ғылыми мұрасына қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеумен айналысатын орыс зиялыларының көрнекті өкілдері жоғары баға берген. Олар қатарында Г.Н.Потанин, Н.М.Ядринцев, Н.Ф.Костылецкий, А.К.Гейнс және т.б.

Павлодар-Ертіс өңірінің көрнекті педагогтарының бірі – Әбікей Зейінұлы Сәтпаев. «*Игі істердің негізі – білім*» деген ұраны шығармашылық және педагогикалық қызметінің негізі. 1881 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданы Теңдік ауылында туған.

Әбікей Сәтпаев жаңа үлгідегі мектептің қалыптасу ісіне, оқу-тәрбие үдерісін әзірлеу мен қалыптастыруға өз күш-жігерін, білімі мен тәжірибесін салды. Сол кезде Семей губерниясының алғашқы педагогикалық орталығы болған педагогикалық техникум директоры лауазымында жұмыс істеген Ә.Сәтпаев өлкені ағарту саласындағы қызметті көптеген бағыттар бойынша жандандырды. Техникум қала және ауылдық жерлерде оқу, әдістемелік және тәрбие жұмыстарын жүргізуге бақылау жүргізді. Әбікей Зейінұлы басшылығымен ауылдарда сауатсыздықты жою бойынша науқан жүргізілді: жазғы демалыс кезінде педтехникум білім алушылары туған ауылдарына демалуға емес, жергілікті тұрғындарды оқытуға жолданды. Осылайша, 1925 жылдың жазында білім алушылардың күшімен 3502 адам сауатын ашты. [6,144-б.].

Сонымен қатар ол Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне белсене қатысқаны белгілі. Зерттеуші Ш.Қ.Сәтпаеваның айтуынша, Әбікей Зейінұлы түркі халықтарының бірігуі мен Орталық және Орта Азия халықтарының мәдени және діни қауымдастығын құру идеясы өзекті болған кезеңде Бүкілресейлік мұсылман съезінің делегаты болды [7,99-б.].

Әбікей Сәтпаев туралы естеліктер, замандастарының пікірлері, оқу қызметі туралы, колледждегі жұмысы туралы мақалалар мерзімді баспасөз беттерінде жарияланды. Сонымен, 1923 жылғы 1 сәуірдегі «Қазақ тілі» газетінде ірі мемлекет және қоғам қайраткері, облыстық партия комитетінің хатшысы, кейіннен Қазақстан халық ағарту комиссариатының аппаратында қызмет еткен А.А.Асылбеков Әбікей Зейінұлының еңбегі тарихқа еніп, өз орнын алады деп айтты. «... Семей қаласында мұғалімдердің біліктілігін арттыратын оқу орны бар. Мұнда жүзге жуық қазақ баласы оқиды. Оның көшбасшысы жолдас Сәтпаевтың сүйіспеншілігімен жасаған қажырлы еңбегі мен жұмысының арқасында бұл мекемені Қазақстан Республикасындағы ең жақсы оқу орындарының бірі деп санауға болады» [8].

Әбікей Сәтпаев – көрнекті ғалымның, Қазақстан ғылым академиясының алғашқы президенті Қаныш Сәтпаевтың тәлімгері және ұстазы екені жайлы 1962 жылы АҚШ-тың Пристон университетіндегі сауалнама берген кезде Қ.И.Сәтпаевтың айтқаны бар: «...мен алған білімім үшін менің немере ағам, ертедегі зиялы адам Әбікей Зейінұлы Сәтпаевқа алғыс айтамын» [9,156-б.].

Кеңес үкіметінің қуғын-сүргінге ұшыраған Әбікей Сәтпаевты ағарту саласындағы ізгі жадын және істерін жоюды қалағанына қарамастан, ғалым мен ұстаздың өмірі із-түссіз өтпеді. Бұл оның шәкірттері Қ.И.Сәтпаев, Ә.Марғұлан, А.Айманов және басқалары

арқылы өз жалғасын тапты. Қазақ ағартушыларының Әбікей Сәтпаевтың, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың, Мұса Шормановтың белсенді шығармашылықтары арқасында оқытушылық, ғылыми-әдістемелік және шығармашылық қызметі ағартушылық және білім беру мәселелерін қазақ халқының даму жолдарын, қазақ жастарының адамгершілік тәрбиесі мәселелерін, балаларды оқытудағы ана тілінің рөлін шешуге бағытталғаны сөзсіз.

Ә.Сәтпаевтың ұстаздық қызметі мұғалімдерге үлгі-өнеге екені ақиқат. Оның пікірінше, оқытуда мұғалімнің тұлғасы маңызды рөл атқарады, ол өзі үлгі бола отырып, білімге, өз халқының мәдениетін және өзінің ана тілін білуге және әлемдік мәдениетке қосылуға шақыруы керек, қарым-қатынас және сөйлеу мәдениетін, жауапкершілік, мейірімділік, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға ұмтылуы керек.

Осылайша, XX ғасырдың басындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси ахуалға қарамастан, Қазақстандағы, оның ішінде Павлодар-Ертіс өңірінің аумағында тарихи тұлғалардың ғылыми, ағартушылық қызметі білім беру мәселесін бір жолға сала білген ірі қайраткерлер екеніне дәлел бүгінгі таңдағы «Рухани жаңғыру» бағдарламасының «Туған жер» аясында іске асырылған ізденістер мен оқу барысындағы қолданатын әдістемелік нұсқаулар болып табылады.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изложены сведения о выдающихся исторических личностях Павлодарского Прииртышья XX века. Особое внимание уделено произведениям и жизнедеятельности Султанмахмута Торайгырова, Мусы Шорманова, Абиkey Сатпаева, которые внесли свой вклад в духовное воспитание молодежи, приживая любовь к Родине, стремление к знаниям.

This article contains information about the outstanding historical figures of the Pavlodar region of the twentieth century. Special attention is paid to the works and life activities of Sultanmakhmud Toraigrov, Musa Shormanov, Abikey Satpayev, who contributed to the spiritual education of young people, instilling love for the Motherland, the desire for knowledge.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Еспенбетов А. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы, 6.48.
- 2.Арын Е., Нухулы А. Исторические личности: уроки жизни. Павлодар, 2003. - 252 с.,124.
- 3.Письмо М. Чорманова Г.Н.Потанину // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т 4. - А , 1968., 119.
- 4.Утенияз С. Отец и сын Чормановы// Первые этнографы Казахстана/ Составитель и автор предисловия У.Жанибек. - Алматы: БШМ, 2002. - 136 с.,73.
- 5.Стрелкова И. Валиханов. - М.: Молодая гвардия, 1990.- 295 с.,21.
- 6.Есекеев Ж., Ақтамбеков К. Устаздардың ұстазы// Қазақстан мектебі». - 1976. - 7,144.
- 7.Сатпаева Ш. Абиkey Зеинулы Сатпаев// Сатпаева Ш. - Алматы, 1996. - С.96-134,99.
- 8.Асылбеков А.А. Примерный товарищ// Казак тш. - 1923 год. - 1 апреля.
- 9.Сарсеке М. Родина Сатпаева. - Алматы - Павлодар: Жибек жолы, 1999. - 336 с.,156.

ӘБЕКЕҢНІҢ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Өтеген ИСЕНОВ,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік
педагогикалық университетінің профессоры

Мақаламыздың арқауы – тарих ғылымдарының докторы белгілі ғалым, педагог, профессор Аманжол Күзембайұлының шығармашылығы мен еңбек жолы. Бүгінде әріптесіміз жеті асудың бел ортасы 75 жасқа толып отыр.

Аманжол Күзембайұлы 1945 жылы 24 наурызда Қостанай облысы Меңдіқара ауданының Ұзынағаш ауылында дүниеге келген [1]. Туған ауылындағы жеті жылдық мектепті бітірген соң 1960 жылы Қостанай қаласындағы №1 Ыбырай Алтынсарин атындағы мектеп-интернатында білімін жалғастырады. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде оқып, жоғары білім алады. А.Күзембайұлының ғылымға қызығушылығы Алматыда университет қабырғасында басталған. Ол ғылыми бірлестіктердің белсенді мүшесі болғандықтан, 1967 жылы Душанбе қаласында өткен Бүкілодақтық студенттердің ғылыми-теориялық конференциясында баяндама жасап, 3-орынға алып, қола медальмен марапатталады [2]. Студенттік шағында антропология экспедициясында қызмет істей жүре ол өзінің алғашқы ғылыми мақалаларын жазды [3]. Кейін университетті аяқтап, оқытушылық қызметте жүргенде ол ғылыми деңгейін М.В.Ломоносов атындағы Москва мемлекеттік университетінің деректану және тарихнама кафедрасында, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында одан әрі жетілдірді.

Университетті бітірген соң бүгінгі Е.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінде оқытушы, доцент, профессор, оқу-әдістемелік басқарма бастығы, кафедра меңгерушісі қызметтерін абыроймен атқарды. 1975 жылы кандидаттық, 1993 жылы докторлық диссертацияларын қорғады [4].

Өткен ғасырдың 80-90-жылдары саяси науқандарға толы болғаны белгілі. Азаматтық ұстанымы берік тарихшы сол кездегі саяси оқиғаларға белсене араласты. Жалпыхалықтық «Азат» қозғалысы жұмысына араласып, оның Орталық Қазақстандағы саяси әрекетінің басшысы, тең төрағасы болды.

Қазақ елі тәуелсіздігі аңғаннан кейін профессор А.Күзембайұлы халықтың тарихи санасының қалыптасуына аянбай ат салысты. Жастардың отансүйгіштік сезімін оятатын – тарихи білім. Кеңес дәуірінде қазақ тарихын оқытуға билік құлықсыз болды. Сондықтан ел қамын ойлаған зиялы қауым өкілдері жастардың ұлттық санасын қалыптастыруда көп еңбектенді. Солардың алдыңғы қатарында проф. А.Күзембайұлы да бар еді. Орталық білім мекемелеріне қайта-қайта оқу орындарының оқу жоспарларына Қазақстан тарихын енгізудің қажеттілігін дәлелдеумен болды [5]. Ақырында мәселенің оң шешілуіне қол жеткізді. Оның басшылығымен 1989-1990 жылдары жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарына арналған Қазақстан тарихы бойынша оқу бағдарламалары дайындалды [6]. 1990-1991 жылдары ол кәсіптік-техникалық оқу орындарына арналған «Менің

Республикам» интеграцияланған курсы бойынша оқу бағдарламасын жазды [7]. Дәл осы жылдары ол Қарағанды, Жезқазған, Торғай, Қостанай және Жамбыл облыстарының мұғалімдерін жетілдіру институттарының қызметкерлерімен бірге «Қазақстан тарихы» пәні бойынша мұғалімдерді даярлау және қайта даярлауға қатысты, оларға тірек конспектілер, әдістемелік көмекші құралдар шығарды [8].

Бағдарламаға кірген жаңа пән бойынша оқулық жоқ еді. Сондықтан проф. А.Күзембайұлы Қазақстан тарихынан өзі 30 жыл бойы жинаған деректері мен тарихнамасын бір жүйеге салып, оны тұтастай қарастыруға қол жеткізді. Соның негізінде 1992 жылы жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған алғашқы «Қазақстан тарихы» оқулығы жарық көрді [9]. Студенттерге арналған, тәуелсіз елдің тарихы тұрғысынан жазылған алғашқы оқулық баспадан шыққанда көпшілік зор ілтипатпен қарсы алды. Бірнеше газет-журналдарға сын-пікір басылды. Бұл оқулықтың көпшіліктің көңілінен шыққаны сонша 10 рет қайта басылды.

Оқулықта қазақ тарихының оншақты проблемаларына соны пікірлер айтылды. Оның 38-бетінде: «...отаршылдық дәуірі екі кезеңге бөлінеді: бірі Ресей отаршылдығы болса, екіншісі Кеңес отаршылдығы», – деп жазылды [10]. Естеріңізде болар Елбасы Н.Ә.Назарбаев тек 1999 жылы ғана өзінің «Тарих толқынында» кітабында былай деп жазып еді: «Вопрос не в утверждении очевидных истин типа банальных утверждений о том, что не только царская Россия была тюрьмой народов, но и СССР не был раем. Вопрос в другом – в генетическом сходстве обоих периодов национальной истории» [9].

Қазақ тарихнамасында А.Күзембайұлы қазақ халқының тарихындағы Алтын Орданың ерекше рөлін: «Алтын Орда» ретінде ғылымда белгілі Ұлық Ұлыс мемлекеті тарихта бірінші болып қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне елеулі үлес қосқан орталықтандырылған қыпшақ (ежелгі қазақ) мемлекеті», – деген тұжырымды алғашқылардың бірі болып айтқан еді [10]. Дегенмен, мұндай жаңалық бірқатар орыс тілді авторларға ұнай қойған жоқ. Олар авторды қазақ тарихын аңызға айналдырды деп айыптады [11]. А.Күзембайұлының бұл байламы бірқатар қазақстандық және ресейлік ғалымдардың тарапынан қолдау тапты. Мәселен, С.И.Хамидуллиннің жетекшілігіндегі ғылыми-зерттеу тобы башқұрт руларының тарихы бойынша кешенді еңбекте: «Жошы мен Бату ұлысының тікелей ұрпақтары бірінші кезекте қазақтар, ноғайлықтар және қырым татарлары» [12], – деген болатын.

2013 жылы Ресей тарихшысы Т.Козырев: «Қазақстанды Алтын Орданың мұрагері деп тануды» [13] ұсынды. Ал 2015 жылы Ж.Сәбитов былай деді: «современным Казахстанским медиеевистам не стоит следовать за морально устаревшей традицией

... и начать воспринимать Золотую орду как государство, имеющее непосредственное отношение к средневековой истории Казахстана» [14].

Көптен күткен арман орындалып, Алтын Орданың қазақ тарихында алатын орны мемлекеттік деңгейде мойындалды. Мемлекет басшысы Қ-Ж. Тоқаев Сочиде өткен «Валдай» Халықаралық пікірталас клубының мәжілісіндегі сөзінде: «...такие веги истории как Золотая Орда и Великий Шелковый путь неразрывно связаны с настоящим культурным кодом казахстанской нации», – деп атап көрсетті [15]. Ол Алтын Орданың 750 жылдығын мемлекеттік деңгейде атап өтуді ұсынды [16].

А.Күзембайұлының ғылыми ізденісінің екінші бағыты туған өлкенің тарихи топонимикасының мәселелерін зерттеумен байланысты. Ол 2009-2013 жылдары Қостанай облысы әкімдігінің тапсырысымен аталған облыс бойынша экспедициялық зерттеу жұмыстарын жүргізуге жетекшілік жасады. Ғалымдар тобы эмпирикалық деректік материалдарды жинап, өңдеп, облыстағы ономастикалық жұмыстарды зерттеп жүйелеу бойынша, тарихи топонимиканың теориялық мәселелерін зерттеуде белгілі бір жаңа бағытқа қол жеткізді. Сонымен қатар монографияның авторлары генетикалық критерийлерге негізделген топонимдерді жіктеуді ұсынды, этникалық, ландшафтық, мемориалдық, әлеуметтік-тарихи, қайталама (көшірілген) топонимдерді бөліп көрсетті.

Экспедицияның нәтижесінде облыстың тарихи топонимикасы бойынша бес томдық монографиялық еңбектер сериясы жарияланды [17]. Экспедиция жинаған материалдар қатаң ғылыми тәсілдер негізінде мұқият талданып, А.Күзембайұлы өңірдің топонимикасында тек түркі және славян топонимикасын ғана емес, угро-фин, индоиран және қалмақ-моңғол топонимикасының маңызды қырларын анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, микротопонимдердің басым бөлігі гидронимдер мен оронимдер де, белгілі дәрежеде ойконимдер де талданып, қазақтың шығу тегі туралы маңызды қорытындылар жасалды. Монография Қазақстанның солтүстік-батыс аймағында заманауи топонимиканы қалыптастыруға арналған алғашқы ғылыми еңбек болды.

А.Күзембайұлы – қазан революциясына дейінгі қазақ тарихы бойынша жетекші мамандардың бірі, 400-ден астам тарихи ғылыми мақалалар мен 52-ге жуық кітап, оқулықтар мен монографиялардың авторы. Бүгінде оның тарих ғылымына баулыған шәкірттерімен бірге қалыптастырған ғылыми мектебі бар. А.Күзембайұлы өзінің ғылыми жетекшілігімен 18 кандидат, 4 ғылым докторын дайындаған.

Бүгінде өмір жолының асқар биігі мерейлі 75 жасқа жеткен профессор А.Күзембайұлы тың, ширақ, елгезек жан. «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» атағының иегері еліміз үшін кадрлар даярлау жұмыстарын жалғастыруда. Тарих методологиясы, деректану және тарихи процесс теориясының басқа да мәселелеріндегі қазақ тарихы ғылымының дамуына өзінің үлесін қосып келеді. Ол осы күнге дейін қажырлы еңбек үстінде. Тәуелсіздік жылдары қазақ тілінде жарық көрген алғашқы оқулықтар «Тарих теориясы және методологиясы», «Деректану», «Тарихнама» – осы сөзіміздің куәсі.

АННОТАЦИЯ

Статья рассматривает профессиональную деятельность известного казахстанского ученого, доктора исторических наук, профессора Кузембайұлы Аманжолы. Она характеризует основные этапы научной жизни исследователя через призму его работ, а также пока-

зывает ее вклад в развитие исторической науки в Казахстане.

Ключевые слова: научная деятельность, историография, источниковедение, теория истории, методология истории, учебник.

The article considers the professional activities of the famous Kazakhstani scientist, doctor of historical sciences, professor Kuzembayuly Amanzhol. It characterizes the main stages of the scientific life of the researcher through the prism of his work, and also shows her contribution to the development of historical science in Kazakhstan.

Keywords: scientific activity, historiography, source study, theory of history, methodology of history, textbook.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аманжол Күзембайұлы. Ғұмырнама, библиография. – Қостанай. – 2005. – 44 б.
2. Әбілев А. Қазақ халқының жарты ғасырлық антропологиялық зерттелу тарихына шолу: Тезис докладов и сообщений членов научного студенческого общества исторического факультета КГУ. Изд. КазГУ. Алма-Ата:1968. 15-17 с.
3. Тагаев Б. Путь начать в НСО\Огни Алатау 1968.15 декабря.
4. История дореволюционного Казахстана. Автореф. диссерт. на соискание ученой степени, доктора исторических наук. Алматы. 1993. – 38 с.
5. Күзембайұлы А. Өкінішсіз өмір. ТОО «Центриум» Костанай. 2015.-15 б.
6. Программа по истории Казахстана для студентов вузов. – Алматы. РИК. 1992. (Соавтор: Абилов Е.)
7. Моя республика. География., история, экономика/ Тематическое планирование курса для С ПТУ. – Алматы. Изд. Гл. управ. уч. ЗавМинсельхоз. 1989.
8. Абилов А. К. Материалы по истории Казахстана (с древнейших времен до XIII века) Вып.1. Опорные конспекты для учителей средних школ по истории республики. Алма-Ата -1992. 120 с.
9. Кузембайұлы А. История дореволюционного Казахстана. Республиканский кабинет по изданию учебной и методической литературы. – Алма-Ата, 1992, – 382 с.
10. Бұл да сонда 38 б.
11. Грозин А.В. Мифологизаторство в современной историографии Казахстана: политологический аспект проблемы // Вестник МГТУ им. М.А.Шолохова. – 2010. – С.112; Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана, – Алматы: Дайк-Пресс, 2007
12. История башкирс. род. Гирей. – Том 2. – Уфа. 2014. – С.70.
13. Козырев Т.А. Независимый Казахстан. Борьба за прошлое. (Актуальные проблемы современной Казахской историографии). – Астана. – 2013. – С.25
14. Сабитов Ж.М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. – 2015. – №24. – С.848.
15. Режим доступа: <https://24.kz/ru/news/policy/item/345276-tokaev-vystuplenie-valdaj>
16. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomart-tokaeva-narodu-kazahstana
17. Кузембайұлы А.и др. Историческая топонимика Костанайской области. В 5-ти частях. Научное издание. Часть 1 (Мендыкаринский, Узынкольский районы). – Костанай. – 2009; Часть 2 (Карабалыкский, Федоровский, Костанайский районы), – Костанай. – 2010; Часть 3 (Тарановский, Денисовский и Житикаринский районы). – Костанай. – 2010; Часть 4 (Камыстинский, Аулиекольский, Наурызумский районы). – Костанай. – 2012; Часть 5 (Алтынсаринский, Сарыкольский, Карасукский районы). – Костанай. – 2014; Кузембайұлы А. Топонимика Степного Притобоя: история формирования. С древнейших времен до середины XIX века. – Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing. – 2015.

ҚАЗАҚСТАН АРХИВТЕРІН ЖЕКЕ ТЕКТІК ҚҰЖАТТАРМЕН ТОЛЫҚТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Тұрғанжан ТӨЛЕБАЕВ,
тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры,
Айханым МАҚСЫМҚАНОВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
университетінің 1-курс докторанты

Жекелеген тарихи тұлғалар қоғамның саяси, мәдени, шаруашылық және әлеуметтік қатынастарында ерекше рөл атқарады. Қоғамның белгілі бір кезеңіндегі жағдайлар туралы мәселелерді айқындаудың маңызы зор. Денсаулық, әдебиет, өнер, мәдениет, ғылым, саясат, спорт және халық шаруашылығының барлық салаларында ерекше еңбегімен танылған мемлекеттік сыйлықтарға ие болған, халыққа еңбегі сіңген, мемлекеттің көркейіп-гүлденуіне үлес қосқан, ел қауіпсіздігі жолында құрбан болған тұлғалардың құжаттары қымбат қазына, ұлттық идеологиямызға сарқылмайтын байлық. Сол себепті де архивтерде осындай тұлғалардың құжаттарынан жеке тектік қорлар ұйымдастырылып, жасақталып тұрады. Бұл мақалада архивтағы маңызды жұмыстың бірі болып есептелетін осы мәселеге тоқталамыз.

Мемлекеттік архивтерді жеке тектік қор құжаттарымен толықтыруға қоғам тарапынан сұраныс күшейе түсуде және жетілдіру қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі. Сондықтан да, қоғамның тарихи тәжірибесін бейнелейтін архив құжаттарының құндылығы мен маңыздылығы арта түсуде. Қоғам тарихында маңызды деректер қатарына жеке тұлғалардың құжаттары кіреді. Бұл құжаттарды қорғау мен пайдалану ережелерін қатаң сақтау, олардың сақталуын қамтамасыз ету – мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың маңызды да басты міндеттерінің бірі және азаматтарының борышы мен парызы болып табылады.

Жеке тектік қор құжаттарының кейбір аспектілері 80-жылдардың басында республикалық архившілердің конференциялары мен мәжілістерінде қарастырылған. 1982 жылы өткен Орта Азия және Қазақстан архивтанушыларының теориялық конференциясында Г.А.Сандыбекова [1], М.Ж.Хасанаев [2], К.Ш.Қожамұратов [3] Орталық мемлекеттік архивінде сақталған жеке тектік қорлардың құрамы мен мазмұны, оларды жинақтау туралы мәселелер баяндалды. Тақырыпқа қатысты кейбір мәліметтер Р.О.Балғозинаның диссертациясының «Қазақстандағы Кеңес үкіметінің мәдени саясатының негізгі бағыттары» атты тарауында қарастырылған [4].

Жеке тектік қор құжаттарымен жұмыс жасау ерекшеліктері И.П.Сиротинскаяның ғылыми мақаласында қарастырылды [5]. Ал А.А.Новикова халық шаруашылық қайраткерлерінің құжаттарын мемлекеттік сақтауға алу, оларды іріктеу, толықтыру мәселелерін көтерді [6].

Мемлекеттік архивтерде жеке қор құжаттарын жетілдіру мәселесін қамтитын тарихи зерттеулерге

қажеттілік күшейді. Осыған орай ҚРОМА-да жеке тұлғалардың құжаттарын жинау тарихы, жүйелеу жұмыстары туралы Т.Е.Әбілованың кандидаттық диссертациясын айтуымызға болады [7]. Автор жеке тектік қорларының тарихын зерттей келе, жеке тектік құжаттардың ұйымдастырылуына және бір жерге жинақтау мәселелеріне баса назар аударған. Әлі де жеке тектік қор құжаттарымен толықтыру мәселелері зерттеуді қажет етеді.

Мемлекеттік архивтерде жеке адамға тән құжаттар мемлекеттің архив қорын толықтырып байыта түсетін тарихи дерек көзі. Жеке адамға тән құжаттар, жеке адамның белсенділік әрекеті негізінде пайда болып, оның меншігіне айналады авторлық құқық нормасына сәйкес қорғалады. Жеке адамға тән құжаттар мәтінінде ақпараттардың орны мен заңдылығы сақталмайды. Кейбір құжаттардың түрлері (хаттар, естеліктер, күнделіктер, т.б.) ақпараттық негізде толықтырылуы тиіс. Құжаттардың мазмұндық, ұлттық, әлеуметтік, мәдени жақтары әрі жеке адамның дара белгілеріне байланысты болады.

Жеке тектік құжаттар – жеке адамның өмірі мен қызметі барысында белгілі бір бағыт, бағдарсыз стихиялы түрде қалыптасады. Сондықтан жеке қор құжаттары қор иесінің өмірі мен қызметіне, шығармашылығына байланысты мазмұны, түрі, тұрпаты, толықтығы мен құрамы жағынан әртүрлі болып келеді. Сол себепті де олар мекемелік (ведомстволық) құжаттар секілді бірізді ғылыми-техникалық сараптау әдістемесіне келмейді.

Мемлекеттік архивке қабылданған әрбір жеке қор құжаттарының, тарихи, ғылыми тұрғыдан қарағандағы құндылығы, мазмұнының маңыздылығы, сирек кездесетіндігі, т.б. ескерілуі қажет.

22 желтоқсан 1998 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Заңында толықтыру көздері анық көрсетілген. Осы заңға сәйкес мекемелерден, кәсіпорындардан, ұйымдардан жинақталған құжаттар толықтыру көздері болып табылады. Қабылданған Заң бойынша Ұлттық архив қоры Қазақстан Республикасы Президенті әкімшілігінің ведомствалық архивтарымен, Парламент, жергілікті органдарының, үкімет министрліктер, мемлекеттік комитеттер, соттар, прокуратура органдары және жеке құжаттарымен толықтырылады. Сонымен қатар Ұлттық архив қоры Қазақстан көлеміндегі, сонымен қатар шетелдерде тұратын заңды және жеке тұлғалардың құжаттарымен сатып алу, сыйға беру, мұраға қалдыру жолдары бойынша да толықтырылады [8].

Республиканың Ұлттық архив қорын жасақтау–

тарихи, ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, мәдени маңызы мен ұлттың құндылығы бар деп танылған архив құжаттарын жүйелі түрде жинақтау болып табылады. Архивтерді толықтыру – құжаттарды ғылыми принципке негіздеп жіктеуден, сараптау қағидалары мен өлшемдерінен, толықтыру көздерімен құжат құрамын анықтаудан басталады және мемлекеттік сақтауға алынатын құжаттарды архивке қабылдап орналастыру көздері анық көрсетіледі.

Мемлекеттік архивті жеке тектік құжаттарымен толықтыру кезең-кезеңмен жүреді және мынадай міндеттерді жүктейді:

- жеке қор иелерімен анықтамалық жасау, келісу әдістерін қолдануды және архив қызметкерлерінен сыпайылық пен әдептілікті, өнегелікті талап етеді;

- қор қалыптастырушылардың үйінде мемлекеттік сақтауға құжаттарды іріктеу, сараптау-тексеру комиссиясына (СТК) құжаттарды қабылдау жөніндегі қолхатын дайындау;

- құжаттардың алғашқы құндылығын анықтау мақсатында жеке қор құжаттарының алдын-ала есебін жасау, бағасын беру және СТК-на қарауға даярлау;

- архив СТК-на қарастыруды, қабылдау, қор құру және қордың категориясын анықтау мәселелерінің шешімін табуы.

Мемлекеттік архивтер мынадай тұлғалардың құжаттарымен толықтырылады:

- жазушылар, ақындар, сыншылар, әдебиеттанушылар, публицистер;

- композиторлар, дирижерлер, кино және театр өртістері, кинорежиссерлар;

- еліміздің өркендеуіне қомақты үлес қосқан қоғам, мемлекет және саяси қайраткерлер;

- тарих, тіл, геология, медицина, мұнай, техника салалаларындағы ғалымдар;

- ұлы Отан соғысының ардагерлері;

- отбасылық қорлар немесе отбасылық коллекциялар;

- сондай-ақ кезінде елінен ажырап қалған немесе кетуге мәжбүр болған шетелдік отандастарымыздың өткен және бүгінгі өміріне қатысты құжаттар жинақталады.

Мемлекеттік тұрақты сақтауға қабылданатын құжаттарды іздеп табуды мемлекеттік архив қызметкері жүзеге асырады. Оның өзі бірнеше бағытта жүргізіледі. Қор иесі туралы деректермен танысып қарым-қатынас жасалып, құжаттарының құрамы мен мазмұны анықталады. Қор иелерімен жұмыс жасауды бастар алдында архив қызметкері қор иесі туралы әдебиеттерді оқып, өмірбаяны және шығармашылығымен танысады. Оның жеке құжаттарының мемлекеттік архивке өткізуге тұратындығы құндылық дәрежесі анықталады.

Жеке тектік құжаттар туралы мәліметтер мемлекеттік архив қызметкерлерінің жинақтауы арқылы немесе жеке адамдардан, шығармашылық одақтар мен мекемелерден баспасөз құралдарынан алынады. Қор иесі туралы қысқаша мәліметтер тізімі жасалады. Тізімде аты-жөні, өмір сүрген уақыты, қызметі секілді мәліметтер болады. Сонымен қатар тізімге болашақ қабылданатын қорлардың жоспары енгізіледі. Тізім бөлімдерге бөлініп, іштей алфавиттік ретпен орналасады. Бұл тізіммен жұмыс барысында адамның аты-жөніне, шығармашылық қызметіне, өмірбаянына қатысты деректер анықталып, толықтырылып отырады.

Жуық арада қабылданатын жеке тектік қордың нақты тізімі мемлекеттік архивтің СТК отырысында қаралып, архив директоры бекітеді. СТК отырысында бөлім басшысы жаңадан толықтырылатын қор иесінің өмірі мен қызметін және елеулі еңбегіне баяндама жасап, таныстырып өтеді. Сондай-ақ құжаттарының құрамымен және қызықты, құндылығын айқындап көрсетеді.

Жеке тектік құжаттарға ғылыми сипаттама келесідей жұмыстарды талап етеді:

- қор құрушы өмірі мен қызметі және қор құжаттарымен танысу;

- қор жүйесінің сызбасын құру;

- құжаттарды жіктеу бірлігі бойынша жүйелеу;

- сақтау бірлігін құру;

- сақтау бірлігіндегі беттерді жүйелеу;

- сақтау бірлігін сипаттау және бірінші бетін жасау;

- қор ішінде сақтау бірлігін жүйелеу және ресми безендіру;

- сақтау бірлігіндегі беттерді нөмірлеу және күәландыру жобасын жасау;

- тізбе құру және тізбеге ғылыми-анықтамалық аппарат құру [9, 9-1-бб.].

Жоғарыда аталған сипаттамалар кезең-кезеңімен жасалады. Ғылыми сипаттама жүргізгенде қор категориясы және құжат құндылығы назары алынады. Жеке қор құжаттарына ғылыми-анықтамалық аппарат құру жөніндегі ғылыми есеп дайындалады.

Ақпаратты іздеу шараларын құру және ұйымдастыру ғылыми жұмыс болып саналады. **Ғылыми жұмыстарға:** жеке қордың категориясын анықтау мақсатында қордың тарихи және ғылыми құндылығын орнату; қор тарихы, құжаттың құрамы және мазмұнымен танысу, құжаттың ғылыми-тарихи және тәжірибелік бағасын беру, істердің жүйеленген схемасын жасау, мәтін тақырыбын орнату, құжатты аннотациялау, тізбені редакциялау, анықтамалық схемасы, анықтамаға еңгізілген материалдарға сипаттама жасау және тағы басқа жұмыс түрлері жатады.

Жүйеленген ғылыми есептің мазмұны, әдістері, тәсілдері толық баяндалады және алда атқарылатын жұмыстың кезеңдерін анықтап береді. Ғылыми есеп қор құрушының өмірбаяны, сондай-ақ қабылданған құжаттарының мәліметтерінен тұрады.

Ғылыми есепті жасағанда қор істеріндегі ақпараттар, мемлекеттік архив каталогтарындағы және қордың анықтамалық аппаратындағы мәліметтер пайдаланылады [10, 3-5-бб.].

Ғылыми есептің келесі құрамын ұсынуға болады:

1. Қор құрушы туралы өмірбаяндық анықтама, шығармашылығы мен қызметі туралы мәлімет;

2. Жеке қорының құрылуы және мемлекеттік сақтауға өткізу тарихы;

3. Қор құжаттарының құрылымы мен құрамы;

4. Қорға жасалған жұмыстың негізі принциптері; тәсілдері мен әдістері;

5. Қорға жасалған анықтамалық аппарат.

Бірінші бөлімде тізімдемеге алғысөз жазылады. Алғысөзде қор құраушы туралы ақпараттар барынша толығымен нақты беріледі. Қор құраушының өмір сүрген уақыты, атқарған қызметі, ғылыми немесе шығармашылығына қатысты ақпараттар, қоршаған ортасы, қоғамда алатын орны, т.б. туралы мәліметтер қор құжаттары негізінде және әдебиет, газет-журналдардан алынып жазылады. Сондай-ақ

алғысөздің соңғы бөлімінде ғылыми-техникалық өңдеуден өткен істерге қысқаша сипаттама беріледі.

Жұмыстың екінші бөлімінде қор құраушының жеке қорының қалыптасуы, толықтығы, басқа тұлғалар туралы құжаттарының қор құрамында болуы секілді мәліметтер сақталады. Қор істерінен жеке құжаттардың мемлекеттік сақтауға тапсырылғаны туралы мәліметтер алынады.

Ал, үшінші бөлімінде қор құжаттарының құрамы мен құрылымы туралы мәліметтерді топтастыру жүйелеу схемасы бойынша жүзеге асады. Қор құрушының жинастыру қызметінің нәтижесінде оның шығармашылығына қатысы жоқ құжаттар қорда болған жағдайда, ол құжаттарға сипаттама бөлек бөлімге беріледі. Өз қызметіне байланысты жинақталған құжаттарға сипаттама қор құжаттарына жалпы беріледі.

Төртінші бөлімде қор құжаттарын ғылыми-сипаттауда әдіс-тәсілдердің барлық түрлері келесі бөлімшелерде көрсетіледі:

- қордың қандай категорияға жататынын айқындау (жинақтау кезіндегі алғашқы сараптау, қор және құжат критерийлерінің байланыстылығы);

- ғылыми жұмыста жасаған әдістерді игеру (жұмыстың әдістемелік сипаты, ғылыми сипаттау жасаған кездегі құжат құндылығын анықтау жұмысын жүргізгендегі әдістемелік құралдарының тиімділігі);

- жүргізілген жұмыстар және олардың нәтижелері (қор құжаттарының жариялылығы жөнінде мәліметтер беріледі. Сақтау бірліктері мен тізбе саны көрсетіледі);

- ғылыми-анықтамалық аппарат туралы сипаттама (қор құжаттарының мазмұнын толық және қарапайым әдіспен ашу үшін әдістемелік тәсілдер мен шешімдер, жүргізілетін жұмыс деңгейін көтеру, ғылыми-анықтамалық аппаратты қор құжаттарының мәліметтерін қамтамасыз ету);

- қор құжаттарының физикалық жай-күйі (құжаттардың физикалық бүлінгені, қиын оқылатын мәтіндер, мәтіні өшуге айналған құжаттар және т.б.);

- басқа мемлекеттік архивтегі қорлардағы қор құраушы туралы құжаттардың болуы;

- жүргізілген құжаттарды қорытындылау.

Есепке пайдалану тиімділігін арттыру, ақпараттылығын және ғылыми маңыздылығын арттыру мақсатында анықтамалық аппарат құрылып, оның құрамына мыналар кіреді [11,20-6.]:

- тарихнамасы, қор құраушы және қор тарихы жөнінде монографиялар және мақалалар, қор құжаттары бойынша зерттеулер;

- туысқандық жазбалар, генеологиялық кестелер;

- ғылыми есепті жасау барысындағы басқа қор құжаттарының тізімі;

- қысқартылған сөздер тізімі;

- мазмұны.

Ғылыми есепті қор құжаттарына ғылыми сипаттама жасаған қызметкер жасайды. Қорға жұмыс дұрыс ұйымдастырылса, есепке қажетті мәліметтер уақытында және жүйелі жүргізілсе, есепті даярлау өте ыңғайлы және уақыты жағынан тиімді болады.

Жеке тектік құжаттарын мемлекеттік сақтауға үгіт-насихат жұмыстары мемлекеттік архив қызметкерлеріне жүктеледі. Үгіт-насихат жұмыстары бірнеше кезеңдерден тұрады. Ең алдымен қор құрушы жөнінде мәліметтер қарастырылып, мемлекеттік архивке қабылданатын құжаттар мазмұны мен құрамы анықталады және келіссөздер жүргізіледі.

Келіссөзді жүргізген архив қызметкері алын-

ған барлық мәліметтерді мемлекеттік архив директорларының атына жазылған баяндау хатында көрсетуі тиіс.

Баяндау хаты сол бөлім меңгерушісінің визасымен және архив директорының резолюциясымен жеке тектік құжаттарын мемлекеттік сақтауға қабылдау немесе қабылдауды тоқтаудың негізгі құжаты болып саналады. Баяндау хаты бақылау ісіне енеді.

Қор құрушы жеке қор құжаттарын мемлекеттік сақтауға:

- өзі өткізеді немесе өсиетке қалдыру арқылы өткізеді;

- жеке тектік құжаттарды мұраға алған адамдар өткізеді;

- жинаушылар мен коллекционерлерден алынады;

- шығармашылық одақтардан – қор құрушының ғылыми, шығармашылық мұрасы комиссия арқылы өткізіледі;

- нотариалды мекемелерден иесіз қалған дүние ретінде қабылданады;

- құжаттардың салалық жабдықтардан анықтау үшін мемлекеттік архивтерден, мұражайлардан, кітапханалардан және басқа да мекемелерден қабылданады;

- шет елде тұратын азаматтардан және шет елдік мекемелер мен ұйымдардан сый ретінде немесе көшірмелер ауыстыру арқылы қабылданады.

Жеке тектік құжаттарды мемлекеттік сақтауға қабылдау жөнінде жұмыс сәтті жалғасын тапса, онда жинақтаудың болашақ жоспарының карто-текасындағы карточкасы жойылып, жаңадан жинақтаудың картотекасына толық мәлімет берілген карточка жасалады. Ол карточкаға мынандай мәліметтер енеді [12, 26-6.]:

- қор құрушының аты-жөні, тегі, өмір сүрген жылдары, шығармашылық қызметі (жазушы, ақын т.с.с.);

- құжат иесінің аты-жөні, (егер қор құрушының өзі құжаттарды өткізген болса) және туыстық қатынасын көрсетеді (ұлы, танысы, т.с.с.);

- пошталық мекен-жайы, келіссөз жүргізілген тұлғаның телефон нөмірі;

- мемлекеттік архивке жеке тектік құжаттарын жинақтау жұмыстарын жүргізіп жатқан және бақылау ісін сақтап отырған қызметкердің аты-жөні.

Жеке тектік құжаттарының иесі мемлекеттік сақтауға өткізгенде қордың сақталуы және пайдаланылуы туралы төмендегідей талаптар қоюы мүмкін:

- келісілген мерзімге құжаттарды жариялау құқығына ие болу;

- келісілген мерзімге кейбір құжаттарды пайдалануды шектеу құқығына ие болу;

- келісілген мерзімге кейбір құжаттарды пайдалануға шек қою;

- қор құрушы мұрасына ие комиссия мүшелеріне құжаттарды пайдалану құқығын беру.

Бұл талаптардың барлығы келісім шартта көрсетілуі тиіс. Мемлекеттік архив бұл талаптармен келіссе, директор қолының негізінде келісім шарт бекітіледі. Осылайша жеке тектік құжаттар иесі мен архив арасында екі жақты арнайы келісім жасалады.

Мемлекеттік архивке келіп түскен, бірақ мемлекеттік сақтау мәселесі шешіміне дейінгі құжаттар жинақтау бөліміндегі есеп кітапшасына енеді, одан кейінгі талдауға түседі, алғашқы құжат құндылығы анықталады және уақытша жүйеленіп, тапсырыс тізбесін құрғанда қысқаша суреттеледі.

Есепке алу мәліметтерін тиімді әрі тез қолдану үшін құжаттарды есепке алу картотекасы жасалып, қор құраушылар тегінің алфавиттік ретімен карточкалар жүйеленеді. Карточкаға қор құраушының аты-жөні, оның құжаттарының келіп түскен уақыты мен мөлшері, жұмысты жүргізген қызметкердің тегі жазылады; құжаттарды мемлекеттік сақтауға қабылданғаннан кейін картотекаға; құжаттардың келіп түскен есептеу кітапшасы бойынша нөмірі, қор нөмірі, құжаттар саны және құжаттардың ғылыми сипаттамаға өткізілген уақыты қойылады [13, 5-б.].

Мемлекеттік сақтауға жеке қор құжаттарын қабылдау мәселесі мемлекеттік архив СТК мәжілісінде қаралады. **СТК-ның мәжілісіне келесі құжаттар дайындалуы тиіс.**

-қор құрушының немесе құжаттар иесінің архив директорының резолюциясы бар өтініші;

-тиісті бөлім меңгерушісінің анықтамасы, онда: қандай жеке қор құжаттары СТК-ның мәжілісіне қарастыруға ұсынылып отыр, құжаттар кімнен және қандай жағдайда (ақысыз немесе ақылы сый арқылы) келіп түсті, егер құжаттар алғаш рет түсіп жатса, онда қор атауының жобасы жасалынады немесе қандай қорға қосуға болатындығы анықталады;

- ақысыз келіп түскен құжаттарға тапсырыс тізбесі;

- қабылдауға түскен құжаттардың бағалық тізбесінің жоспары.

Ауызша немесе ресми түрде архив директоры бекіткен СТК-ның шешімі қор құрушыға немесе құжат иесіне хабарланады. Мәселе сәтті шешімін тапқан жағдайда жеке қор құжаттарын мемлекеттік сақтауға қабылдау жөнінде акт мен СТК-ның хаттамасы жасалады. Бұл барлық бақылау ісінің құжаттамасымен бірге мемлекеттік архивтің есепке алу тобына өткізіліп, онда қабылданып жатқан құжаттар мемлекеттік есепке алынады және жаңа қорға нөмірі беріледі. Құжаттарды есепке алу кітабына енген бұл акт заңды құжат болып есептеледі, осы құжат негізінде жеке қор құжаттары мемлекет иелігі болады немесе Мемлекеттік архив қорына енгізіледі.

Ал жеке қорда сақтауға жатқызылмаған құжаттар қор иесіне қайтару туралы акт толтырылады. Бұл акт мемлекеттік архив СТК тізімдемесіне дейін жасалады. Акт мемлекеттік архив директорымен бекітіледі және қор иесіне қолхат арқылы қайтарылады.

Мемлекеттік сақтауға алынбаған және қор иесі архивке өткізуден бас тартқан құжаттарды жою жөнінде акт толтырылып, жоюға немесе қағаз өңдеу фабрикаларына өткізіледі.

Қорыта келе, архивтерді жеке тектік құжаттармен толықтыру мәселесі архив ісі саласында маңызды жұмыстардың бірі болып табылады. «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Заңның жеке тектік құжаттарды толықтыру кезең-кезеңімен іске асырылады. СТК жұмысы негізінде мемлекеттік архивтерде айқындалған тұлғалардың құжаттары бойынша толықтырылады. Жеке тектік құжаттармен толықтыру жұмысымен архив қызметкерлері айналысады. Соның негізінде жеке тектік қордың тізімі, ғылыми-сипаттамасы жасалып, құндылығы айқындалып мемлекеттік сақтауға қабылданады. Жеке тектік қор құжаттары еліміздің саяси, экономикалық және мәдени туралы құнды мәліметтерді қамтиды. Ұлттық архив қорын елімізге еңбегі сіңген, танымал тұлғаларымыздың құнды және замануы құжаттарымен толықтырып, жинақтауымыз қажет.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается процесс комплектования документами личного происхождения в государственных архивах Казахстана.

The article gradually considers the process of acquiring documents of personal origin in the state archives of Kazakhstan.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Сандыбекова Г.А.** Комплектование, состав и содержание документальных материалов деятелей литературы и искусства ЦГА Казахской ССР // Материалы республиканского совещания-семинара работников архивных учреждений Казахской ССР по вопросам экспертизы ценности документов личного происхождения и комплектования ими государственных архивов. 24-25 февраля 1982 г. – Алма-Ата, 1982. – С. 12-17.

2. **Хасанаев М.Ж.** Методика определения источников комплектования документами личного происхождения // Материалы республиканского совещания-семинара работников архивных учреждений Казахской ССР по вопросам экспертизы ценности документов личного происхождения и комплектования ими государственных архивов. 24-25 февраля 1982 г. – Алма-Ата, 1982. – С. 34-43.

3. **Кужамуратов К.Ш.** О задачах архивных учреждений Казахской ССР по комплектованию государственных архивов документами личного происхождения в соответствии с требованиями «Закона об охране памятников истории и культуры» // Материалы республиканского совещания-семинара работников архивных учреждений Казахской ССР по вопросам экспертизы ценности документов личного происхождения и комплектования ими государственных архивов. 24-25 февраля 1982 г. – Алма-Ата, 1982. – С. 44-49.

4. **Балгозина Р.О.** Исторический опыт государственного руководства культурным строительством в Казахстане (1917-1937 гг.): Автореф....канд. ист. наук: Алма-Ата, 1983. -25 с.

5. **Сиротинская И.П.** Особенности работы с документами личного происхождения // Советские архивы. - №1. - 1986. – С. 34-41.

6. **Новикова А.А.** Принципы комплектования и критерии отбора государственное хранение документов личного происхождения деятелей народного хозяйства // Вопросы экспертизы ценности документов и комплектования ими ЦГАНХ СССР. - 1989. – С. 34-41.

7. **Абилова Т.Е.** Личные фонды в государственных архивах Казахской ССР. Конец 1950-х начало 1980-х гг. (Проблемы комплектования и научной организации): Автореф.... канд. ист. наук: - М., 1986. - 22 с.

8. «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Қазақстан Республикасының заңы.//28.10.2015 <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000326>

9. Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения РГУ «Центральный государственный архив» РК, – Алматы, 2017., –26 с.

10. Ақын-жазушылар мен журналистердің жеке қор құжаттарын ғылыми тұрғыда сипаттаудағы ерекшеліктер жөніндегі әдістеме, – Алматы, 2005., –33 б.

11. Методические рекомендации по комплектованию и научному описанию документов личного происхождения деятелей науки, техники, архитектуры, производства. –М., 1989. – 126 с.

12. Научно-техническая обработка документальных материалов фондов личного происхождения. – Алма-Ата, 1990. – 234 с.

13. Мемлекеттік архивтерде жеке азаматтардың құжаттарын жинақтау әдістемелік ұсыным. – Алматы, 1998. – 27 б.

ТАТЬЯНА МИТРОПОЛЬСКАЯНЫҢ ҚОРЫ: құрылуы және құрамы*

Оразгүл МҰХАТОВА,
тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің профессоры

Алматы облыстық мемлекеттік архивінде Наталья және Татьяна Митропольскаялардың отбасылық қоры сақтаулы. Шетелдерде отбасылық қорларға ерекше назар аударылады. Олар арнайы зерттеу нысанына айналдырылады. Отбасылық архивтегі «ресми» немесе мойындалған мұра және «бейресми» немесе күнделікті мұраның арасындағы байланыстар, олардың отбасылық қордың құрамы мен пайда болуын анықтаудағы маңызы туралы еңбектер жарияланған. Мәселен, Томаро Тейлордың пірінше, архивистер отбасылық құжаттарды хронологиялық, тақырыптық, тасымалдағыштың типі, қор құрушының қызметі бойынша төртке бөледі [1]. Отбасылық қорларды зерттеудің өзектілігі жеке архивті ретроспективті жад ретінде қарастыру ауқымында артып келеді. Осы тұрғыдан келгенде анасы Наталья және қызы Татьяна Митропольскаялардың отбасылық қор құжаттарын зерделеу көкейкесті болып саналады.

Қор құжаттары архивке Наталья Борисқызының қайтыс болуынан кейін 2002 жылдың аяғында сый ретінде қабылданған. Алғашында құжаттар – Алматы қаласы мемлекеттік архивіне қабылданып, кейіннен 2003 жылы Алматы облысы мемлекеттік архивіне сыйға тартылған. Құжаттарға алғашқы қабылдау тізімдемесі жасалды. Қорға №1337 нөмірі берілді [2]. Тізімдемедегі істер тақырыптық-хронологиялық қағидаға сәйкес жасалды. 1899-2003 жылдар бойынша және 1887 жылғы фотосуреттерді қоса есептегенде, жалпы 267 сақтау бірлігін құрайтын №1 бірыңғай тізімдеме дайындалды. Істердегі құжаттар да хронологиялық қағида бойынша жүйеленді. **Тізімдеме екі бөлімге бөлінген:** біріншісінде Наталья Борисқызының құжаттары сипатталса, ал екіншісі Татьяна Борисқызының құжаттарынан енгізілген. **Екі бөлім келесідей тарау мен тараушалардан тұрады:** бірінші бөліміне Наталья Митропольскаяның өмірбаянына қатысты құжаттар, төлқұжаттары және марпаттаулары туралы істер тіркелген. Екінші бөлімі Н.Б.Митропольскаяның шығармашылық құжаттарын: жарияланған мақалаларын, очерктерін, жылнамалар, құжаттар жинағы және оларға көшірме құжаттары дайындалған істерді қамтиды. Бұл тізімдеменің ең үлкен тарауы. Бұл бөлімге барлық жарияланған және жарияланбаған еңбектері жинақталған [3].

Тізімдеменің үшінші бөлімінде архившінің жарияланған жұмыстарына рецензиялар жинақталған. Төртінші бөліміне қор жарияланымдары, саяси қызметкерлердің өмірбаяндық сұраныстарын орындау туралы және басқа да мәселелер бойынша архив мекемелерімен хат алмасулары тіркелген. Бесінші бөлім аса үлкен емес, ол қор құрушыға сыйға берілген кітаптар, жазбалар шоғырландырылған істерден тұрады. Алтыншы бөлімі жекелеген тақырыптар бойынша анықталған құжаттарды топтастырған. Мысалы, Әліби Жангелдин, Рудольф Маречек, Ораз Жандосов, 1905-

1907 жылдардағы революция, 1920-1925 жылдардағы мектептер жұмысы жөнінде, Жетісу облысы бойынша 1920 жылғы ауылшаруашылық хаттары және басқалары. Жетінші бөлімге Т.Б.Митропольскаяның өмірбаяны және қызметіне қатысты істер тіркелген. Мәселен, кадрларды есепке алу бойынша жеке парақша, мінездемелері, партиялық билеті, құрмет грамоталары, шақыру билеттері, некролог және тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жинақтаған құжаттары. Сегізінші бөлім Татьяна Борисқызының шығармашылық құжаттарын тіркеуге арналған. Бұл бөлімнен қор құрушының саяси қызметкерлер, Жетісудағы Кеңес билігін орнату, Верный қаласындағы комсомол және партия ұйымдары, Қазақстандағы комсомол-жастар баспасы, алашордашылар, Жетісу казачествосы, құжаттарды жариялау мәселелері туралы және тағы басқа құжаттық жарияланымдары мен мақалаларын табуға болады. Осы бөлімде Т.Б.Митропольскаяның курстық және диплом жұмыстары бар. Татьяна Борисқызының өз әріптестерінің ғылыми жұмыстарына жазған пікірлері мен сын пікірлерін, ғылыми конференцияларда, жиналыстарда және қазақ КСР құрылуының 67 жылдығы мерейтойына дайындалған радиобағдарламада сөйлеген сөздерінің мәтіні, қолжазбаларын осы бөлімнен табуға болады [2, 10 б].

Тізімдеменің тоғызыншы бөліміне қор құрушыға сыйға берілген, жазбалары бар кітаптар, оныншысына ғылыми-зерттеу еңбектеріне жазылған сын пікірлер, он бірінші бөліміне Т.Митропольскаяның қызықтырған тақырыптар бойынша жинақталған құжаттар мен мақалалар жинақталса, он екінші бөліміне Наталья Борисқызы мен Татьяна Борисқызы Митропольскаялардың жақындары, архившілермен жекелей және топ болып түскен суреттері жинақталған. Осы бөлімге фотосуреттер мен құжаттардың фотокошірмелері топтастырылған [2, 11-12-бб.].

Отбасылық қорда пәндік-тақырыптық республиканың облыстық архивтерін қоса есептегенде бұрынғы КСРО мен Қазақстанның мемлекеттік және партия архивтеріндегі Наталья Митропольская және қызы Татьянаның жұмыс барысында құрастырылған 32 мыңнан аса картотека бар. Картотека XIX-XX ғасырлардағы Жетісу және Қазақстан, Түркістан аумақтарындағы халықтың азаттығы үшін күресі, олардың қоғамдық-саяси өмірі, экономикалық жағдайы, мәдениеті және ауыл шаруашылығы, демографиясы туралы мәліметтерді қамтиды. Олардағы мәліметтерді айтарлықтай толық деп санауға болады, өйткені оқиғаның уақыты мен жері, құжаттың тақырыбы, оны іздестіру негіздемесі – архив атауы, қор, тізімдеме, іс, парақ нөмірлері мен құжаттың түрі, ерекшеліктері толық берілген. Мәліметтердің ішінде ерекше тоқталатыны – жеке есімдер көрсеткіші. Есімдер карточкаларында XIX-XX ғасырларда өмір сүрген, қоғам, мемлекет, саяси, мәдениет, әдебиет, т.б. салалардағы белгілі немесе кейінгі ұрпаққа белгісіз, ұмытылып қалған қайраткерлер туралы мәліметтер берілген. Әрбір карточкада адамның аты-жөні, атқарған қызметі, туған және қайтыс болған жылы, кейбіреулерінде еңбектерінің тізімі қоса берілген [2, 12-15-бб.]. Картотеканың тағы бір

*Мақала АР 05134617 Жеке қор құжаттары Қазақстан тарихының дерегі ретінде (XX ғ. – XXI ғ. басы) тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

көлемді бөлігі Жетісу казачествосына арналған. Карточкалардағы мәліметтер казактардың Жетісу өлкесіне келу тарихы, олардың салт-дәстүрлері мен мәдениеті туралы ақпарат береді.

Қор құжаттары бойынша, Татьяна Митропольская **1952 жылы 9 ақпанда Алматы қаласында дүниеге келген** [4, л.1].

Татьяна 1969 жылы № 25 орта мектепті бітіргеннен кейін ҚазССР Орталық мемлекеттік архивіне жұмысқа орналасты. Мұндай қызметті таңдау да кездейсоқ емес еді, өйткені анасы және әкесінің бірінші әйелі архивист болатын. Анасы – Наталья Борисқызы Мәскеудегі тарих-архив институтын бітірген [5, л.12]. Ол Алматыға институтты тәмамдағаннан кейін келді. Облыстық мемлекеттік архивтің директоры, архивтік бөлімнің бастығы болып жұмыс жасады. Татьяна қызмет жолын бастағанда алғашында архивариус, кейіннен қор сақтаушы және жоғарғы қор сақтаушы болып жұмыс жасады [4, л.2]. Анасы – Наталья Борисқызы оның

Т.Митропольская. 1970 жыл.

мейірімді мұғалімі, ұстазы болды. Архив ісі мен зерттеушілік қызметке деген қызығушылығын оятты. Татьяна Борисқызы ақылды, зерек адам болатын, архивтегі жұмысты жылдам меңгерді және тарихшы болуға бекінді. Архивте жұмыс істеуін жалғастыра отырып, 1969 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне кешкі бөлімге оқуға түсті.

Т. Митропольская. 1973 жыл.

Университеттегі оқу барысында Қазақ ССР тарихы бойынша маманданды. «Материалы о деятельности рабочих-двадцатипяти тысячников в Казахстане (1929-1931 гг.) как исторический источник. На примере Казахстана» тақырыбы бойынша диплом жұмысын қорғады [6]. Т.Митропольскаяға тарихшы, тарих және қоғамтану мұғалімі біліктілігі берілді [4, л. 3]. Диплом жұмысының тақырыбы бойынша зерттеулерін оқуын аяқтағаннан кейін де жалғастырды.

Бұдан бөлек 1974 жылы кандидаттық минимум тапсыруға дайындалды. Осыған орай ҚазССР Ғылым Академиясының философия бойынша семинарлары және Алматы педагогикалық шет тілдер институты жанындағы екі жылдық ағылшын тілі курсына қатысты [7, л.2]. Университетті аяқтағаннан кейін ҚазССР ОМА-де аға ғылыми қызметкер ретінде жұмысын жалғастырды. 1978 жылы 27 маусымда КОКП тарихы және партия құрылысы саласындағы ғылыми зерттеу жұмыстарын координациялау бойынша республикалық кеңес отырысында Т.Б.Митропольскаяның «Деятельность партийных организаций по созданию и развитию комсомольско-молодежной печати в Казахстане за 1919-1928 гг.» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясының тақырыбы бекітілді [8, л. 5]. Осыдан кейін ол Қазақ мемлекеттік университеті жанындағы жаратылыстану факультеттері КПСС тарихы кафедрасына зерттеуші-тағлымдамашы болып тіркелді. 1978 жылы 28 қазан С.М.Киров атындағы Еңбек Қызыл Ту орденді Қазақ мемлекеттік университетінің №716 бұйрығы бойынша Т.Б.Митропольскаяны «Деятельность партийных организаций по созданию и развитию комсомольско-молодежной печати в Казахстане за

1919-1928 гг.» тақырыбы бойынша ізденуші етіп бекітті. Бұйрықты бекіткен университет ректоры Ә.Жолдасбеков [8, 6].

Қор құжаттары Татьянаның белсенді, өз ортасына бей-жай қарамайтын адам болғандығын дәйектейді. Ол ҚазССР ОМА-дегі қоғамдық жұмыстардың бел ортасында жүрді.

Татьяна. 1978 жыл.

1972-1978 жылдар аралығында Қазақ ССР Бас архиві комсомол ұйымының бюро мүшесі, хатшысы қызметін атқарды. 1972-1980 жылдары жергілікті комитеттің өндірістік-жаппай комиссиясының мүшелігіне қабылданды.

Қор құжаттарының басым көпшілігі Т.Б.Митропольскаяның археографиялық және ғылыми қызметпен белсенді түрде айналысқандығына көз жеткізеді. 1981 жылы Татьяна Борисқызы ҚазКСР ОМА-нің құжаттарды жариялау және пайдалану бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалды. 1989 жылы Қазақстан Компартиясы Партия тарихы институтының кіші ғылыми қызметкері, 1992 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Президенті архивінің құжаттарды ғылыми жариялау бөлімінің меңгерушісі болып қызмет атқарды. Осы қызметте жүріп, ол «Профсоюзы Казахстана – помощники партии в осуществлении экономической программы КПСС» (Алматы, 1982) [9], «Протоколы Революционного Комитета по управлению Казахским краем за 1919-1920 гг.» (Алматы, 1987), «Вехи консолидации. Из опыта партийных организации в решении национального вопроса в Казахстане в 1917-1927 гг.» (Алматы, 1990) [10] және «Турар Рыскулов. Собрание сочинений в трех томах» (Алматы, 1997, 1998) атты құжаттар жинақтарын жариялады. Жоғарыда келтірілген бұл жинақтардың соңғысы автор өмірден озғаннан кейін жарық көрді.

Қорда Т.Митропольскаяның үнемі ізденіс үстінде жүрген және білімін жетілдіруге назар аударған адам екендігін көрсететін құжаттар сақтаулы. 1981 жылы Татьянаға С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінен №28 куәлік берілген. Бұл куәлік Татьяна Митропольскаяның 07.00.01 – КОКП тарихы мамандығы бойынша кандидаттық емтихандарды жақсы тапсырғандығын дәлелдейді.

1917-1925 жылдардағы Қазақстанның саяси тарихы мен сол кезеңнің саяси қызметкерлері туралы 30-дан астам ғылыми және ғылыми-көпшілік мақалаларды мерзімді баспа беттерінде жарық көрді. Солардың бірқатары Қазақ КСР Орталық мемлекеттік архивінде аға ғылыми қызметкер болып жүргенде дайындалғандар. «Революционная весна в Семиречье», «Их именами названы улицы» атты серия бойынша: «Сергей Журавлев», «Рудольф Маречек», «Мағазы Масанчи», «Карп Овчаров», «Абдулла Розыбакиев», «Ташен Утепов» «Вечерняя Алма-Ата» [11] газетінде үзбей жарияланып тұрды.

Татьяна Митропольская. 1987 жыл.

Шығармашылығына қатысты құжаттарда Татьяна Борисқызының Қазақстан Компартиясы ОК жанындағы Партия тарихы институтына қызметке ауысу барысында кандидаттық диссертациясының тақырыбын өзгерткендігі туралы жазылған. 1989 жылы 31 қазанда Партия

архиві институты партия архиві секторының әдістемелік мәжілісі хаттамасымен диссертациясының тақырыбы «Деятельность Компартии Туркестана по привлечению трудовых слоев Семиреченского казачества на сторону Советской власти (1917-1920 гг.)» деп өзгертіліп, ғылыми жетекшісі ретінде тарих ғылымдарының докторы, профессор В.К.Григорьев тағайындалды. Қорда мәжіліс хаттамасы тіркелген, құжатта оның төрағасы Н.Джагыфаровтың және Е.Грибанованың қолдары қойылған [12, л.24]. Архивист кандидаттық диссертациясын дайындау барысында Алматы облыстық мемлекеттік архивімен тығыз жұмыс жасаған. Оған дәлел ретінде сол кездегі архив директоры – Сәулетай Исағалиқызы Боранбаеваның атына кандидаттық диссертацияға архив материалдарымен жұмыс жасауға рұқсат етуді сұрап жазған өтініші дәлел бола алады [13, 11]. Т.Б.Митропольская өзінің кандидаттық диссертациясында казачестваның 1917 жылғы саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, казактардың демократиялық элементтерін революцияға тарту бойынша большевиктердің қызметі, майдандағы және Жетісуда кеңес өкіметін орнатудағы казактардың рөлі, 1918 жылғы сәуір-мамыр айларындағы ақ қазақтар көтерілісі және олардың жойылуы, еңбек казачествасы арасындағы Түркістан партиялық ұйымдарының идеялық-саяси жұмыстары және казачествоны кеңес өкіметі жағына тарту үшін күрестегі Жетісу партия ұйымдарының жұмысы мәселелерін қарастырды.

Татьяна. 1994 жыл.

Әсінішке орай, Татьяна Митропольская бұл жұмысын аяқтай алмады. 1996 жылдың 10 маусымында мезгілсіз қайтыс болды. Дегенмен, кандидаттық диссертациясының аяқталмаған жазбалары оның ғылыми жетекшісі В.К.Григорьевтің басылымға дайындаған «Из истории Семиреченского казачества» [14] кітабына негізі болды.» [15, л.2].

Қор істерінің арасында Т.Б.Митропольскаяны жақсы ұйымдастырушы, білімін жомарттықпен бөлісетін, өзінің ғылымға деген құштарлығын басқаларға үлгі ете білген, жас архившілерге үнемі қол ұшын созатын қызметкер ретінде көрсететін құжаттар кездеседі. Солардың бірі оған берілген мінездеме [7, л.117]. Еңбекқорлығы мен жағымды қасиеттері оны еңбек жолында жетістіктерге жеткізді. Архивші, археограф «Отличник архивного дела» белгісімен, КСРО Бас архиві, Қазақ КСР құрмет грамоталарымен марапатталды [17].

Қор құжаттары Татьяна Митропольскаяның архив ісін дамытуға қомақты үлес қосқандығын дәйектейді. Ол КСРО Бас архивімен 1982 жылы Мәскеуде дайындалған Негізгі ережелер жобасы бойынша бірқатар ұсыныстар [18] жасады.

Архившілердің жұмысы сырттай қарағанда көзге түсе бермейтіні шындық. Ал қорда тіркелген есептер археограф-архившінің үнемі жұмыс үстінде болғандығын дәлелдейді.

Осылайша тарихшы, археограф, архивші Татьяна Митропольскаяның қорын және оның құрамын, өмір-

баянын қарастырдық. Құжаттар тек тарихшы-архившінің ғұмыры мен қызметі туралы материалдардан өзге XX ғасырдың бас кезіндегі өлкедегі жағдай, көтерілістер, Қазақстанда кеңес өкіметінің орнатылуы, Жетісу казактары туралы мол мәліметтер береді. Отбасылық қор құжаттары тарихи уақыт ерекшеліктерін және Татьяна Митропольскаяның өмір сүрген кезеңін терең түсінуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ қор құжаттары ретроспективті немесе мультипәндік бағыттағы тарихи зерттеулер жүргізуде бірден бір дереккөздері болып саналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Taylor, Tomaro I. Archives, Manuscripts and Personal Papers: A Processing Manual (2007). Academic Services Faculty and Staff Publications. Paper 63. http://scholarcommons.usf.edu/tlas_pub/63

2. Государственный архив Алматинской области. – Фонд 1337. Митропольская Наталья Борисовна (14.09. 1922 – 29.10.2002) и ее дочь Митропольская Татьяна Борисовна (09.02.1952 – 10.07.1996. Историки-архивисты, публикаторы-археографы, ветераны архивного дела Республики Казахстан. – Опись 1. Дел постоянного хранения за 1899-2003 годы, отложившиеся фотографии с 1887 г.

3. Жеке қорлар. Алматы облысының мемлекеттік архивтері. Анықтамалық-ақпараттық басылым. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2011. – 308 б. 4. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.134. Личные документы Татьяны Борисовны. – 112 л.

5. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.3. Воспоминания о жизни и деятельности. Запись беседы с Е.М.Грибановой. – 38 л.

6. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.181. Деятельность двадцатипятилетисчников по социалистическому переустройству сельского хозяйства (на примере Казахстана). – 118 л.

7. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.137. Документы, собранные для утверждения темы кандидатской диссертации. – 25 л.

8. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.138. Документы, собранные для утверждения первой темы кандидатской диссертации. – 6 л.

9. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.83. Профсоюзы Казахстана - помощники партии в осуществлении экономической политики КПСС. 1917-1983гг. – 144 л.

10. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.188. Вехи консолидации. Из опыта партийных организаций Казахстана в решении национального вопроса в 1917-1927 гг. Составитель – Т.Б. Митропольская. – 132 л.

11. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.9. Документы по подготовке к изданию сборника биографических очерков «Их именами названы улицы Алма-Аты». – 163 л.

12. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.214. Рабочие записи, выявленные документы для диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук по теме «Деятельность партийных организаций по созданию и развитию комсомольско-молодежной печати в Казахстане». – 58 л.

13. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.192. Деятельность Компартии Туркестана по привлечению трудовых слоев Семиреченского казачества на сторону Советской власти (1917-1920 гг.). – 173 л.

14. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.197. Записки Т.Б.Митропольской выявленные для диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук по теме «Деятельность Компартии Туркестана по привлечению трудовых слоев Семиреченского казачества на сторону Советской власти за 1917-1928 гг.». – 132 л.

15. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.193. Из истории Семиреченского казачества. Учебное пособие. – 90 л.

16. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.227. Статьи, собранные Т.Б.Митропольской по интересующим ее темам с пометками. – 97 л.

17. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.135. Почетные грамоты. – 8 л.

18. ГАО. – Ф.1337. – Оп.1. – Д.140. Переписка Т.Б.Митропольской с государственными архивами по служебной деятельности. – 20 л.

ТРАСОЛОГИЯ – СҮЙЕКТЕН ЖӘНЕ МҮЙІЗДЕН ЖАСАЛҒАН БҰЙЫМДАРДЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

Гүлзада САРГИЗОВА,
Ә.Х.Марғұлан атындағы археология
институтының кіші ғылыми қызметкері

Ежелгі тарих және археология ғылымының көптеген маңызды мәселелерінің бірі – өндірістердің даму тарихы мен тұрмыстық шаруашылықты зерттеу. Буше-де-Перт, Д.Эванс, Э.Ларте, Э.Пьетт тастан, сүйектен жасалған ежелгі құралдарды өз қолдарымен дайындап, олардың қолдану тәсілін, қаттылығы мен тиімділігін меңгеруге тырысқан. Кейінірек М.Кутье, Ф.Борд, А.Барное, т.б. ғалымдардың ізденушілігі мен құралдарды зерттеудегі эксперименталды жұмыстар жалғасын тапты.

Археологиялық жәдігерлерді, оның ішінде тас және сүйек құралдарын зерттеуде типологиялық, трасологиялық, морфологиялық және басқа да сараптамалық әдістер бар. Осылардың ішіндегі трасологиялық әдістің маңыздылығы зор. Жалпы, трасология (французша «la trace» – «із» сөзінен шыққан) криминалистика ғылымының техникаларының бірі [1, 10-б.].

XX ғасырда археологияда трасологиялық зерттеу әдісі қолданыла бастады. Алғаш рет ағылшын археологы У.Гринвел (1965) палеолиттік қырғыштарда өңдеу іздерін байқаған. Кейін Дж.Эванс құралдардан сызықты іздерді байқады. 1934 жылы С.А.Семенов тас және сүйек құралдарға микроскоптың көмегімен трасологиялық сараптаманың жұмыстарын жүргізді [2, 17-б.]. П.П.Ефименко «Костенки 1» еңбегінде трасологиялық сараптаманың әдістемесін қарастырды [3, 38-б.]. Трасологиялық зерттеулердің дамуындағы жаңа сатысы американдық зерттеуші Л.Килидің еңбектің жарық көруімен байланысты болды [4, 115-б.].

Археологиялық трасология – сүйек және тастан жасалған құралдардың сыртында адамның ықпалымен сақталған іздерді зерттейтін әдіс. Ондай іздер белгілі бір құралды дайындау барысында (кесу, жону, қыру, тегістеу секілді өңдеу жұмыстары) пайда болады. Яғни, трасология әдісі арқылы еңбек құралдары мен бұйымдардың дайындалу техникасы мен оның атқарған қызметі жөнінде нақты мәліметтер бере алады. Трасологиялық әдістің типологиялық әдістен айырмашылығы нақты, дәйекті мәліметтерді негізделгендігінде [5, 19].

Адамның ықпалымен жасалған іздерді зерттеуде түрлі әдістемелік мәселелерін В.Е.Щелинский, Е.Ю.Гиря, А.Н.Усачук, И.В.Горашук, ал сүйек бұйымдарының құрылымы, жасалу жолдары, функционалды қызметтеі жөнінде А.П.Бородовский, В.Б.Панковский зерттеп келеді.

Трасологиялық зерттеу әдісін барлық материалдарға қолдануға болады. Метал, ағаш, тас, сүйек заттарының беткі қабатында сақталған іздерді зерттейді. Трасологиялық зерттеулер арнайы бинокулярлы микроскоппен фотоаппараттың көмегімен жүргізіледі.

Трасология жасанды және табиғи пайда болған іздерді бөліп қарастырады. Табиғи іздер олар-

дың пайда болу сипатына қарай анықталып, топтастырылады. Табиғи іздер қатарына геологиялық, биологиялық, ботаникалық өзгерістер кезінде пайда болған іздер жатады [6, 234-б.]. Геологиялық іздер дегеніміз өртүрлі табиғи құбылыстар нәтижесінде таустарда қалған тегістеулер, сызаттар болса, биологиялық іздер қатарына жануарлардың жүріп өткен іздері мен белгілі бір затты тістеген іздері жатады [7, 170-б.]. Ал ботаникалық іздер дегеніміз шөптердің өсуі кезінде белгілі затқа әсер етуінен сақталған іздер болып табылады.

Адам қолымен жасалған (жасанды) іздер өңдеу іздері, пайдалану іздері, мақсатты түрде өзгертілмеген іздер болып бөлінеді. Өңдеу іздері – белгілі заттың пішінін өзгерту барысында арнайы жасалған әрекеттердің іздері. Мұндай іздерге жаңқалау, пикетаж іздері, кесу, жону және т.б. белгілері жатады. Пайдалану іздері – құралдардың жұмыс жасалған аймақтарында сақталған іздер. Бұл іздер адамның арнайы ықпалынан туындамайды. Құралды пайдалану барысында тозу, қажалу, жылтырлау, сызаттар, сынық іздері секілді белгілер қалады. Мақсатты түрде өзгертілмеген іздер – технологиялық үрдістердің байланысынсыз, артефактілердің беткі қабаттарында пайда болған іздер. Мысалы, тас құралдарды бір жерден бір жерге көшіру кезінде пайда болған, бір-бірінің әсерінен болған іздер.

Сүйектен және мүйізден жасалған бұйымдар мен құралдарды трасологиялық зерттеу барысында морфологиялық, морфографиялық, остеологиялық және экспериментальды сараптамалармен байланыстыру зерттеу нысанының маңыздылығын арттыра түседі. Өйткені, сүйектің немесе мүйіздің морфологиялық, остеологиялық құрылымын анықтау арқылы оған қандай да өзгерістер жүргізілгенін анықтауға болады.

Бүгінге дейін Қазақстан археологиясында сүйек және мүйіз құралдарын зерттеу көп жағдайда типологиялық сипаттаумен ғана шектеліп келді. Ғалым Ә.Х.Марғұлан қазақ тарихында сүйекті өңдеу ісі маңызды болғандығын атап көрсетеді. Әсіресе, жылқы малының сүйектерін өңдеу көптеген ескерткіштерде кездесетінін жазады. Зерттеуші Орталық Қазақстанда кейінгі қола дәуірінде сүйек өңдеу кәсібі кеңінен таралғанын атап өтеді [8, 288-б.].

Орталық Қазақстанның қола дәуіріне жататын сүйек құралдары жөнінде Ә.Х.Марғұлан, М.Қ.Қадырбаев, Ж.Қ.Құрманқұлов, А.З.Бейсенов, В.В.Варфоломеевтің еңбектерінде сипаттама берілген. М.Қ.Қадырбаев пен Ж.Қ.Құрманқұловтың еңбегінде Атасу, Мыржық, Ақ Мұстафа, Ақмая ескерткіштері сүйек құралдары егіншілікте, тері өңдеуде, үй шаруашылығында пайдаланылғаны және әшекей бұйымдары ретінде қолданыста болғандығы жөнінде мәліметтер береді. Егіншілікте мүйізден өңделген жер қопсытқыштар, ірі қара

малының жақ сүйектерінен дайындалған орақтар, металл дайындауда тегістегіштер, тері өңдеуде мал жақ сүйектерінен өңдеген езгіштер, асық сүйектері тегістегіштер ретінде пайдаланылған. Қола дәуірінде көзе дайындауда ыдыстың сыртын тегістеуде асық сүйектері тегістегіштердің қызметін атқарса, ұсақ малдардың қабырға сүйегінен ыдыстың өрнектерін жасауға арналған құралды (штамп) пайдаланған. Сондай-ақ, үй шаруашылығында жілік басынан жасалған ұршықтар, түймелер, қалақ ретінде пайдаланылған жауырындар, жілік сүйектерден жасалған тескіштер, инелер, кескіштер пайдаланылған. Құралдар арасында ірі қара малдың жіліншік сүйегінен жасалған конькилер табылған. Ал әшекей бұйымдар қатарында мал және аң тістері, өрнектелген ілгіштер, сүйек түтікше-моншақтар бар [9, 200-б.].

Кейінгі кездері сүйек және мүйіз құралдары мен бұйымдарын зерттеуде трасологиялық сараптама жұмыстарына мән беріліп жүр. Кент қалашығының сүйектен және мүйізден жасалған бұйымдарына трасологиялық сараптама жұмыстары жүргізілген. Нәтижесінде, ескерткіштің сүйек бұйымдары сипатталып, функционалды қызметтері анықталды [10, 25-б.].

Орталық Қазақстан жерінде Талдысай қонысынан да бірқатар сүйек және мүйіз құралдары кездеседі. Талдысай – қола дәуірі ескерткіші, ежелгі кеншілер мен металлургтар өмір сүрген елді мекен, металл балқыту ісі мен басқадай қолөнерлер өркендеген өз заманының ірі шаруашылық-өндіріс орталығы. Қазіргі уақытта шұңқыр пештері, металл өнімдері, құюшы-ұсталардың құралдары кеңінен зерттеліп, ғылыми айналымға енген [11, 8-б.]. 1994-2019 жж. қазба барысында алынған сүйек және мүйізден жасалған біздің зерттеу нысанымыз болып отыр. Қазіргі күнде көлемі 284 дм 3 болатын материалдар қаралып, сұрыпталды. Өңделген іздері сақталған құралдар саны 495 дана болды. Алдағы уақытта құралдарды, жартылай дайындалған бұйымдарды, дайындамаларды және сүйек, мүйіз өңдеу жұмыстарының қалдықтарын жүйелеу, алынған нысандардың сипаттамаларын жасау және материалдарды трасологиялық сараптама жасау көзделіп отыр.

Жалпы, археология ғылымында сүйек құралдарын зерттеу өте маңызды. Ескерткіштің тарихын сипаттауда, оның маңыздылығын ашуда сүйек және мүйізден жасалған құралдардың сараптамалары көптеген түйткілді мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді. Оның ішінде, трасологиялық зерттеулер көптеген зерттеу әдістеріне қарағанда дәлірек және берер мағлұматы көп. Құралдың функционалды қызметін анықтап, тіпті бірнеше рет өзгертіліп, бірнеше мақсатта пайдаланғаны жөнінде

дәлелдер бере алады. Көптеген уақыт бойы отандық археологияда трасологиялық зерттеулердің кейінде қалуының бірден-бір себебі арнайы мамандардың және арнайы құрылғылардың жетіспеуі болды. Алдағы уақытта трасологиялық зерттеулер кеңінен қолданысқа еніп, еліміздің археологиялық ескерткішін зерттеуде тың жаңалықтарымен толықтырады сенеміз.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается трасологический метод в исследовании костяных и роговых орудий. Выделяется несколько видов следов: следы человеческой деятельности и следы естественного происхождения. Приведены описания костяных и роговых орудий из памятников эпохи бронзы Центрального Казахстана.

The article shows the tracological (use wear) method in the study of bone and horn tools. There are several types of tracks: traces of human activity and traces of natural origin. The bone and horn tools from the Bronze Age monuments of Central Kazakhstan described.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Аверьянова Т.В., Белкин, Р.С.** Криминалистика. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 2000. — 990 с.
2. **Семенов С.А.** Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). Москва-Ленинград. 1957. С. 239.
3. **Ефименко П.П.** Костенки I. М. – Л.: АН СССР, 1958. С. 483.
4. **Keeley L.H.** Microwear polishes on flint: some experimental results, *Staringia*, том 3, s. 1976. 49-51.
5. **Бороодовский А.П.** Древнее косторезное дело юга Западной Сибири. Институт археологии и этнографии СО РАН. 1997 г. С. 160.
6. **Гиря Е.Ю.** Следы как вид археологического источника (конспект неопубликованных лекций) // Следы в истории. К 75-летию В. Е. Щелинского. СПб., 2015б. С. 232–268.
7. **Панковский В.Б., Гиря Е.Ю., Саблин М.В.** Трасологические критерии отличия предметов первобытного искусства и остатков фауны с естественными видоизменениями // *Stratum plus*. 2015. № 1. С. 169–184.
8. **Маргулан А.Х.** Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Том 1. Алматы. 1998. 397 с.
9. **Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К.** Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алма-Ата. 1992. 246 с.
10. **Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В.** Кент-город бронзового века в Центре казахских степей. Астана. 2017. 337 с.
11. **Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е.** Талдысай – поселение древних металлургов. Алматы: Институт археологии им. А.Х.Маргулана, Хикари, 2012. 130 с.

ӨЗ КАФЕДРАҢЫЗДЫ РЕСПУБЛИКАҒА ТАНЫТЫҢЫЗ!

“Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл”, “Қазақ тарихы” журналдарында «Тарих (не Әдебиет, Тіл) кафедрасы сөз алады» айдарымен **ЖОО-дағы Қазақ тілі, Әдебиет не Тарих (Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, т.б.) кафедраларының іс-тәжірибесі жарияланады.**

Шарт: әр кафедрадан кемінде 5 адам (не оқытушы-профессорлар құрамы) 1 жылға толық жазылып, 1) барлығының түбіртегін, 2) барлық кафедра мүшелерінің бірігіп түскен сапалы фотосын және 3) кафедраның соңғы 2-3 жылдағы

жетістіктері туралы **0.5–1 беттік мәлімет, 4) қанша адам жазылса, сонша оқытушының 2–2.5 (1 жылға жазылса, 4 бет) беттен аспайтын шағын зерттеу не танымдық мақаласын жіберуі тиіс.**

Ал жазылушылар саны 12-ден асқан жағдайда журнал мұқабасының ішкі 2-3-беттеріне кафедраның (не факультеттің) тыныс-тіршілігін көрсететін түрлі-түсті 5-6 фотосурет қоса жарияланады.

Редакция алқасы.

ӘОЖ 930.1-930.2

ОТАНДЫҚ ТАРИХ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мұхтар ИСАЕВ, PhD,
Мақсат ТӨЛЕЕВ (Тулеев), аға оқытушы,
Хазретәлі ТҮРСҰН,
профессор, тарих ғылымдарының докторы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қаласы, Қазақстан

Қазақстан тарихының мазмұны әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі болғандықтан, төл тарихымызды әлемдік тарихтың біртұтас бірлігі ретінде көру, тарих мазмұнын осы деңгейге көтеру – тарихшылардың басты мақсаттарының бірі. Бұл – алдыңғы қатарлы дамыған елдердің санатына енудің де басты шарттарының бірі. Төл тарихымызды мұндай жоғары дәрежеге көтеру үшін де тарихшылар тарапынан атқарылатын істер аз емес.

Тәуелсіздік жылдары отандық тарихтың мазмұны толығымен түсті. Жаңа тақырыптар мен тың желілер игерілді, мемлекеттік бағдарламалар бойынша тарихи оқиғалар мен құбылыстарды дәйектейтін деректер кешені қалыптасты. Бәрі де дұрыс сияқты. Ендігі кезекте тарихымызды әлемдік деңгейге көтеру үшін не істеуіміз керек? деген сауал туындайды.

Мәселенің түйіні тарихымыздың мазмұны толығымен түскенімен, әзірге оның қазіргі заманғы теориялық-әдіснамалық тұрғыда байытылып, ұлттық бағыт-бағдарын айқындай алмауында болып тұрған сияқты. Кеңестік гуманитарлық ғылымдардың базасында қалыптасқан тарих ғылымы тәуелсіздік жылдардағы концептуалды ізденістерге қарамастан осы күнге дейін ортақ мақсаттарға жұмылған, қазіргі заманғы ғылыми зерттеу тәсілдеріне сүйеніп жүйеленген негізге қол жеткізуге бағыт алуда.

Тарих философиясының қазіргі кездегі өзекті мәселелері ғылым мазмұнында осы кезге дейін жинақталған орасан зор эмпирикалық және теориялық материалдарды жаңа әдіснамалық тұрғыда қорыту қажеттілігінен туындайды. Тарих ғылымы қазіргі кезге дейін қол жеткен білімді жіктеп-сыныптайтын барынша тиімді теория қалыптастырумен бірге жылдан-жылға ұлғая түскен білімнің таяу болашақтағы қолданбалылығын негіздеу міндетін іске асыруға жұмылуы тиіс. Бұл жердегі басты мәселелер тарих ғылымындағы онтологиялық, гносеологиялық, әдіснамалық, праксиологиялық тұрғыда туындайтын сұрақтарға жауап беруге қатысты. Осы бағыттарды тұтастай қамтыған зерттеулер жүйесі тарих философиясының өзегін құрайды.

Қазіргі кезде Ресей тарихшылары тарих философиясы бағытында кешенді жұмыстар жүргізіп келеді. Пәнаралық байланыстар тоғысында орындалған мұндай ізденістердің нәтижесі XX ғасырдың соңғы онжылдығында қоғамдық ғылымдарда орын алған «дағдарысты кезеңді» еңсеруге мүмкіндік берді. Ресеймен ортақ гуманитарлық кеңістікке тартылған Қазақстанның тарих ғылымы да осындай ізденістерге зәру екендігі даусыз.

Әйтсе де: «*Әркімнің өз жолы бар болғандықтан,*

ресейлік тарихшы ғалымдардың істегендерін сол қалпында қайталау шарт емес» [1, 5-6-б.] деген тұжырымды ескерсек, бұл бағытта елімізде де біршама жұмыстар атқарылғандығына көз жеткіземіз.

Тәуелсіздік жылдары қазақ тарихи ойының қалыптасуы мен дамуын айқындауға арналған арнайы зерттеулер де жүргізіліп келеді. Мәселені теориялық тұрғыда зерттеген белгілі ғалым Т.Ғабитов қазақтың тарих философиясының ерекшеліктерін сараптай келе оны теориялық-методологиялық тұрғыда 9 бағытқа бөледі [2, 505-506-б.]. Қазіргі кезде философ ғалымдарымыз ұлттық тарих философиясының негізін қалаушылар ретінде Мұхамед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыр, Әбілғазы, Құрбанғали Халид сияқты тарихи тұлғаларды тарихшыларымыздың ой-пікірлеріне талдау жасап, бір-қатар әдіснамалық тұжырымдар ұсынғандығын құптауға болады. Аталған тарихшылардың арасынан М.Х.Дулатидың дәстүрлі қазақ тарихындағы тарих философиясына негіз қалаушы екендігін Әлкей Марғұлан 1941 жылдың өзінде «Қазақтың тұңғыш тарихшысы» деген мақаласында алғаш рет тұжырымдаған еді [3, 78-87-б.].

Жалпы, қазақ тарих философиясының қалыптасуы мен дамуын көне дәуірлерден бастау алған этникалық дүниетаным дәстүрлерімен сабақтас-тықта қарастырғанымыз жөн. Осыған байланысты Т.Ғабитов: «*Қазақ халқының тарих философиясы ғасырлар бойы Ұлы дала аймағында қалыптасқан осындай дәстүрлі материалдық және рухани мәдениеттің, синкреттік дүниетаным мен менталдық ерекшеліктердің негізінде қалыптасты*», – деген тұжырым ұсынады [4, 27]. Ұлттық тарих философиясында ежелгі түріктердің тарих туралы түсінігі, исламдық, оның ішінде ханафиттік бағыттағы тарихты жазу тәсілі мен дүниетанымы, ауызша тарихнамалық дәстүр мен еуроцентристік бағыттардың әсерлері көрініс табады. Өртүрлі жағдайларға байланысты тәуелсіздікке дейін оның деректік көздері жете зерттелмеді. Жалпы, қазақ тарих философиясы тек көшпелі ауызекі мәдени аралда қалыптасты деу сыңаржақтылыққа жатады. Қалыптасқан бірыңғай ұлттық тілдің жазба дәстүрі болуы – халық мәдениетінің, өркениетінің дамуындағы алғышарттардың бірі [4, 26-б.].

Жалпы, тарих философиясының дүниетанымдық, теориялық, әдіснамалық және болжамдаушылық қызметтер атқаратындығын ескерер болсақ қазіргі кездегі отан тарихының мазмұнын жаңалау мен толықтыру процесі осы қызметтердің көмегіне аса зәру деп білеміз.

Тарих философиясының ғылыми ойды қалыптастырудағы ықпалына мынадай мысалдар келтірген орынды сияқты. Тарих ғылымының тұлғатану саласы қазіргі кезде күрделі сипат алды. Кешегі күні есімдері белгісіз батырлар мен билер, қайраткерлер бүгінгі күні орталық тұлғаларға айналып келеді. Әйтсе де олардың орны мен рөлін бағалайтын ортақ өлшем жоқ. Тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметі белгілі бір адамдар тобының, сословиенің, таптың, партияның мүддесін танытатындықтан да бәріне ортақ бағалау өлшемі керек-ақ. Міне, осыған байланысты «жеке тұлға кімдердің мүддесін, неге олардың мүддесін және қандай тәсілдермен қорғады?» деген сұрақтың жауабы тұтастай құбылыстың тарихын тарқатады. Осы жағдай базбір зерттеулерде тарихи танымнан тыс қалады да, тарихи тұлғаның есімі ғана, онда да көбіне даңқы мен дапқырты аталып, тарихи мазмұн жартыкеш, біржақты сипат алады. Ал, тарихта кейбір тұлғалар бір идеяның, бір қоғамдық-саяси құрылыстың, тіпті бір отанның ғана жолын қуумен шектелмегендігі мәселені күрделендіре түседі. Тарихи таным үдерісіндегі осы күрделіліктің түйіні тарқатылмаса тарихи сана ұлттық деңгейге көтеріле алмайды. Осыған байланысты Д.Кішібековтың «Тарих философиясын» зерттеу, қашанда қайшылықтар бетін ашу болып табылады. Оған, әркімнің бара бергісі келмейді. Тарих философиясын зерттеудің қиындығын бір мысал арқылы көрсетуге болады. Мәселен, КСРО құлады. Соның тарихын жазған автор М.С.Горбачевты да, Б.Н.Ельцинді де айтпай кете алмайды. Олардың бұл мәселеде рөлі елеулі болғаны рас. Ал, осыларды жазған автордың ойларын жақтаушылар да, даттаушылар да шығады. Сөйтіп, барлығына кінәлі әлгілер емес, соны жазған автор болып шыға келмесіне кім кепіл? [5, 74]. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды игерудегі мұндай сыңаржақтылықты жеңуге тарих философиясы көмектеседі. Егер тарихшыны өткен күнгі тарихты жасаған адамдардың әрекеті дәйек ретінде қызықтырса, тарих философиясы зерттеушіні адамдар кешегі күні өз тарихын қалай жасады және бүгінгі күні қалай жасауда деген сұрақтың жауабын өткен күн мен бүгінгі күннің байланысын терістеу немесе құптау арқылы іздестіру қызықтырады. Тарих философиясының осы қызметі бүгінгі күні ұлттық идеяға айналып отырған «Мәңгілік Ел» тұжырымының тарихи-философиялық негізін жасап, оның құндылықтар жүйесін айқындауға қызмет етеді.

Тұлғатанудың қазіргі заманғы әдіснамалық негіздерінің қалыптасып үлгермеуі *«Кейбір таяз ойлайтын тарихшылар қазақ қоғам қайраткерлерін бір-біріне қаршы қойып, зерттеулері, сол арқылы қарапайым халыққа дұрыс ғылыми ұғым бере алмауы – олардың ғылыми ұстанымдарының арқауы бос есілген арқандай қожырап тұр»* [6] деген сипатта азаматтық тарих деңгейіндегі үстірт пікірлерге жол берілуде. Бірақ жеке тұлғалар арқылы танылатын саяси, мәдени, рухани, ұлттық құндылықтардан туындаған көзқарастар мен ағымдардың тұтас болмысы қарама-қарсылықтардың бірлігі заңдылығы бойынша қарастырылып, ол құбылыстарды тұлғаландыру арқылы ашылатындығы дәлелдеуді керек етпейді. Демек, қоғамдық-саяси қайшылықтардың сырын ашу үшін де тұлғалардың көзқарасы мен саяси қызметі ғылыми талдаудың нысаны болуы заңды. Интеллектуалдық тарихтың ұстанымы осы. Бұл ұстаным тарих философиясының қағидалары мен заңдылықтарына аса зәру болып отыр.

Тұлғатануда ең бастысы – оның өмірі мен қызметін жан-жақты бағалау. Кімді де болса біржақты мақтау немесе біржақты қаралауға жол беру – тарихтың шынайы мазмұнын ашуға кедергі болады. Кейбір тарихшылар жеке тұлғаларға тарихи баға беруден тартынады. Олардың пікірінше тарихи тұлғалардың кемшіліктерін айыптаудан пайда жоқ. Ал кейбір тарихшылар бұл миссияны үлкен құлшыныспен атқарып, тым асыра сілтеп жібереді. Демек, қоғамдық-саяси қатынастарда әртүрлі позиция ұстанған тарихи тұлғалар белгілі бір топтың, таптың мүддесіне қызмет ететін тетік. Бұл жерде «қайраткерлерді бір-біріне қарсы қою» әрісін айтқанда ғылыми субъективизм болса, берісін айтқанда кәсіби біліксіздік болып шығады. Сол сияқты тарихи тұлғаның кемшілігін жасыру, оған баға беруден тартыну да субъективті қатынасты танытады. Тарихшы да, философ та пікірсайысқа, бөспелікке еріп өз қиялына ерік беруі мүмкін [7, 104-116-б.]. Философ өткенді тұтас немесе үзінді күйінде зерттегенде жинақтауға, формализм мен схематизмге бейім тұрады. Керісінше, тарихшы белгілі бір мемлекетке, әлеуметтік-мәдени ортаға, көзқарастар жүйесі мен белгілі бір дінге тиесілігіне қарай өзінің субъективтілігіне әлдеқайда тәуелді болып келеді. Осылайша бұл жағдайлар оның тарихи оқиғаларды қабылдауы мен бағалауында субъективтіліктің өлшемдерін қалыптастырады.

Қоғамның өзгеруімен бірге тарихи тұлғаларға деген көзқарастар та өзгереді, тарихи танымның ұстанымдары да өзгереді. Бұл диалектикалық заңдылықта тарихшының ғылыми миссиясына қатысты жоғарыда аталған тұжырым тұрақтануы тиіс. «Тарихилық» әлемдегі болмыстың ерекше формасы ретінде субъективті қатынас әдіснамасын қуаттамайды. Субъективті көзқарас тұрғысында тарих дегеніміз – зерттеушінің мақсаты мен міндеттері мазмұны мен түрін айқындаған тарихшының шығармашылық конструкциясы. Ал, объективті көзқарас тұрғысында «тарихилық» әлемдегі болмыстың ерекше түрі. Оны сол қалпында қабылдау керек. Г.Гельддің тұжырымында «тарихилықтың» бірнеше өлшемдері бар. **Біріншіден**, бастапқы тарихтың қалыптасуы мен дамуының объективті процесі. **Екіншіден**, ол тарихтың рефлексиясы. **Үшіншіден**, ол өткен шақтың философиялық-тарихи игерілуі [8, 65-б.].

Тарих философиясындағы ендігі бір басты мәселе – тарихи танымдағы ұлттық мүдде. Ұлттық мүдде тұрғысында қарастыра болсақ, тарихтың сабағы – ұлттық тұтастану, ұлттық өрлеу, ұлттық мақтаныш, ұлттық рух сияқты мәңгілік маңызы бар ұлттық идеяларға қызмет етеді. Айталық, ұлттық саяси элита өкілдері белсене араласқан Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы мен Түркістан мұхтанаттарының тарихын ұлттық мүдде тұрғысында қарастырмасақ осы құбылыс отан тарихының құрамды бөлігі екендігін айқындай алар ма едік? Олай ете алмас едік. Ал ресейлік тарихшылар Алаш қозғалысын өздерінде қалыптасқан автономиялық қозғалыс тарихы шеңберінде ғана қарастырады, одан әрі тереңге бармайды. Әйткені, ресейлік біртұтастықты мақсат тұтқан ұлттық мүдде автономиялық қозғалыстың ұлттық тәуелсіздікке ұласуын қуаттамайды. Сол сияқты Алаш қозғалысын ұлттық мүддеге сай бағаламасақ оның тәуелсіздікке ұмтылған басты идеясын дәлелдей және дәйектей алмас едік. Демек, тарихи танымдағы ұлттық мүдде дегеніміз мемлекет құраушы ұлттың ғана емес тұтастай мемлекеттің мүддесі деп бағалауы тиіс деп білеміз.

Ұлттық тарих философиясының негіздері мем-

лекеттілігіміздің қалыптасуы, қазақ халқының автотондығы сияқты түбірлі мәселелерге ұлттық, мемлекеттік мүдде тұрғысында айқындық беретін болады. Қазіргі кезде тарихшы, қоғамтанушы ғалымдардың деректер кешенін талдау, саралау, түсіндірудегі әралуан ұстанымдары тарих ғылымында әртүрлі, тіпті бір-біріне кереғар тұжырымдар тудырып, тарихи танымды шатастыруға дейін барып отырғаны осы тарих философиясының қалыптаспауынан болып отыр.

Отандық тарих ғылымының мазмұнын жаңалап, оны интеллектуалды деңгейге көтерудегі зәру мәселелердің бірі – тың теориялық-әдіснамалық ізденістердің қажеттігі. Тарих ғылымында пәнаралық байланыстар орнықтыру осындай ізденістердің бірі. Оның маңызы жөнінде өткен ғасырдың 60-жылдары Ф.Бродель: «*Жаңа үлгідегі тарихшылар адам туралы ғылымдардың бәрін де мұқият қарағалауда. Осының өзі тарихтың шекарасын да, тарихшының қызығушылығын да барынша ауқымды ете түседі*», – деген тұжырым жасаған еді. Бұл ұстаным тарих ғылымының зерттеу мүмкіндігін кеңейтуге бағытталады. Өйткені, тарих ғылымы үшін «*өткен күнді зерттеуден ол туралы көбірек ойланатын уақыттың туғандығы*» [9, 157-158-б.] жаңа әдіснамалық зерттеу бағыттарын іздестіруге итермелейді.

Тарих ғылымының өзге ғылым салаларымен өзара байланысы қоғамдық ойдың дамуымен бірге одан әрі тереңдей түсетіндігін ескерер болсақ, тарихи таным нысаны қоғамдық өмір құбылыстарының жиынтығы болғандықтан да өзге гуманитарлық ғылым салаларымен салыстырғанда кешенді, бәрін қамтушы, барынша интегралданған сала болып келеді. Осыдан барып тарихшы қызметінің пәнаралық сипаты туындайды. Бұл мәселе И.Д.Ковальченконың пікірі бойынша: «*Тарихшы кез келген тарихи зерттеуінде екі рөлді қатар атқарады. Мысалы, егер де әлеуметтік-экономикалық үдерістер зерттелетін болса онда ол әрі тарихшы, әрі экономист болуы керек. Бұның бәрі белгілі жайт болса да одан қажетті практикалық қорытындылар жасала бермейді. Оның мәнісі, тарихшы тек тарих ғылымының ғана емес, құбылыстар мен үдерістерді арнайы зерттейтін ғылым салаларының да теориясы, әдіснамасы мен тәсілдерін кәсіптік тұрғыда меңгеруі тиіс*» [10, 44-б.] екендігіне қатысты. Қазіргі заманғы интеллектуалды тарих ғылымы үшін тарих философиясының зерттеу тәсілдері мазмұндық, танымдық және құрылымдық тұрғыда жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Ол мүмкіндіктер әзірге Отан тарихында қолданылмағанымен, әлемдік гуманитаристикада нәтижелі қолданыс табуда.

Тарихи деректердің де, дерек көздерін де маңызы мен ерекшелігі ең алдымен, сол деректерді немесе дерек көздерін жасаушы субъектілермен тығыз байланысты болды. Осыған байланысты А.С.Лаппо-Данилевский: «*Тарихи дерек дегеніміз – адам психикасының іске асқан жемісі*» [11, 365-б.] деп атап көрсетеді. Тарихшы өзі зерттеген құбылыстарды бағалауы, оны түсіндіруі, заңды байланыстар жүйесіне енгізуі тиіс. Таным тұрғысынан алып қарастырғанда осылайша тарихи дәйектің даралық сипаты айқындала түседі. Дәйекті анықтау үшін ғалымға білім мен шынайы құжатты жалғанынан, ондағы шынайы ақпаратты кейінгі өзгертулер мен жаңа қатпарлардан ажырата алуы жеткіліксіз. Бұл жерде тарихшыға тікелей араласу бұйырмаған өткен шақты теориялық тұрғыда қалпына келтіру міндеті

жүктеледі. Бұл тұжырымдар тарих философиясының тарихи деректерді талдауды жаңа сапаға көтеру міндеттерін айқындайды. Нақты тарихи шығарманы немесе құжатты талдау барысында тарихшы оның болмысынан тыс шығармалармен салыстырып, ол тарихи дереккөздің мазмұнының шынайлығына баға береді. Содан да зерттеуші тарихи дәйекті өз дәуірінің көзқарасы тұрғысында қалпына келтіреді. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда ол екі уақыттық өлшемде әрекет жасайды. Тарихшылар ақиқатқа барынша жақындауға ұмтылып, оқиға болмысының шын мәнінде қалай болғандығын қалпына келтіреді. Бірақ тарихи қалпына келтіру белгілі бір көзқарас және ғылыми тәсілді игерген сол кезеңнің тарихшыларына да, қоғамға да өткен күннің көрінісі ғана болады. Осы жағынан тарихи таным белгілі дәрежеде қоғамдық сананың да деңгейін танытады. Осылайша өткен дәуірдің құпиясына үңілген тарих ғылымы қазіргі заманғы мәселелерді шешуге де қатысады.

Тарих философиясының ұстанатын қағидаларын отан тарихының мазмұнын талдауға қолданар болсақ, жалпыадамзаттық қоғамдағы қазақ ұлтының, қазақ ұлттық мемлекеттілігі тарихының толық бейнесі көз алдымызға тартылады және ғылыми зерттеулерде қазақ қоғамының әлемдік өркениеттегі орнын анықтауға жақындай түсер едік. Тарих мазмұнында жаңа көзқараспен бағаланатын осындай мәселелер ғылыми тұрғыда пәнаралық байланыстардың, соның ішінде тарих философиясының танымдық мүмкіндіктерін пайдаланудың қажеттілігін алға тартады десек, Отан тарихының мазмұнындағы тарихи оқиғалар мен құбылыстарды, жекелеген тұлғалардың қызметін қайта бағалауда ғылыми деректерден тарихи ақиқатты табу, тану, таныту үшін жаңа әдіснамалық негіз қалыптастыруды ұлттық тарих философиясы жаңа сапалық деңгейге көтеруі тиіс. Тарихи ақиқатты бүкпесіз және боямасыз тарихи танымға ұсынуды талап ететін ғылыми және әлеуметтік фактор отан тарихының мазмұнын жалпыадамзаттық құндылықтарға сай жаңалайды және төл тарихымызды әлемдік тарихпен ұштастыратын болады.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы расширения методологического обеспечения отечественной истории как науки в рамках междисциплинарных связей и обновления методов ее научного исследования. Проведен историографический обзор развития мировой философии истории, представлены выводы и заключения, сделанные по результатам исследования формирования и развития отечественной философии истории. Дано определение функциям философии истории и их возможностям по обновлению и дополнению содержания истории. Сделано заключение о необходимости всестороннего анализа сведений, собранных по государственной программе «Культурное наследие», с использованием методов исследования междисциплинарных связей.

Ключевые слова: отечественная история, философия истории, методология, междисциплинарный связь, историография, проблемы.

The article deals with the enlargement of methodological support of the native's history as a science in interdisciplinary connections and methods update of its scientific research. The historiographic development review of the global c is conducted, the

findings and conclusions are presented, made according to the results of the formation and development research of the native history's philosophy. A determination of the functions of the history's philosophy and their possibilities on update and addition of the history's content is given. The conclusion is about the need of a comprehensive information analysis collected under the state program «Cultural Heritage», using the research methods of interdisciplinary connections.

Key words: native history, history's philosophy, methodology, interdisciplinary connections, historiography, problems

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: тарих пен тағдыр. Мақалалар. – Алматы: «Кітап», - 2003. – 296 б.
2. Ғабитов Т., Сатершинов Б., Бегдәулетова Қ. Көшпелі қазақ қоғамының тарихи санасы және оның дүниетанымдық мәселелері // Қазақтың тарих философиясы. Жиырма томдық.

6-том. Астана: Аударма, - 2006. – 512 б.

3. Марғұлан Ә. Қазақтың тұңғыш тарихшысы. // Әдебиет және искусство. . №4. – 1941. - 78-87 б.

4. Ғабитов Т. Тарих философиясының қалыптасуы және оның қазақ дүниетанымындағы орны. / Қазақтың тарих философиясы. Жиырма томдық. 6 том. - Астана: Аударма, - 2006. – 508 б.

5. Кішібеков Д. Тарих үйретеді, тәрбиелейді // Ақиқат, №11. -2002. - 73-77-66.

6. Мырзахметұлы М. Халық санағының астарлы сыны // «Қазақ әдебиеті». 6 қараша 2009 ж.

7. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук // Соч. в 2х томах, - М., 1977. Т. 1, - 104-116 с.

8. Философия истории / под редакцией И.И.Кального. – СПб: Юридический центр Пресс. - 2007. – 430 с.

9. Braudel F. Histoire et sciences sociales la longue duree. Annales ESC. - Vol. 13, n. 4 – oct. dec. 1958, p.728

10. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. –М.; 1987. С.486

11. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. - СПб, 1910., - ч.1; -414 с.

АЙТЫЛҒАН ТАРИХ: тарихи сұхбат жүргізудің технологиясы

Зәбира МЫРЗАТАЕВА,
тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы
ҚазҰПУ-дың ассоциацияланған профессоры,
Дана ӘЛІПОВА (Алипова),
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың тарих мамандығының докторанты,
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Отандық тарихты тануда бүгінде түбегейлі методологиялық бетбұрыс орын алуда. Соған сәйкес тарихи зерттеулерде Айтылған тарих аталатын ғылымның жаңа бағыты бой көтерген. Мақалада автор Айтылған тарихпен айналысудың негізгі әдіс-құралы тарихи сұхбат және оны жүргізудің технологиясын талдайды. Тарихи сұхбаттың ерекшелігін, маңыздылығын және жаңа деректік қор құруда кәсіби тарихшы мамандарға қойылатын негізгі талап міндеттер баяндалады. Тарихи сұхбат арқылы алынған ақпараттардың аудио-видео нұсқалары архивте құжатталуы қажет. Сол себепті тарихшы маманның тереңдетілген сұхбат жүргізуді игергені маңызды орын алмақ. Тарихи сұхбат жүргізу үш кезеңнен тұрады. Шағын мақалада оның алғашқы кезеңі сөз етіледі.

Сұхбат – гуманитарлық ғылымдар саласында көп қолданылатын әдістердің бірі. Мысалы, экономикалық тақырыптағы сұхбатты – экономист, әлеуметтік мәселені – әлеуметтанушы, психологиялық зерттеу сұхбатын – психолог, тарихи тақырыптағы сұхбатты – кәсіби тарихшы, т.б. жүргізеді, яғни әрбір ғылымның өзіне тән зерттейтін саласы бар. Соған сәйкес сұхбат жүргізу әдістері де бірқатар спецификалық ерекшелігімен сипатталады.

Сонымен, тарихи сұхбатты жүргізу көпшілік тарапынан мақұлданған стратегиялық құралдарды даярлаудан басталады:

сұхбат бағдарламасын (жоба бағдарламасы: ғылыми-зерттеу жобасының мақсат-міндетін анық-

тау, жоспарын құру ж.б.) жасау;

сұрақтар тізімін құру;

респонденттерді анықтау;

сұхбат жүргізетін орынды, уақытты белгілеу; -зерттеу жұмысының материалдық және техникалық құралдарын даярлау (респондент төлқұжаты, диктофон, фотоаппарат, видеокамера).

Енді төменде осы ретпен әрбір зерттеу құралының даярлану әдістеріне шолу жасап көрейік.

Сұхбат бағдарламасы (немесе жоба бағдарламасы). Бағдарлама – зерттеу жұмысының сәтті орындалуын қамтамасыз ететін негізгі құжат. Ол жобаның нормативтік, әдістемелік, ұйымдастырушылық және ақпараттық қызметін қатар атқарады. Айтылған тарих жанры жобасының уақыт және қаржылай шығыны зор. Сондықтан бағдарлама даярлауда зерттеушінің эрудиция мен кәсіби біліктілігі жоғары болуы қажет. Ол үшін тақырып аясында алдын-ала тыңғылықты ғылыми-теориялық (әдебиетпен танысу, деректік және интернет материалдарымен жұмыс т.с.с.) даярлықтың жасалғаны дұрыс.

Сонымен бағдарламаны қалай даярлаймыз?

Ең алдымен біз «нені?», «не үшін?», «қалай?» зерттейтінімізді білгеніміз жөн. Сондықтан бағдарламада бүкіл жоба жұмысын анықтайтын мынадай құрылымдағы элементтер орын алады: зерттеу тақырыбын анықтау; зерттеудің мақсаты мен міндеттерін қою; зерттеудің негізгі ұғымдарын анықтау; зерттеу болжамдарын ұсыну; зерттеудің жоспарын құру; зерттеуге ғылыми-теориялық анализ жасау; зерттеу әдістері мен құралдарын анықтау; зерттеу сұхбатын жүргізу; алынған мәліметтерді өңдеу және

интерпретациялау; ғылыми зерттеу жұмысының есебін және қорытындысын даярлау.

Міне, осындай компоненттерден тұратын бағдарлама даяр болған соң, екінші қадамға көшеміз. Ол сұрақтар тізімін жасау.

Сұрақтар тізімін жасау. «Айтылған тарих» арқылы жаңа ақпараттарға қол жеткізудің негізгі кілті – сұрақ қоя білу өнерінде және мәдениетінде. Сол себепті тарихшы сұрақтарды кәсіби тұрғыдан қоя білуі қажет. Сұрақ даярлау – үлкен өнер. **Тарихта сұрақ қоюды жоғары дәрежеде меңгерген екі ұлы тұлға болған екен.** Оның бірі 2,5 мың жыл бұрын ақиқатты іздеген әйгілі Сократ болса, екіншісі XX ғасырда қоғамдық сананы зерттеу институтының және жоғары әдістемелік мәдениет нормаларының негізін қалаған Джордж Гэллп болыпты. Дж.Гэллп жөнінде орыс әлеуметтанушысы Докторов Б.З.: «Дж.Гэллп өз өмірінің басым бөлігін адамдарға сұрақтар қойып, түрлі тақырыптарда зерттеу ісін жүргізумен өткізген. Ол қоғамдық ойды мұқият сараптай білетін әлемдегі ең зейінді адам ретінде аты шықты. Оның қойған сұрақтары мен жазған мақалалары миллиондаған адамдардың күрделі жағдайлардан шығуына көмегі тиді» [1],– дейді. Аталған екі есім әлеуметтік тақырыптардағы зерттеу жұмысының методологиясында үлкен із қалдырған.

Сонымен сұрақ қоюдың негізгі ережелерін талдап көрейік. Сұрақтарды белгілі бір классификациялық, типтік, жүйелілік шеңберіне сифызу мүмкін емес. Өйткені қарама-қайшы сұрақтар, терең мағыналы сұрақтар, жауабы жоқ сұрақтар, кейбіреуі таңданыс тудыратын сұрақтар, т.б. көптеген түрде кездеседі. Сондай-ақ, сұрақтар сипатына қарай философиялық, журналистикалық, тарихи, бағдарламалық болып та бөлінеді. Сондықтан ең маңыздысы зерттеу тақырыбы аясында қандай сұрақтардың қойылуы қажет екенін анықтап алған жөн. Жалпы, «қандай сұрақ қойсаң, сондай жауап аласың» деген сөз бар. Түсінікті, анық қойылған сұраққа толық жауап аласыз, ал түсініксіз, мағынасыз сұраққа ақпараты әлсіз жауап беріледі. Аталған тарауша сұхбат жүргізудің маңызды компоненті – сұрақтар тізімін құру және оны жеткізудің кейбір түрлері жөнінде болмақ.

Сұрақтар тізімі жоба бағдарламасындағы жоспар аясынан туындайды. *Жоспарға сәйкес құрастырылған сұрақтар типі*, әсіресе, сұхбат жүргізуді енді үйренушілер үшін аса тиімді. Ең тәжірибелі ғалымның өзі ғылыми баяндаманы тақырыпшаларға бөлу арқылы даярлайды. Өйткені ойды толық жеткізу үшін *жоспар құрудың* пайдасы зор. Сондықтан сұхбатқа бағдарламадағы жоспармен және соның негізінде құрастырылған *сұрақтар тізімімен* барған дұрыс.

Кейбір әдістемелік құралдарда сұрақтар тізімінің орнына *тақырыптар тізімін* даярлау әдісі ұсынылады. Тақырыптар тізімін басшылыққа алу зерттеушінің сұхбат барысында жоспарлы жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Осы жерде айта кеткен жөн, тақырыптар тізімін респондентке алдын-ала беру, алдағы сұхбаттың сәтті шығуына да оң ықпал етеді. Бұл респондентке жадтағы әбден ескірген естеліктерін қайта жаңғыртып, жүйелі түрде баяндауы үшін пайдалы болмақ [2]. Сондықтан зерттеу тақырыбының жан-жақты қырынан ашылуы үшін осындай алдын-ала даярлық жұмысының жасалғаны дұрыс.

Сұхбат процесі кіріспе, негізгі кезең, аяқталу кезеңі делінетін үш фазадан тұрады. Сондықтан әр кезеңге сәйкес сұрақтар тізімі құрылады. Әдетте бірінші фазада қойылатын сұрақтар респондентпен байланыс орнатуға арналады. Сұрақтар қысқа, негізді,

сенімді болып шыққаны дұрыс. Сұхбат алушы алдымен өзін, зерттеуді ұйымдастырып отырған мекемені, содан соң, бірден зерттеу жұмысының мақсатын және бұл жұмыста таңдау нақ осы респондентке не үшін түскенін айтып түсіндіргені жөн. Респонденттің ашыла әңгіме айтуы үшін достық атмосфераны орнату қажет-ақ. «Ресми» байланыс орнағаннан кейін, әңгіме айтушыға бұл сұхбаттың қоғамдық маңызы бар екенін, соған сәйкес респондентті атсалысуға шақыратынын да айту артық болмайды. Мысалы: «Сәлеметсіз бе, апа! Мен Алматы қаласындағы Абай атындағы университетіненмін. Сонда «Айтылған тарих» деген ғылыми-зерттеу орталығында жұмыс істеймін. Біз өзіңіз сияқты үлкен кісілерден өмірбаяндық естелік жинап жүрміз. Сіздердің өмір жолдарыңыз жас ұрпаққа тарих ретінде жетуі қажет, өйткені совет заманы тарихи оқиғаға толы кезең болды. Кәмпеске, ұжымдастыру, ашаршылық, соғыс, т.б. Сол кезеңдегі өмір туралы, куәгер ретінде өз аузыңыздан естігіміз келеді..., сұхбат беру арқылы болашақ ұрпақ тәрбиесіне үлес қоссаңыз екен!». Осылай басталған сұхбаттардың бірінде 100 жасаған апалардың бірі «Е-е-е бәрін басынан бастап айт деп отырсың ғой, шырағым. Жарайды тыңда, онда ...» [3],– деп мұрағаттан ешқашан кездестіре алмайтын жаңа әңгімелерден сыр шерткен болатын.

Алғашқы қатынас орнатуға бағытталған сұрақтар респонденттің проблемаға қызығушылығын, сұхбат беруге ынтасын оятудан басталмақ.

Түрлі әлеуметтік категориядағы респонденттермен сұхбат жүргізгенде соған сәйкес интеллектуалдық, эстетикалық, мәдени дағдыларға да ие болуы (қарапайым, интеллигенция, бизнес саласындағы ж.б. адамдармен) маңызды рөл атқарады. Арадағы достық қатынас, жылы атмосфераны орната білу респонденттің өзіңізге деген сенімін арттырмақ, ал мұндай жағдайда сұхбат нәтижелі шығады. Әсіресе, ең бастысы респондент әңгімесін барлық ықыласпен, зейінмен тыңдай білген дұрыс.

Әдетте сұхбат жүргізу сырттан қарағанда екі адамның жәй әңгімелесіп отырғанына ұқсайды. Алайда тарих ғылымы саласынан жүргізілетін ғылыми-зерттеу сұхбаты үлкен кәсіби даярлықты қажет етеді.

Сұхбаттың алғашқы кезеңі осылайша жеңіл сұрақ қоядан басталуы керек. Мысалы, «Есіміңізді, туған жылыңызды айтсаңыз», «өзіңіз туып-өскен отбасы жайынан әңгімелесеңіз», «туған жеріңізді сипаттасаңыз», т.б., ал сұхбаттың екінші фазасында (негізгі) зерттеу тақырыбын ашатын күрделі сұрақтарға көшеміз. Бұл уақытта респондент әңгімені қызу, эмоциямен баяндай бастайды. Ал сұхбаттың соңғы кезеңінде немесе үшінші фазасында қорыту сұрақтары қойылады.

Ал енді сұхбат барысында кездесуі мүмкін бірнеше сұрақтар типін талдап көрейік.

Хронологиялық принцип бойынша қойылатын сұрақтар. Тарихи оқиғаны жан-жақты қырынан ашу үшін зерттеуші «тергеуші» сияқты сұрақтарды жиі қойғаны дұрыс. «Қашан? Қай жерде? Неге? Қалай?» деген сияқты. Немесе «ол неден басталды?», «басынан бастап айтып беріңізші!» делінетін сұрақтар респонденттердің оқиғаны мерзімдік ретпен баяндап беруіне жетелейді. Мерзімдік ретпен сұрақтар қою мәселені сабақтастықта қарауға жол ашады. Сол үшін қарастырғалы отырған проблеманың «оған дейін» және «одан кейін болған жағдайлар» жөнінде сұрақтар қоюы қажет. Хронологиялық сұрақтар тек жылдармен ғана емес, ай, күн, сағат, тіпті минутпен

өлшенуі мүмкін. Әсіресе, респонденттен заман арнасындағы адамдардың күнделікті өмір тарихын зерттегенде аталған сұрақ типінің алар орны зор [4]. Мысалы, «*сол жылдардағы бір күндік өміріңізді әңгімелеңізші*» делінген жағдайда респондент тұрмысы, баспана, тағам, киім-кешек, еңбектегі тәртіп, мемлекет пен халық арасындағы жағдайды суреттейтін мәліметтерді детальды түрде баяндай бастайды. Мұндай ақпараттар расында советтік тарихтың екінші қырын керемет ашады. Еңбек күнделіктілігіне арналған зерттеу экспедициясында «*жұмысқа сағат қаншада шығасыздар?*» делінген сұраққа «*қайдағы сағат, ол кезде сағат жоқ, қарағым, біз білмейміз, дала қараңғыда кете береміз. Күн шығып кетсе «прогул» болатынын білеміз. Сол себепті ертерек егістіктің басына жетіп аламыз. Ал кейбіреулер сонда қонып жата береді*», – делінген жауап алдық. Енді «*прогулдан неге қорқасыз?*» делінетін тікелей қойылған сұраққа «*онда сол күні аш қаламыз. Бір күндік еңбекақыңды өкімет бермей қояды*» [3], – деген нақты жауап айтты. Сондықтан тарихи сұхбатта мерзімдік ретпен қойылатын сұрақтар тақырыпты ашудың негізгі өзегі болмақ.

Сұрақты суреттеп баяндауға жетелейтін түрде қоюға да болады. Мысалы, «*Сіз байдың қызы болдыңыз. Қандай киімдеріңіз, әшекей бұйымдарыңыз болды, суреттеп беріңізші?*» немесе «*Алматының 30-жылдардағы бейнесін суреттеп беріңізші?*», «*40-жылдардағы Сіз оқыған мектептің ішін суреттеп беріңізші*», «*Сіз өскен елді-мекен несімен ерекше, ауылды суреттеп беріңізші*», «*үйлеріңізде қандай заттар болды?*» ж.б. Мұндай жағдайда респондент сол кезең өмірінің мәдени, әлеуметтік, экономикалық ахуалын қатар ашатын ақпараттар айтады.

Тарихи тақырыптарда зерттеуші кейде алдынала даярланған сұрақтар маршрутынан, өзге бағытқа бұрылыс жасауы да ықтимал. Өйткені респондент ешқандай сұрақтарсыз-ақ, жаңа мәліметтерді айтатын сәт кездеседі. Жаңа ақпараттар жаңа сұрақтарды тудырады. Сол себепті дәл осындай уақытта құнды ақпараттарды жинап алмасаңыз, оның екінші мәрте реті келмей қалуы мүмкін.

Биографиялық зерттеу жұмыстарында сұрақтар «тігінен» және «көлденеңінен» қиылысатын нақты құрылымдық матрицада даярланғаны жөн [5]. Ақпарат айтушының жауабы да соған сәйкес өмірінің жан-жақты қырынан тереңдетілген сипатта өрбиді. Мысалы, «*Өз өміріңіз жөнінде баяндаңызшы!*» делінетін ашық сұрақтардан кейін әңгімелесу көп жағдайда нарративтік сұхбатқа ұласады. Мұндай жағдайда зерттеуші әңгімені тек тыңдаумен шектелуі тиіс. Нақтылау сұрақтарын сұхбат соңында қояды. Оны естен шығарып алмау үшін қағазға белгілеп отыруы тиіс. Нақтылау сұрақтары мысалы, «*Сіз әңгімеңізде «ырзуан» дегенді айттыңыз, ол не?*» немесе «*әткөшінік (откочевник) деп кімдерді айттыңыз?*», т. б. с. с. [3].

Көмпеске, репрессия, соғыс жылдарындағы және соғыстан кейінгі жылдарды көзкөрген куәгерлер аталған жанрдағы сұхбаттың ең негізгі кейіпкері бола алады. Олар айтқан ақпараттар өткен дәуірдің бейнесін қайта жаңғырта түскендей. Кеңестік биліктің қатаң үстемдігі қарапайым адамдардың естеліктерінде ресми құжаттарға қарағанда түпкілікті, жан-жақты көрсетілетінін байқаймыз. Сұхбатта адамның ішкі толқынысын көру, есту арқылы шынайы тарихты тануға болады немесе тарихқа «жан» бітіргендей әсер қалдырады. Әдетте биографиялық

сұрақтар «*Өзіңіз, туып-өскен орта, ата-анаңыз жөнінде айтыңызшы*» делінгенде бұл ұзақ әңгімеге ұласып кетеді (2-3 сағат). Алайда бір кездесуден ел тарихымен тағдырлас қария ғұмырнамасын толық жазу мүмкін емес. Сондықтан биографиясы тарихи мәліметке бай респондентпен бірнеше рет кездескен жөн. Сөзшең, сұрақ қоюды қажет етпейтін респонденттер кездессе, оларды тек тыңдай білген дұрыс. Сонымен қатар жетекші, нақтылау, мерзімдік делінетін сұрақтар қоюды қажет ететін респонденттер де кездесуі мүмкін. Яғни тек жетелеп отыру арқылы алынатын сұхбат. Ондай жағдайда сұхбат алушыдан үлкен шеберлік қажет етіледі.

Айтылған тарих жанры бойынша әдетте сұхбат биографиялық типте жүргізіледі. Заман, саяси-оқиға куәгері өз басынан өткізген жағдайларды баяндағанда, әрине, ғұмырнамасыз әңгіме айтпауы мүмкін емес. Әсіресе, советтік қоғамнан шыққан, ескінің көзін көрген қариялардың балалық шағы жөніндегі әңгімелер ғылым үшін таптырмайтын деректер.

1912 жылы туылған Уәзика Арықбаева балалық шағы жөнінде баяндай отырып, болысты өлтіріп, ауылға қашып келген Тұрар Рысқұловтың әкесі туралы баяндады. Патшалық биліктің суық саясатынан сескенген ауыл тұрғындары Рысқұлды үйлеріне жолатпаса керек. Сонда Уәзика Арықбаеваның әкесі Нысанбай оны үйіне кіргізіп, паналатқан көрінеді. Уәзика Арықбаева: «*... сөйтіп мен ес біліп, бой жетіп қалғанымша Тұрар біздің үйге келіп тұрды*» [3, б. 287], – дейді.

Дәл сол сияқты ауқатты отбасының мүшесі, советтік репрессиядан, аштықтан отбасының он бес жанынан айрылған Мәрзия Ибрагимова (1918 ж.т.), отбасының тоғыз мүшесінен айрылған Райхан Шомоева (1915 ж.т.) қазақ қоғамының тарихына жаңа, тың деректер қосты (сол жобада)...

Сұрақтар үлкен екі категорияға бөлінеді: ашық және жабық. Алғашқылары еркін сөйлеуге жол ашатындықтан демократиялық сипат алады деуге болады. Мұндай сипаттағы сұрақтарға «*Сіз қалай ойлайсыз...*» делінгенде респондент өз ойымен бөліседі, яғни мәселе ашық күйінде қалып отыр. Ашық сұрақтар қатарына жататын тағы бірер мысал келтірейік:

«*Құрметті профессор, латын тіліне көшу туралы Сіздің пікіріңіз қандай?*», «*Сізді бүгінде қандай тақырыптар ойландырады?*», «*Ғылымға қалай келдіңіз?*», т.б.с.с. Негізі мұндай ашық сұрақтардың артықшылығы да кемшілігі де бар. Артықшылығы – респонденттің ақтарыла сөйлеуіне жол ашса, кемшілігі респондент өз ойына ерік берген соң уақытты көп алып қоюы мүмкін, сосын көп жағдайда әңгіме жүйесіз, жаңсақ, шым-шытырық мазмұнда баяндалады. Алайда респондентпен қарым-қатынасты орнату үшін ашық сұрақтардың пайдасы зор.

Ал жабық сұрақтар: «*Махамбет өлеңдерін тілдік тұрғыдан зерттеушілер болды ма?*», «*бригадирлер қатал болды ма?*», «*Сіз қалай ойлайсыз, ғылымдағы жетістіктерді тәуелсіздік әкелді деуге бола ма?*» [6], – делінген түрде болуы мүмкін. Егер байқасаңыз бұл сұрақтармен бірге оның жауабы айтылып қойды. Сондықтан респондент көп жағдайда оған қарсы ой айтуы мүмкін немесе «*ия*», «*жоқ*» деп қысқа қайыруы мүмкін. **Жабық сұрақтардың артықшылығы:** аз уақыт ішінде респонденттің көзқарасын анықтай аласыз, ал кемшілігі: диалогтың әрі қарайғы өрбуіне жол бермейді. Алайда мұндай сұрақтардан кейін көп сауалдар белгісіз күйде қалып қояды. Яғни түсініксіз болғандықтан тағы да бірқатар сұрақтар тізбегін

тудырады. Сол себепті сұхбатта көп ақпараттар алу үшін ашық сұрақтардың қойылғаны дұрыс.

Барлық ғұмырын соғыстан оралмаған жолдасына арнаған 100 жастағы Райхан анаға қойылған ашық сұрақтардың бірінде: «Майдангеріңізден қашан үмітіңізді үзген едіңіз?» дегенде «...қарағым, мен одан әлі үміт үзгенім жоқ. Әр жылдың 9 мамырында теледидарға қарап отырамын, маған Нәметқұл шыға келетін сияқты болады да тұрады. Үйдегілер «апа, Сіз әлі де күтесіз бе?» дегенде, көзіме жас тығылып, көңілім босайды! Қайтейін, енді «қара қағазды көргенім жоқ қой!»» [3], – деді. Өткен ғасыр өмірінің санамыздан тым алшақтап бара жатуының себебі, көнекөз қарттарымыздың тікелей аузынан естелік алып, жазу ісін қолға алмаған кемшілігімізде болса керек. Айтылған тарихтың ерекшелігі сол, зерттеуші респондентпен бірге оқиға ішінде бірге жүргендей сезімде болады.

Сұхбатта кездейсоқ қойылған кейбір сұрақтар халықтың жадтағы елеусіз қалған ең асыл, қымбат ақпараттарын сыртқа шығарады. «Айтылған тарих» әдісі тарихи танымды әлдеқайда жаңа деңгейге көтереді десек қателеспеген болар едік. Орыстың белгілі тарихшысы Н.М.Карамзин «тарих ғылымының методологиясын өзгертпейінше, оны жаңа деңгейге көтере алмаймыз» дегені бар. Сол сияқты тарихи танымдағы бұл жаңа технология расында халықтану проблемасында әбден ескіріп, ұмыт қалған жад мұрағатындағы ақпараттарды ғылымға қайта тартады. Айтылған тарих ел ішінен дерек жинау қызметін ғана атқармайды, сонымен қатар халықты жақынан тануға үйретеді.

Сұхбаттың сәтті жүргізілуі оған жұмсалған уақыттың көлемімен емес, респонденттен алынған ақпараттың құндылығымен өлшенеді. Мысалы, ұзаққа созылған сұхбаттан маңызды ақпарат ала алмауымыз мүмкін, ал кейде телефон арқылы аз сөйлесіп, құнды ақпараттар алуға болады. Сондықтан жаңа ақпараттар алу уақыттың ұзақтығымен өлшенбейді. Ол қойылатын сұрақтар арқылы, немесе «керекше» респонденттер арқылы алынуы мүмкін.

Ал енді төменде тақырып мазмұнын ашуда көмегі бар сұрақ түрлерін талдап көрейік:

Проблеманы нақтылау үшін қойылатын сұрақтар. «Өзіңіз сол оқиғаның куәгері ретінде мынаны айтыңызшы...» немесе «сіз жаңа намаз оқуға тыйым салынды дедіңіз...?», «Сіз неліктен пошташының жұмысы ауыр деп ойлайсыз?» делінетін сипаттағы сұрақтармен респонденттің жеке пікірін білуімізбен қатар, негізгі жағдайды анықтауымызға болады. Егер де респондент жауап айтудан іркіліп қалса, бұл жерде тарихшы міндетті түрде «жетелеуші сұрақтар» қоюға көшкені жөн. Мысалы, «демек, тылдағы өмірдің ауыр болуы биліктің жүргізген қатал саясатымен де байланысты болды ғой?».

Тіке қойылатын сұрақтар немесе қатқыл сұрақтар: «бригадир ретінде қаншалықты қатал болдыңыз?», «ауылға әкелінген неміс балаларын неге жек көрдіңіздер?», «неміс қызына неге үйлендіңіз?». Бұл сұрақтар респондентпен қарым-қатынас шарықтау фазасына жеткенде қойылғаны дұрыс. Яғни сенімге кіргеннен соң, ең бастысы респонденттің көзқарасын анықтап алған соң қойылуы қажет. Нақ осы сияқты сұрақтардан кейін жаңа ойлар, түйіндер алуға болады. Бұл, әрине, маңызды сұрақтар, бірақ қауіпті.

Жанама сұрақтар. Репрессияға ұрынған «халық жауы» атанған отбасының ұлдары мен қыздарына қойылған мынадай сұрақтарға: «елдің Сіздерге

деген көзқарасы қандай болды, қалай ойлайсыз?» «Бәрінен айрылған соң қарапайым тұрмысқа көшу қаншалықты ауыр болды?». Айтылған тарих жанрында респонденттен оқиға куәгері ретінде көргенін немесе естігенін ғана сұрау дұрыс емес, қандай сұрақ типі болмасын, оның жеке пікірін, көзқарасын анықтауға бағытталғаны жөн.

Қарсылық туғызатын сұрақтар: тылдағы аналарға «таңнан қараңғы кешке дейін жұмыста жүрдіңіз, бала тәрбиесіне қанша көңіл бөлдіңіз?», «Сталин қайтыс болғанда Сіз неге жыламадыңыз?», т.б. сұрақтары қойылғанда қарт респонденттердің ұстанымы мен бүгінгі күндегі қалыптасқан көзқарастары анықталады. Олар өз ойын дәлелдеу арқылы заманның шынайы бейнесін аша түседі.

Келесі тақырыпқа көшуге бағытталған сұрақтар. Сұхбат барысында тақырыптан ауытқу орын ала бастағанда, «Енді келесі мәселеге тоқталсақ...» немесе «енді Сізбен мына тақырыпта сөйлесейікші!...», «білесіз бе бізге мынадай мәселе түсініксіз болып тұр!» «ал енді бізге мынаны айтып беріңізші...» т.т осы сияқты мазмұнда өз қызығушылығыңызды білдіру арқылы жалғастырып отырсаңыз дұрыс болады.

Тақырыптың мазмұнын аша түсетін сұрақтар: «Сіз неге олай деп ойлайсыз?», «Сол уақытта Сіздің ойыңызға не келді?» делінетін сұрақтар қою артық емес.

Салыстыру үшін қойылатын сұрақтар, мысалы «Соғыстағы өмір тылдағы өмірден қаншалықты ауыр болды?» Бұл сұраққа берілген жауап арқылы заман куәгерінің тылдағы қиын тағдыры жан-жақты тарката баяндалады.

Сонымен, сұрақтар тарих айтушының жеке тәжірибесін басшылыққа ала отырып, ол өмір сүрген кезеңнің барлық қырларын қамтитындай бағытта құрылғаны дұрыс. Басқаша айтқанда тарихи кезеңнің «тігінен» және «көлденеңінен» бірдей қамтылатын матрицада құрылғаны жөн. **Қорытындылай келе сұхбат сұрақтарын даярлағанда мынадай талаптардың орындалғаны жөн:**

-сұрақтар зерттеу нысаны мен пән аясынан ауытқымауы;

-сұрақтар қысқа, нақты, түсінікті болғаны;

-сұрақ мәдени этикаға қайшы келмеуі;

-сұрақтар аз уақытта мол ақпарат алуға арналуы;

-сұрақ жүйелі қойылуы;

-жеңіл сұрақтардан басталып, күрделіге қарай көшуі;

-қисынсыз (дәрекі) сұрақтардан аулақ болу қажет!

Сұхбаттың тілдік стилі. Сұрақтар тізімін құруда тағы бір ескеретін жәйт ол тілдік ерекшелікке мән беру. Тілдік стильді таңдаудың негізгі критерийлері ең **біріншіден**, ойдың дәл берілуі. Интервьюер респонденттің қандай ғылым тілімен сөйлесе, сол тілде, немесе қандай халықтық тілде сөйлесе соған сәйкес тілмен сөйлесе білуі қажет. Ортақ сөздер, тіл бұл екеуара әңгіменің үндестікте құрылуына жол ашады.

Екіншіден – мотивация мәселесі. Респондент алғашында өзін сөйлесуге шақырған интервьюердің толыққанды түсіне қоюында ішкі күмәні болуы мүмкін. Жоғарыда аталып өткендей сұхбат тілі – тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар оның әлеуметтік статусының маңызды атрибуты да болып табылады. Респондент сұхбаттың басталар шағында-ақ, интервьюердің қаншалықты өзіне жақын немесе алыс адам екенін сезіп отырады. Сол себепті

интервьюер тіл имитациясы арқылы, сыртқы түр атрибуттары арқылы бір табан жақын болуға тырысуы қажет. Алайда бұл әдіс әрдайым іске аса бермейді. Сол себепті интервьюер өз статусында да қалғаны жөн. Алайда өз қалпын сақтағанымен респондентке қолдау жасап отырғаны дұрыс. Кейбір кезде ресми қатынастан әдеттегі әңгімелесу, еркін сөйлеу, тұрмыстық тілге көшу респонденттің ашылуына көмектеседі [4].

Респондент табу және іріктеу әдістері. Респондент таңдау – алдағы сұхбат сапасын айқындайтын ең маңызды кезең. Ғалым С.Квале атап көрсеткендей зерттеуші өзін әрі «саяхатшы», әрі, «кенші» секілді рөлде ұстануы қажет. Жұмыстың ғылыми сапасы респондент көрсетулері арқылы анықталатыны сөзсіз. Сол себепті зерттеуші «саяхатшы» секілді респондентті талмай іздеп тауып, «кенші» сияқты оның ішкі дүниесінен ең құнды деректі ала білуі тиіс. Бастысы, жоба тақырыбына тікелей қатынасы бар респондент таңдалуы қажет.

«Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының тәжірибесіндегі «Менің ғылымдағы өмірім» атты жоба бойынша тіл білімі және химия саласының ғалымдарынан сұхбат алу көзделді. Мұндағы мақсат – еліміздің ғылым тарихымен қатар өрілген ғалымдар ғұмырынан естелік жазу болатын. Сол себепті сұхбатқа ең алдымен советтік қоғамнан шыққан ардагер-ғалымдар тартылды. Көргені мен түйгені мол ғалымдар ХХ ғасырдағы алаш зиялыларынан кейінгі екінші буын өкілдері яғни, олардың ұрпақтары немесе көзкөргендер. Олар өскен және тәрбие алған ортаның бірі – ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы зиялылар отбасы болса, (балалық, жастық шақтары ел тарихының ең ауыр кезеңі 30-40 жылында өткен) бірі – ауылдан шыққан қарапайым азаматтар еді. А.Байтұрсынов, І.Жансүгіров, Х.Досмұхамедов сынды алаш қайраткерлерімен бірге оқып, қызмет еткен Сарыбев Шамғалидың ұлы Шора Шамғалиұлынан сұхбат алынды. Айтылған тарих бағытымен жүргізілген бұл сұхбатта респондент өмірлік тәжірибесінен мұрағаттан кездесе бермейтін күнделікті өмірден тың, жаңа деректерді ғылымға қосты. Мысалы, жадтағы естеліктермен қатар, жеке мұрағат қорынан әкесінің зиялылар ортасында түскен суреттерімен күнделікті қызмет барысындағы жазысқан хаттарымен бөлісті, сонымен қатар әкесінің өз ортасындағы әдемі өзіл-әңгімелері, күнделікті тұрмыс тіршіліктері жөнінде айтты.

30-40-жылдардағы Алматы қаласының экономикалық, мәдени өмірімен қатар, қажеттілік жағдайлармен үйінде уақытша тұрған әйгілі Дина Нұрпейісова, балуан Қажымұқан, т.б. жөнінде тарихи әңгімелерден сыр шертті. Респондент жеткізген күнделіктілік дереккөздерінен аз ғана фрагмент беру де артық болмас. «Ал енді соғыс уақытындағы күндерден айтсам біздің үйде атақты Дина Нұрпейісова тұрды. Ол әкеймен жақсы араласты, үйінде жөндеу жұмысы жүріп жатқандықтан, алты ай біздің үйде жатты. Болатқа (кейін дарынды музыкант ағасы – авт.) домбыра шертуді үйретіп кетті. Дина картаны да тәп-тәуір ойнайтын, бізді карта ойнауға үйреткен сол кісі. Сосын кетерінде Болатқа домбырасын сыйлап, тілек батасын берді.

Сонымен қатар бізде атақты балуан Қажымұқан да тұрған. Сондай дәу, ол да менің әкемнің досы еді. Бір жыл бізбен бірге тұрды. Ол офицерлер үйіндегі сахнада балуандық ойындарын көрсететін. Ол үстінен машинаны жүргізіп өткізеді, кеудесіне рельс қойып он адамды көтереді. Болат екеуіміз оны

үйден шығарып саламыз. Өкінемін, онымен суретке түсе алмадық! Қиыншылықты көп көрдік!» [6].

Айтылған тарих зерттеу жұмысының журналистикалық бағыттан айырмашылығы – сұхбаттың басым көпшілігі тереңдетілген формада өткізілуінде. Оның үстіне алынған сұхбатты қағазға түсіру де зерттеуші үшін оңай шаруа емес. Мұның барлығы тағы да, қаржы проблемасына әкеліп тіреді. Сол себепті ақпаратты мол бере алатын респондентті шатаспай таңдаудың маңызы зор. Зерттеушілер тәжірибесіне сүйенер болсақ, ең аз дегенде 20 респондент бір тақырыптың мазмұнын ашуда жеткілікті болмақ.

Респондент іздеп табудың бұл әдісін әлеуметтік зерттеулерде «күресін қар» [7] деп атаса керек. Яғни респонденттерді өздері арқылы табу. Сонымен қатар эксперттік сауалнама нәтижелерінен кейін де оңай табуға болады.

Р.Горденнің айтуынша респонденттер типін үшке бөлуге болады: негізгі ақпарат берушілер, арнаулы респонденттер және әдеттегі өкілдер (типичные представители).

Негізгі ақпарат берушілер. Бұлар – зерттеу мәселесі жөнінде стратегиялық ақпарат берушілер. Бұл типтегі респонденттер сұхбатқа тартылмайды, олар зерттеу жұмысын ұйымдастырушылар қатарына жатқызылады. Зерттеушілерге респонденттерді тауып, ұйымдастыру жұмысымен айналысады. Негізгі ақпарат берушілердің қызметі – зерттеушілер жұмысының алғашқы жұмысына бағыт беру, респонденттерді тауып беру болып табылады.

Арнаулы респонденттер – бұл зерттеу проблемасы бойынша нақты тікелей қатысы бар адамдардан тұрады. Оларды таңдау таразысына салудың қажеті жоқ.

Ал әдеттегі өкілдер делінетін респонденттер сан жағынан көп болғандықтан таңдау арқылы жіктеледі.

Респонденттердің белсенді және енжар типтері болады. Белсенді респонденттер мол ақпарат бере алады. Олар әдетте сөзшең, жан-жақты байланысы мол адамдардан тұрады. Адамдардың арасында сыртынан қарағанда пассивті көрінгенімен, кейде олар да қажет ақпараттар бере алады. Сондай-ақ, респонденттердің ерекше делінетін типтері де бар. Олар ашық және турашыл, өз кәсібінің шебер маманы болып келеді. Ондай кісілер зерттеушінің жұмысын әлдеқайда жеңілдетеді.

Сонымен сұхбат алуда маман мынадай біліктілік өлшемдеріне ие болуы қажет: **Білім.** Сұхбат тақырыбына сай келетін, кең көлемді білім деңгейі сұхбаттың жоғарғы дәрежеде жүргізілуін қамтамасыз етеді. **Құрылымдау.** Әңгіменің мақсатын дұрыс түсіну аса маңызды. **Нақтылық.** Нақты, жеңіл әрі қысқа сұрақтар қою; айқын әрі түсінікті сойлеу; кәсіби-ғылыми сөздерді қолданбау. **Жұмсақтық.** Әңгімелесушінің өз жеке ырғағында сезінуі үшін, өз ойындағы ақпараттарды толыққанды жеткізуіне мүмкіндік береді. **Сезгіштік.** Айтылған сөздің тобықтай түйінін байқауға, ойлардың кем-кетіктерін сезінуге, мән-мағынаның дұрыс сипатталуына көңіл бөлу. Сұхбат алушы айтылған сөзді тек естіп қана қоймай, оны сезініп, қандай оймен, қандай мақсатпен, қалай айтылғанына мән береді. **Ашықтық.** Сұхбат алушы әңгіме айтушының сұхбатқа қатысты қандай маңызды аспектілері барын таңдайды. Сұхбаткердің ары қарай зерттеуге қатысты басқа жаңа аспектілерінің ашылуына ыңғай жасайды. **Кіріспе, меңгеру.** Сұхбат алушы қандай білімді, не мақсатпен алу керектігін, оны қалай алатынын жақсы біледі. Ол сұхбат бағысын қадағалап, сұхбат берушінің тақырыптан

ауытқып кетпеуінен қорықпайды. **Сыншылдық.** Әңгіме айтушының сөзінің растығын және сенімділігін тексеріп, сұхбат алушы айтылған барлық сөзді көңілге алмайды. Осы айтылғандар, сынның тексерілуі мен логикалық байланыстың, одан ары қарай әңгіменің өрбуі кезеңін тексеруі мүмкін [7].

Техникалық және жазба құралдарын даярлау. Сұхбат, диктофон және видеокамераға жазылады. Сондықтан сұхбат жүргізер алдында интервьюер құралдардың ақаусыз және оның қуаты толық болғанын қадағалауы қажет. Алайда диктофонға артық қуат ала жүрген жөн.

Сұхбат жүргізілетін ортаны дұрыс таңдау:

-шу, өзге дыбыстар болмау керек. Егер сұхбат сапалы жазылмаса, онда зерттеуге кеткен барлық уақытыңыз зая кетуі ықтимал;

-сұхбат берушімен мүмкіндігінше жеке және жарық жерде әңгімелескен дұрыс.

Міне, айтылған тарих аталатын зерттеу бағытының негізгі принциптері осыған саяды. Пәнаралық тоғыста ұйымдастырылатын зерттеу жұмысы тарихи кезеңнің ресми құжаттарда кездеспейтін мәліметтерді өмірге әкеледі. Жаңа ақпараттармен өткенді жаңаша қорытуға мүмкіндік береді. Ал тарихи сұхбатты тек кәсіби тарихшы жоғарыда айтылған принциптерге сүйеніп жүргізе алмақ. Мақалада тарихи сұхбат жүргізудің алғашқы кезеңі жөнінде ғана сөз етілді.

РЕЗЮМЕ

Статья знакомит с одним из необходимых и востребованных в современном научном мире методов гуманитарных исследований – историческим интервью, о технологии ведения интервью помогающей подготовиться к проведению эмпирического исследования по устной истории.

ЖАҢА ТҮРІК КҮНТІЗБЕСІ – мәңгілік күнтізбе (жоба)

Күнтізбе – жыл санау және уақытты белгілеу үшін қолданылатын жүйе. Адамзат күнтізбені ежелгі заманнан бастап қолданып келеді. Алғашқы күнтізбе ретінде Ажам еліндегі Кеймарс патша күнтізбесін атауға болады – б.з.д.3761 жыл. Осы күнтізбеден басталған еврей халқының жыл санау жүйесі күні бүгінге дейін сақталған. Көпке белгілі күнтізбелердің бірі – Юлиан күнтізбесі. Б.з.д. 46 ж. Ю.Цезарь енгізген оның дәлдігі төмен болып, 1582 жылы Рим папасы Григорий XIII жаңа күнтізбе (календарь) енгізді. Бұл Григориан күнтізбесі деп аталып, күні бүгінге дейін қолданылады.

Бұл күнтізбенің дәлдігі біраз жоғарылағанмен көптеген кемшіліктері бар:

1. Үш жыл 365 тәуліктен (жай жылдар), төртінші жыл 366 тәуліктен (кібісе жыл) тұрады.

2. Айлардың ұзақтығы әртүрлі 28, 29, 30, 31 күн.

3. Ұзақтықтары әртүрлі айлардың кезектесу заңдылығы жоқ.

4. Жыл ширектері мен жартыжылдықтарының ұзақтығы әртүрлі.

5. Апта күндері ай күндеріне тұрақты түрде сәйкес келмейді.

Қазақ тарихы

№4 (181), сәуір, 2020

Article acquaints with one of the necessary and demanded in the modern scientific world methods of humanitarian researches - a historical interview, about technology conducting an interview helping to be prepared for carrying out an empirical research on oral history.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Устная история: методы историко-антропологического исследования. Программа межфакультетского спецкурса /Басовская Н.И., Дурновцев В.И., Молчанов Л.А., Стефко М.С., Тихонов В.В. /Отв.ред. Молчанов Л.А.- Москва:Российский государственный гуманитарный университет, 2012г.33 с.

2. **Добренков В.И., Кравченко А.И.** Методы социологического исследования: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2009. 768 с. (Высшее образование)

3. Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.). Ғылыми-көпшілік басылым /Қойгелдиев М.Қ., Жангуттин Б.О., Тілеубаев Ш.Б., Мырзатаева З.Б., Бисембаева Л.А., Белоус С.Г., Болатхан А. /Бас редакторы М.Қ. Қойгелдиев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. - 584 бет+8 бет жапсырма. (36,5 б.т.)

4. **Лукина М.** **Технология интервью.** Учебное пособие для вузов. М.: Аспект Пресс, 2003.

5. **Федоров П.В.** Историческое интервью (Методика проведения и оформление результатов) Практикум по устной истории. – Мурманск: МГТУ, 2012. – 35 с.

6. Менің ғылымдағы өмірім. Ғалымдармен 21 сұхбат. Ғылыми басылым/ М.Қ.Қойгелдиев, Б.О.Жангуттин, Ш.Б.Тілеубаев., З.Б.Мырзатаева, М.Ш.Қалыбекова, Л.А.Бисембаева, С.Г.Белоус, Ә.Болатхан // Под.ред. М.К.Қойгелдиева. – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2014 ж. 472 б.

7. **Квале С.** К 32 **Исследовательское интервью.** - М.: Смысл, 2003. -301 с.

6. Жыл санаудың басы жалған – «Христостың туған күнінен» басталған. Ғұлама ғалымдардың еңбектерінде Иисус Христостың туған күні 1-жылдың 1 қаңтары емес, б.з.д. 25 жылы деп жазылған. Өлген уақыты б.з.7-жылы екен (Әл-Бируни).

7. Ай аттары ежелгі римдіктердің ойдан шығарған «құдайларының» атымен аталған.

8. Апта күндері Вавилон «құдайларының» аттарымен аталған.

9. Григориан күнтізбесінде әр жыл әр түрлі болып өзгеріп отыруынан жыл сайын жаңа күнтізбе басып шығарып отыру керек. Былтырғы күнтізбе биылға жарамайды.

Осы кемшіліктерді жою үшін жаңа түрік күнтізбесінің жобасын жасадым. Күнтізбенің негізіне көне қазақ күнтізбесін алдым. Онда 30 күндік 12 ай және қосымша 5 күн – «бес қонақ» жыл соңында қосылатын. Мен күнтізбе негізі ретінде отыз күндік 12 ай алдым. Бұл – 360 күн. Жай жыл 365 күннен тұратыны белгілі. Қалған 5 күнді Халықаралық мейрамдар етіп, айлардың ара-арасына орналастырдым.

Жылдың 12 айы төмендегідей:

1. Наурыз.

2. Көкек.
3. Мамыр.
4. Маусым.
5. Шілде.
6. Тамыз.
7. Қыркүйек.
8. Қазан.
9. Қараша.

10. 1-дің айы (Желтоқсан деп біз білетін айды бұрын қазақтар 1-дің айы деп атаған. Ол қыс тоқсанының 1-ші айы деген сөз).

11. Қаңтар.

12. 3-тің айы (Ақпан деген ай аты қазақта жоқ. Ол амалдың аты. 3-тің айы деген қыс тоқсанының 3-ші айы деген сөз).

Халықаралық мейрамдар төмендегідей:

Жаңа жыл мейрамы – 1 күн, ол қазіргі 17 наурызға сәйкес келеді. 18 наурыз – жыл басы, 1-күні. Бұл күн жаңа күнтізбе бойынша 1 наурыз.

2. Халықаралық әйелдер күні – 1 күн, ол күн қазіргі 17 мамырға сәйкес келеді және 2-3-айлардың арасына қойылған.

3. Халықаралық бейбітшілік пен достық күні – 1 күн, ол қазіргі 16 тамызға сәйкес келеді және 5-6-шы айлар арасына қойылған.

4. Дихандар (ауыл шаруашылық) мейрамы – 1 күн, ол қазіргі 16 қазанға сәйкес келеді және 7-8-ші айлардың арасына қойылған.

5. Қыс мейрамы – 1 күн, қазіргі 15 қаңтарға сәйкес келеді және 10-11-айлардың арасына қойылған.

Апта есебі төмендегідей:

Күнтізбеде 6 күндік апта қабылданған. Бұл айлардың барлығында бірдей жұмыс және демалыс күндері болу үшін және айлардың әр күніне тұрақты бір апта күні сәйкес келуі үшін жасалған.

Ол күндер мынадай:

1. *Сембі* – түріктерде «шемба» – жарық көзі, күн деген сөз.

2. *Дүйсембі* – ду деген «екі» дегенді білдіреді не душемба.

3. *Сейсембі* – се деген «үш» деген сөз немесе сешемба.

4. *Сәрсембі* – шар сөзі «төрт» деген сөз, мысалы, шартарап төрт тарап дегенді білдіреді, түрікше шаршамба.

5. *Бейсембі* – пәйж бес деген сөз, түрікше пәй-шемба.

6. *Жұма* – демалыс күні.

Жыл айлары былай болып келеді:

Наурыз айы – жыл басы, 1-ай, жоғарыда айтқанымыздай жаңа күнтізбенің 1 наурызы қазіргі 18 наурызға сәйкес, әрі қарай наурыз айының 30 күні кетеді:

Сембі **1 7 13 19 25**

Дүйсембі **2 8 14 20 26**

Сейсембі **3 9 15 21 27**

Сәрсембі **4 10 16 22 28**

Бейсембі **5 11 17 23 29**

Жұма **6 12 18 24 30** демалыс күндері.

Келесі ай – Көкек айы. Бұл айда да 30 күн. Көкек айының да 1-і сембі, 30-ы жұма:

Сембі **1 7 13 19 25**

Дүйсембі **2 8 14 20 26**

Сейсембі **3 9 15 21 27**

Сәрсембі **4 10 16 22 28**

Бейсембі **5 11 17 23 29**

Жұма **6 12 18 24 30** демалыс күндері.

Көкек айының 30-ы мен келесі Мамыр айының 1-і арасында екінші мейрам – Әйелдер күні орналасқан. Немесе көкек айының 30-ынан кейін бір күн мейрам болады, содан кейін, келесі күні Мамыр айының 1-і басталады. Әрі қарай 30 күндік келесі айлар жалғаса береді.

Жылдық сипаттамалық кесте

Айлар Күндер Қазіргі Мезгілдер
күнтізбеде ұзақтығы.

Жаңа жыл 1 күн – 17.03

Наурыз 1 – 30 18.03 – 16.04 *көктем* – **76** күн

Көкек 1 – 30 17.04 – 16.05 (17.03-31.05)

Әйелдер күні 1 күн – 17.05

Мамыр 1 – 30 18.05 – 16.06 жаз – **107** күн

Маусым 1 – 30 17.06 – 16.07 (01.06-15.09)

Шілде 1 – 30 17.07 – 15.08

Достық күні 1 күн – 16.08

Тамыз 1 – 30 17.08 – 15.09

Қыркүйек 1 – 30 16.09 – 15.10 күз – **61** күн

Дихан күні 1 күн – 16.10 (16.09-15.11)

Қазан 1 – 30 17.10 – 15.11

Қараша 1 – 30 16.11 – 15.12

1-дің айы 1 – 30 16.12 – 14.01

Қыс мейрамы 1 күн – 15.01

Қаңтар 1 – 30 16.01 – 14.02 *қыс* – **121** күн

3-тің айы 1 – 30 15.02 – 16.03 (16.11-16.03)

12 ай 365 күн.

Жаңа күнтізбе бойынша жыл басы көктемгі күн мен түннің теңелген күнінен басталуы тиіс. Ол күн – 22 наурыз екендігі белгілі. Ал қазіргі қолданыстағы күнтізбелер және интернет бойынша соңғы жылдары күн мен түн 18 наурызда теңеліп жүр. Мысалы, 2009 – 2019 жылдарда күн мен түн 18 наурызда теңелген. Бұл – қолданыстағы күнтізбенің қателіктері салдарынан болған. Ұсынылған күнтізбе бойынша күн мен түн 18 наурызда теңелетіндіктен жаңа күнтізбенің жыл басына 18 наурыз қойылды. Бұл жаңа күнтізбені іс жүзінде қолданысқа енгізу үшін дұрыс болады.

Жаңа күнтізбеде әр айда 25 жұмыс күні, 5 демалыс күндері бар. Барлығы жылына 300 жұмыс күні, 60 демалыс күндері бар. 5 мейрам күндерімен қосқанда жалпы демалыс күндер саны – 65.

Әр кварталда 75 жұмыс күні, әр жартыжылдықта 150 жұмыс күні бар.

Енді жаңа күнтізбенің есептеулерін қарастырайық. Қазіргі күнтізбенің кемшіліктері мен дәлдігінің төмендігі уақыт бірліктерімен есептегенде бір жылға бүтін тәуліктер санының шықпауынан туындайды.

Тәуліктің бірнеше түрі бар:

Жұлдыздық тәулік – Жер өз осінен бір айналым жасайтын уақыт. Ол – 23 сағат 56 мин 4 с тең. Күннің орны бойынша анықталатын тәулік күндік тәулік.

Күндік тәуліктің ұзақтығы әртүрлі: 24 сағ. 3 мин 36 с – 24 сағ 4 мин 27 с. Орташа күндік тәулік тұрақты деп есептеледі. Жыл бойы күн ұзарса, түн қысқарады, күн қысқарса, түн ұзарады. Орташа күндік тәуліктің мәні 24 сағат деп қабылданған.

Қазіргі есептеулер бойынша Жердің өз осінен айналу периоды 23 сағ 56 мин 4 с тең, немесе 23,9333

сағат. 1 жылда 365,2421999376 тәулік бар (орташа күндік тәулік). Немесе 365 тәулік 5 сағ 48 мин 46,045 с. Секундқа айналдырғанда 31556926,045 с.

Уақыттың ең кіші өлшем бірлігі – 1 секундтың ұзақтығы 1960 – жылы өлшеуіштер мен таразылар жөнінде Парижде болған IX халықаралық конференцияда қабылданған. Оның қаулысы бойынша 1 секунд 1900-ші тропиктік жылдың 1: 31556925,9747 үлесіне тең.

Осы өлшем бойынша:

1 жылда = $365 \cdot 24 \cdot 3600 + 5 \cdot 3600 + 48 \cdot 60 + 46,045 = 31536000 + 18000 + 2880 + 46,045 = 31556926,045$ с.бар.

Жаңа күнтізбе үшін қабылдаймыз:

1 орташа күн тәулігі 24,000 сағ 00 мин 00 с.

1 сағат 60 минутқа немесе 3600 секундқа тең.

1 тәулік = $24 \cdot 3600$ с = 86400 секундқа тең.

Жаңа күнтізбенің дәлдігі жоғары болу үшін 1 жылда бүтін тәулік саны және бүтін секунд саны болуы қажет.

Ол үшін 1 жылда 365, 000 тәулік бар деп қабылдаймыз, сонда 1 жылда $365 \cdot 86400 = 31536000$ секунд болуы тиіс.

Сондықтан, жоғарыда келтірілген 1 с анықтамасын өзгерту керек:

1 секунд ұзақтығына сол 1900-ші тропиктік жылдың 1:31536000 үлесін қабылдау қажет. Сонда жаңа секундтың ұзақтығы:

$31556925,9747 : 31536000 = 1,000663558$ с (қазіргі ескі секунд).

Яғни, жаңа секунд бірлігі қазіргі секундтан 1,000663558 есе ұзағырақ болады. Сонда 1 орташа жылда.

$31556926,045 \text{ с} : 1,000663558 \text{ с} = 31536000$ жаңа секунд бар.

Ал тәулік саны:

$31536000 \text{ с} : 86400 \text{ с} = 365,0000000$.

Немесе жаңа секундтармен берілген 1 тәулікте 1 тәу = $86400 \cdot 1,000663558 = 86457,3314112$ қазіргі секунд бар. Сонда 1 жылдағы тәулік саны 31556925,9747: 86457,3314112 = 365,0000001.

Яғни, кез келген есептеулерде жеткілікті дәлдікпен бір жылдағы тәулік санын 365 деп алуға болады.

Бұл күнтізбе жобасының артықшылықтары – жоғарыда келтірілген қазіргі күнтізбенің кемшіліктері түгел жойылған:

-Айлардағы күн саны бірдей.

-Айдың әр күніне бір ғана апта күні сәйкес келеді.

-Апта 6 күндік, 5 жұмыс күні, 1 демалыс күні бар.

-Жылдың кварталдарында бірдей жұмыс күндері бар.

-Күнтізбе бір жылға ғана емес, тозғанша, ондаған, жүздеген жылдар бойы пайдалануға жарайды.

-Жыл тура 365 бүтін тәуліктен құралған. Қазіргі күнтізбедегідей 366 күндік кібісе жыл (высокос жыл, 29-ақпаны бар) мүлдем жоқ. Күнтізбе дәлдігі өте жоғары. Қателік тек жұлдыздық жылдың өзгерісіне ғана байланысты. Егер жұлдыздық (тропиктік) жыл 100 жылда 0,53 с кеміп отырса, яғни жаңа секундпен $0,53 : 1,000663558 = 0,5296485$ с кемісе, бұл қателік 1 жылда $0,005296485$ с немесе $(0,00529648 \cdot 100\%) : 31536000 = 0,00000001679\%$.

Егер базалық жыл ретінде тропикалық 2000-жылды алсақ – ол 1900-тропикалық жылдан 0,53 с қысқа.

2000-тропикалық жылдың ұзақтығы:

$T \ 31556925,9747 \text{ с} - 0,53 \text{ с} = 31556925,4447 \text{ с}$ (ескі).

Жаңа 1 с ұзақтығы:

$1 \text{ с} = 31556925,4447 : 31536000 = 1,00066354149$ с (ескі).

$= 1,0006635415$ с (ескі).

Сонда 2000-жылдағы жаңа секунд саны:

1 жыл = $31556925,4447 : 1,0006635415 = 31535999,9999$ с (жаңа).

Немесе, жуық мөлшермен 31536000 с (жаңа).

Дәлдік 0,0001с. 100 жылдағы ауытқу (қателік).

$(0,53 : 1,0006635415) + 100 \cdot 0,0001 = 0,5296485562 + 0,01 = 0,53965 \text{ с} \approx 0,54 \text{ с}$ (жаңа).

Ауытқу 1 тәулікке жетеді: $86400 : (0,54 : 100) = 16000000$ жылда.

Бұл абсолют дәлдік деуге болады.

...Қорыта келе айтқанда, кейбіреулерге ай аттары ұнамауы мүмкін. Мен ежелгі қазақ күнтізбесіндегі ай аттарын алдым.

Егер көпшілік бұл аттар ыңғайсыз деп тапса, кейбір ай аттарын өзгертуге де қарсы емеспін. Мысалы, 1-дің айының орнына желтоқсан деп, 3-тің айының орнына ақпан деп алуға болады. Бірақ, көкек айының орнына сәуір деп алуға қарсымын, өйткені сәуір парсы күнтізбесіндегі ай аты. Қазақ күнтізбесінде бұл ай көкек айы деп аталады.

Секунд өлшемінің шамасын жобада көрсетілгендей өзгерту күнделікті өмірде қолданылатын уақыт өлшеуіш құралдардың (сағаттар, секундомерлер,...) жұмысына ешқандай өзгеріс әкелмейді, еш кедергі болмайды. Өйткені, есептеулерде көрсетілгендей, жаңа 1 секунд 1,00066 қазіргі секундқа тең. Айырмашылық секундтың 0,001 үлесіне де жетпейді. Бұл практика жүзінде уақыт өлшеуге ешқандай әсер етпейді. Тек, аса дәлдікті, ұзақ уақыт өлшеуді қажет ететін ғылыми жұмыстарда, аса дәл хронометрлердің жұмысында ғана ескеру керек болады.

Жаңа күнтізбені қолданысқа енгізгендегі кейбір ерекшеліктерді айта кету қажет. Жеңілдеу болу үшін қазіргі жыл санау жүйесін қалдырдық дейік. Немесе, биыл 2020 жыл дейміз. Жалпы жаңа күнтізбе енгізілгенде жыл санау басы да өзгертілуі мүмкін.

Ал, сағат, секундті өлшеудің бастапқы мезеті – Күн мен түннің теңелу сәті болып табылады. Мысалы, 1919 жылы күн мен түн Наурыз айының 18-і күні сағат күндізгі 11 с 30 м-та теңелген. Осы сәт жаңа уақыт санаудың 00 сағ 00 мин-на сәйкес келеді. Жаңа жылдың бірінші күні – 1 Наурыз (1919 ж.) осы сәттен басталады.

Сондықтан, үйреншікті тәуліктік сағат көрсеткіштері басқаша болады. Мысалы, қазіргі түскі 12 сағ 00 мин жаңа сағат бойынша 00 сағ 30 мин болады ж.с.с.

Ал, 2020 жылы көктемгі күн мен түннің теңелуі қазіргі күнтізбе бойынша 17 наурыз күні сағат 24 – 00 де болады екен. Бұл – 18 наурыздың 00 сағат 00 минуты деген сөз. Бұл жағдайда жаңа күнтізбені енгізу еш проблемасыз іске асырылады. 2020 жылғы күн мен түннің теңелу сәтінен бастап жаңа күнтізбені сағат өлшемдерімен қолданысқа енгізе беруге болады. Тәуліктің сағат көрсеткіштері қазіргідей болады.

Әрине, бұл проблемалар өз кезегінде ұйымдастыру мәселелері аясында шешіледі.

Құмарбек ЖҰПБАЕВ,
Алматы облысы,
Ескелді ауданы,
Қаратал ауылы.

СЕДЕНТАРИЗАЦИЯ В ЗЕМЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ Царского и Советского правительства в Казахстане

Адилхан ЖАРАСОВ,
докторант 2-курса факультета истории,
археологии и этнологии КазНУ имени аль-Фараби

Политика землепользования царского и советского правительств в Казахстане имеют много общего и в некоторых аспектах даже последовательность и преемственность. Начиная с 60 гг. XX века, полной интеграции автохтонного населения региона в социально-экономическую структуру государства, необходимо было уничтожить прежний уклад хозяйственной деятельности, и культивировать переход к оседлости казахов-кочевников Степного края. В этот период начинается активная законодательная работа по регуляции аграрных отношений в Степном крае. Экономическое проникновение России в пределы степного региона в начале 1860-х годов поставило перед правительством вопрос об определении формата земельных отношений, что было вызвано неопределённостью или полным отсутствием правового регулирования данного вопроса в «инородческой» среде. Так, «Временное положение об управлении областями Уральской, Тургайской, Семипалатинской и Оренбургской» от 21 октября 1868 г. (ст. 210) оговаривало, что «преобладающий у казахов кочевой быт отрицает всякое понятие о поземельной собственности; земли, занимаемые киргизскими кочевьями, признаются государственными и предоставляются в общественное пользование казацкого населения следующим образом: летние кочёвки предоставляются в общественное пользование целого уезда; зимовые стойбища распределяются на специальных съездах; земли, занятые постройками, переходят в наследственное пользование». Временное положение 1868 года статья 210 создавала юридическую основу для расширения колонизации края [1, стр.-28].

Решения Советского Союза касающиеся практик землепользования, трансформации традиционного хозяйственного уклада и постепенного перевода кочевников на оседлый образ жизни, были приняты на уровне центральных властей. 29 июня 1920 г. ЦК РКП(б) постановил, что «кочевые хозяйства должны быть обеспечены не только кочевьем, но и пашней, обеспечивающей переход к оседлому положению». 10 мая 1923 г. ВЦИК утвердил «Положение о землеустройстве в кочевых и полукочевых районах Туркестанской АССР». 17 апреля 1924 г. ВЦИК и СНК РСФСР приняли декрет «О землеустройстве кочевого, полукочевого и переходящего к оседлому хозяйству населения Киргизской АССР». Советские и партийные руководители «кочевых» регионов видели путь к советизации этих территорий в тотальном переводе кочевников к оседлости: с прекращением неконтролируемого кочевания исчезли бы многие противоречия между государством и «кочевой цивилизацией» [2, стр.-130].

До начала 1890-х гг. процесс переселения был стихийным и самовольным, и только после издания переселенческого закона «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли», процесс становится более интенсивным [3, стр.-24]. Крестьянские переселения в Степной край в начале XX в. и водворение

земледельческого сегмента в казахскую степь явилось одним из факторов, способствовавшим углублению кризиса кочевого общества, поскольку оно сопровождалось изъятием из пользования казахского населения значительных пастбищных и сенокосных площадей, как правило наиболее ценных и плодородных [4, стр.-14]. В этих условиях возникла необходимость в решении проблемы землеустройства казахского населения [5]. Первые мероприятия по землеустройству казахского населения были проведены в Кокчетавском уезде, где постепенно начиная с 1909 года производилось оседлое землеустройство отдельных кибитковладельцев, а затем и целых казахских волостей. Наибольшее стремление к переходу к оседлости обнаружили казахи Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей [6, стр.-21]. Связано это с тем, что «недостаток или стеснения в пользовании летовками или зимовками заставляет население менять исконную его землю на новые пределы» [7]. Существовало два вида прошений. Первую группу составляли казахи, издавна живущих на зимовках. Они просили земли по переселенческой норме в связи с тем, что эти земли изымались, а они хотели остаться на местах. Другие просили землю из-за боязни лишиться ее. В первые годы же после Октября землеустройство казахского населения не имело место и принципы социализации не осуществлены на практике. Мероприятием правительства по ликвидации последствий политики царизма в земельном вопросе стала земельно-водная реформа. В апреле 1921 г. был издан декрет о возврате трудящимся казахам земель, переданных Сибирскому и Уральскому казачьим войскам, земель в Прииртышской полосе [6].

В 1921 г. была проведена земельная реформа в Семиречье, которая возвратила казахским трудящимся земли, отобранные при подавлении восстания 1916 г. за счет бывших офицерских и переселенческих участков был создан земельный фонд площадью 1 млн. десятин. Однако, при практической передаче бывших переселенческих участков казахскому населению, большая часть земель оказывалась непригодной для ведения сельского хозяйства изначально или была выпажана русскими крестьянами. То есть формально передачу земель нельзя путать созданием для них фактического освоения. В целом земельно-водная реформа не имела экономического эффекта с точки зрения рационального землепользования. Казахское население не смогло рационально использовать переданные по земельной реформе земли из-за отсутствия необходимых навыков и инвентаря; несоответствия участков по пригодности и качеству для ведения типов хозяйства, соответствующего особенностям региона [6].

Схема землеустройства казахов в дореволюционный период заключалась в том, что при переводе на оседлость, казахи должны были устраиваться на землях своих общинно-аульных групп. При землеустройстве казахов были установлены определенные правила. Одним из таких правил было

осуществление оседлого устройства казахов по отдельным группам, объединённым обособленным землепользованием. Если оказывались излишки после устройства казахов, они переходили в государственный земельный фонд для надобностей переселенческого фонда, но не для устройства казахов, принадлежащих к другой группе по землепользованию. С образованием наделов для казахов, постановлением Временной Комиссии производился и самый переход на оседлость. По вступлению Постановления в законную силу казахи признавались оседлыми, но при этом не было актов по зачислению и водворению их на свои участки. Таким образом, все решения чиновников имели формальное, а не фактическое закрепление земли за казаками [6]. В то же время это способствовало появлению вражды между казаками и русскими новоселами [8, стр.-167]. Противоположная ситуация возникла в 1925 г., когда переселение в Казахстан и ряд других республик извне было запрещено впредь до окончания землеустройства коренного населения. В итоге землеустройство, осуществленное по этническому принципу, в некоторых местностях привело к столкновениям на межнациональной почве [9, стр.-55].

Определённым препятствием для рационального земельного наделения казахов выступила совокупность аграрных мероприятий, проводимых правительством. В 1910 году было принято решение об отводах кулацким хозяйствам в Сибири и Казахстане переселенческих участков под единоличное владение. В 1911 году в законодательное учреждение был внесен проект землеустройства крестьян и инородцев на праве частной собственности, а в 1912 год был представлен законопроект о продаже переселенцам земельных наделов в лучших местностях Азиатской России. Вместе с тем, пока не был утвержден этот закон, земли предоставлялись в аренду русским лицам. Иностранцы и иностранные подданные не могли приобретать эти земли ни от казны, ни при последующих переходах от их собственников. Эти правила были изданы с целью захватить в колонизационный фонд лучшие земли, а также урегулировать переселенческое движение на территорию Казахстана. Это был еще один метод лишения казахов удобных земель, так как они не имели право купить хорошие земли [6]. Таким образом, все эти факторы привели к разрушению производительных сил общества, а отсутствию достаточных территорий – к уменьшению поголовья скота. Там, где казахи занимались землепашеством, лучшие земли были отданы переселенцам. В результате на оставших землях могли продолжать заниматься скотоводством лишь наиболее богатые люди аула, остальные становились батраками у своих же соотечественников, либо у зажиточных переселенцев, или уходили на отхожие промыслы. Такая же ситуация была и в 1920-е гг., обедневшие кочевники, оседали, кочевым хозяйством в Казахстане основным продолжали заниматься «середняки» (по советской классификации). Таким образом, утверждения о кризисе или упадке кочевой экономики противоречили объективной реальности. В такой ситуации кочевники бы, наоборот, перестали кочевать и стали частью оседлого населения. Ситуация в «кочевых» регионах в 1920-х гг. характеризовалась также тем, что потрясения, связанные с революцией и Гражданской войной, привели к изменениям в образе жизни кочевников. «Кочевые» регионы – особенно Казахстан – как и многие другие территории страны, пережили

тяжелый голод, который продолжался вплоть до 1922 г. Его последствия отразились и на демографии (убыль населения), и на экономике. Тяжелое положение казахских полукочевых хозяйств привело часть их к оседанию и переходу к земледелию. Кроме того, возросла численность казахского населения в городах – с 1920 по 1923 г. на 23 %. Всего к 1927 г. в Казахстане осело около 140 тыс. хозяйств [10, стр.-29].

На основе «Положения о сплошном обязательном землеустройстве кочевого, полукочевого и переходящего к оседлому хозяйству населения КазАССР», в 1929 году были разработаны меры, предусматривающие массовый перевод казахского населения на оседлость. В связи с такой установкой на пленуме Казкрайкома в качестве лозунга выдвигалось, что через пятилетку 9/10 всех казахов будут жить оседло. Коллективизация и оседание казахского населения рассматривались Советской властью как бинарный процесс, поэтому 1929 год прошел как первый год оседания. В связи с переводом казахского населения на оседлость, процесс землеустройства был сведен к организации в увязке с формами колхозов. Таким образом, землеустройство этого периода можно рассматривать как политическое средство для осуществления перевода казахского населения – кочевого и полукочевого – на основе сплошной коллективизации на оседлость. В свою очередь, оседание рассматривалось как средство достижения рационального использования территории и возможного выявления земельных фондов для совхозного строительства и для целей переселения [11, стр.-126]. В последующем массовое плановое оседание кочевого и полукочевого казахского населения было связано с развертыванием сплошной коллективизации в СССР. Восстановление народного хозяйства республики, советизация аула, передел пахотных и сенокосных угодий, конфискация скота и имущества крупных баев-полукочевых, кооперирование населения – все это подготовило условия для коренных изменений в образе жизни казахского населения [12].

Взаимосвязь и последовательность в политике царского правительства и СССР в седентаризации казахов остается дискуссионным вопросом. М.Ходарковский сделал вывод, что такая преемственность была: «Колониальное наследие Российской империи... было унаследовано советским режимом в 1917 г. В следующие 74 года советское правительство имело дело с такими же конфликтами, пусть даже с несколько другими целями и дилеммами» [13]. А.Томас считает, что «кочевничество сформировалось в советском воображении во многом из старых инстинктивных предрассудков царской эпохи», и «коммунистическая мысль о кочевниках действительно напоминала размышления царских чиновников» [14]. Следует полагать, что «захват» Россией казахских земель в течение XIX в. «неизбежно предвещал насильственную и гибельную оседлость в XX в.» [10, стр.-15], следовательно между колониальным и советским периодами не было разрыва.

Таким образом, в результате политики седентаризации к началу XX в. более половины казахского населения постоянно занималось земледелием, а для более трети его – оно стало основной формой ведения хозяйственной деятельности. Двадцатые годы XX века стали очередным этапом радикального преобразования традиционной организации хозяйства казахов, что впоследствии привело к губительным итогам и катастрофе.

Статья выполнена в рамках целевой программы «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» («История и культура Великой Степи»).

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена особенностям в подходах царской и советской администрации к проблеме седентаризации в Казахстане.

The article is devoted to the particularities in the approaches of the Imperial and Soviet administrations to the problem of sedentarization in Kazakhstan.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Токмурзаев Б.С. Аграрная колонизация Степного края в имперском проекте и практиках второй половины XIX–XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Омск, 2016. 28 с.
- 2.Ф.Л.Синицын. «Погоня за населением»: Советизация «кочевых» регионов СССР в 1920-е гг.//Петербургский исторический журнал № 4 (2018).- стр.126-141.
- 3.Альжаппарова Б.К. Традиционное хозяйство казахов

в первой трети XX века: трансформация и крушение (по материалам Центрального Казахстана): автореферат дис. кандидата исторических наук.- Алматы, 2009.- 30 с.

4.Сорока Н.Н. Крестьянские переселения и их влияние на экономику казахского кочевого аула Степного края второй половины XIX - начала XX вв.: автореферат дис. кандидата исторических наук.- Омск, 2009.- 26 с.

5.ЦГА РК Ф19.оп.7.д8а.

6.Ибрагимов Г.Е. Освоение земельных ресурсов Казахстана и землеустройство казахского населения: теория и практические подходы(1 треть 20 века):дис. кандидата исторических наук.- Алматы, 1998.- 30 с.

7.Синицын Советское государство и кочевники. История, политика, население. 1917-1991 гг. М.: Изд-во Центрполиграф, 2019.-319 с.

11.Алтаев А.Ш. Седентаризация в земельной политике советского правительства в Казахстане // Вестник КазНУ. 2015. № 4. С. 122-126.

12.ЦГА РК Ф.1179. оп.1.д.1

13.Michael Khodarkovsky. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire,1500-1800 (Bloomington: Indiana University Press, 2002).

14.Thomas, Alun (2015) Kazakh Nomads and the New Soviet State, 1919-1934. PhD thesis, University of Sheffield.

ОӘЖ 39

ЕСКЕЛДІ АУДАНЫНДАҒЫ КИЕЛІ ОРЫНДАР (Алматы облысы Ескелді ауданы)

Гүлзат МҮТӘЛІП (Муталив),
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің 2-курс магистранты

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынды. Онда Елбасы: «Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әр өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс... жергілікті нысандар мен елді мекендерге бағытталған «Туған жер» бағдарламасынан бөлек, біз халықтың санасына одан да маңыздырақ – жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек. Ол үшін «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы керек... Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі», – деп тарихымыздағы көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін жасауды ұсынған еді [1]. Айтылған бастамаларды іске асыру мақсатында «Қазақстанның қасиетті орындары» атты жоба қолға алынған болатын. Нәтижесінде, «Қасиетті Қазақстан» бес томдық энциклопедиясының алғашқы томдары жарық көрді. Мұндағы «Қазақстанның қасиетті орындарына» ерекше қастерленетін табиғи-мәдени мұра, зайырлы және діни сәулет ескерткіштері, кесенелер, сондай-ақ Қазақстан халқының жадында өшпес із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындар табылады. Сонымен қатар, Қазақстанның әлеуметтік-саяси өмірінде маңызды

орын алатын, ұлттық бірегейлік пен жаңғыру символы ретінде көрінетін нысандар да енді [2]

Киелі орындар дегеніміз – жергілікті халық үшін аса маңызды, оның жадында мәңгіге қалған мәдени мұра ескерткіштері, зайырлы және діни сәулет ескерткіштері – кесенелер, мешіттер, табиғи жаратылыстан пайда болған ерекше ландшафтар, тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындар. Бұл орындар Қазақстанның қоғамдық-саяси және мәдени өмірінде ұлттық бірлік пен тарихи-мәдени құндылық ретінде жоғары маңыздылыққа ие. Сонымен, киелі орындарға айрықша қасиетті саналатын табиғи, мәдени мұра мен діни сәулет-ескерткіштері, халық жадында қалған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындар жатады. **Ескелді ауданы өңірінде орналасқан киелі орындарды бес топқа бөліп қарастыруға болады:**

1. Табиғи мұра ескерткіштері. Киелі орындардың бұл тобына Ескелді ауданы өңірінде орналасқан «Бұрхан Бұлақ» сарқырамасы, «Қора шатқалы», «Киелі тас» сияқты табиғи мұралар жатады.

2. Археологиялық ескерткіштер және орта ғасырлық қалалар. Бұл топқа қалашықтар, бекіністер, петроглифтер, қорымдар жатады. Мысалы, Ешкіөлмес тау жотасындағы петроглифтер енеді.

3. Діни-ғұрыптық орындар. Бұндай қасиетті орындар қатарына Бақтыбай Жолбарысұлы мен Мәйкениң кесенесі, Қоғыл әулие кесенесі, Сөк төре мазары, Қапал батыр кесенесі жатады.

4. Тарихи тұлғалармен байланысты киелі орындар. Бұл топқа ақын Сара Тастанбекқызының құрметіне арнайы салынған кесене жатады.

5. Тарихи оқиғалармен байланысты киелі орындар. Ескелді ауданында орналасқан халқымыздың бірлігі, азаттығы үшін болған шайқастарды, батырлық пен өр рухты насихаттайтын, халықтың ынтымақтастығын айғақтайтын ескерткіштер мен ел есінде мәңгіге қалған қасиретті орындар [3].

Енді осы ескерткіштерге кеңірек тоқталайық.

1. Табиғи мұра ескерткіштері. Бұл табиғат құбылыстарының нәтижесінде пайда болған әрі халық арасында киелі саналған орындар болып отыр. Табиғи киелі орындар да мемлекет тарапынан қорғалған. Аудан территориясында орналасқан табиғи-табыну ескерткіштері, атап айтсақ, «Бұрхан бұлақ сарқырамасы», «Қора шатқалы», «Киелі тас» осы өңірде тұрып жатқан барлық ұлттар үшін қасиетті ортақ қазына болып табылады. Әрқайсысына жеке сипаттама берейік.

Бұрхан-Бұлақ сарқырамасы.

Бұрхан-Бұлақ – Орта Азиядағы ең ірі сарқырама. Сарқырама Іле өзені алабында орналасқан. Ұзындығы 50 км, су жиналатын алқабы 255 шаршы шақырым. Жоңғар Алатауындағы Тышқан жотасының оңтүстік беткейінен басталып, Жаркент қаласының тұсында Өсек өзеніне құяды. Арнасы тау арасында тар, жағасы тік жар болып келеді. Жауын-шашын, жер асты суымен көректенеді. Теңіз деңгейінен 2 000 метр биіктікте орналасқан. Оның үш сатысының биіктігі – 112 метрге, ең биік тұсы 120 метрге жетеді.

Сарқырама жайлы мынадай аңыз жергілікті халық арасында кең таралған: Бұрхан анасының жалғыз ұлы еді, әрине анасы оны қатты аялап, жақсы көреді. Әрбір ана сияқты ол да ұлы Бұрханның сыпайы жақсы қызды алып келгенін қатты армандады. Бірақ Бұрхан өте ерке де паң, асқақ мінезді Қораны сүйіп қалады. Баласының таңдауына риза болмаған ана ұлын сол қыздан алыстату үшін биік тау басында тастан үлкен сарай салып, ұлын сол жерге қамап қойды екен. Бірақ Бұрханның Қораға деген қуатты махаббатының күштілігі соншалықты, қамауды жарып шығып, өзінің суларын әдемі Қорамен бірге түйістіріп ағызады. Содан бері Бұрхан мен Қора бірге ағады екен. Ал Бұрханның анасы өзінің ұлын көп уақыт бойы жоқтап жылаумен болады. Осыдан болар, «Бұрхан-бұлақ» сарқырамасының жанында «Ананың көз жасы» деген бұлақтың болуы да тегін емес. Осындай халық арасында тараған аңыз-әңгімелер қасиетті табиғи мұраға жоғары маңыздылық береді. Маңыздылық беру сол жердің киелілік деңгейін тағы да арттыра түсетіні анық [4].

Киелі тас.

Бұрхан-бұлақ сарқырамасына 1 км жетпей «Киелі тас» орналасқан. Бұл тас туралы екі нұсқадағы аңыз бар. Біріне келсек: «... ертеде бұл жерде киіз үй тігілген. Киіз үйде әйел адам босанып жатқан кезде кенеттен жер сілкінеді де, биік таудан үлкен жартас жойқын күшпен төмен қарай домалайды. Киіз үйге соғылуға аз қалғанда, әйел босанып, бала шыр етіп дүниеге келеді. Осы бала дауысынан жартас бір орнында тоқтап, қатып қалады екен». Тағы бір аңыздың нұсқасы былайша трагедиямен аяқталған: «...ежелгі заманда Көксу өзенінен өтетін көпір болмаған кезде, малшылар малды жайлауға Қапал шатқалынан айдаған. Бұрхан-бұлақ сарқырамасының маңында ең жақсы шөптер өсті, осы себептен малшылар киіз үйлерін осы жерге тіккен. Шуақты жаздың бір күні киіз үйдің алдында төселген көрпенің үстінде кішкентай қыз ойнап отырды, ал оның ата-анасы сол уақытта үйден жақын жерде мал жаюға кеткен еді. Кенет аяқ

астынан күшті зіл-зала басталды. Жер қатты сілкінді, таудан үлкен тастар домалады. Қыздың ата-анасы киіз үйге қарай көз салған сәтте, олардың үйлеріне қарай домалап келе жатқан тасты көріп орындарында қатып қалды. Кішкентай қызды құтқару мүмкін емес еді». Бұл екі аңыздың қайсысы рас екендігі белгісіз. Біріншісіне сенгің келеді. Қалай болғанда да, таудан тас құлағаны, және бала өмірімен байланысты. Жалпы баланы күнәсіз періштемен теңейтін халық даналығы тастың қасиеттілігін осылай түсіндіргісі келген болар [5].

Қора шатқалы.

Әдемілігімен көз тартарлық Жоңғар таулы мекені – Қазақстанның оңтүстік-шығысында орналасқан. Жетісудың ең әдемі де әсем жерлерінің бірі – Қора шатқалы дәл осы жерде. Шатқалдың ұзындығы – 90 км шамасында. Қора өзені Бессонов, Тронов және Сапожников мұздықтарынан бастау алады. Өзен терең шатқал және оның маңындағы жолдың шетімен ағады. Шатқал өсімдік пен жануарларға бай. Өсімдіктің 3000-нан аса түрлері бар, аңызға айналған Эдельвейс гүлі де, әйгілі Сиверс алма ағашы да осында өседі. Өлемдегі алмалардың барлық мәдени түрлері Сиверс алма ағашынан тараған, сондықтан да кейбіреулер Інжілдегі айтылған жұмақ осы жер деп те есептейді. Шатқалда өте сирек кездесетін, әрі жойылып бара жатқан Жоңғар Алатауының эндемигі – Жетісулық бақатис мекендейді. Сондай-ақ, шатқалда ақкіс, түлкі, аю, қасқыр және қар барысы бар. Қора шатқалының кіре берісінде биіктігі үш метрлік тас бар. Онда Будданың тастағы безендірулерін көруге болады. Тастың жоғарғы жағының ортасында шынайы жаратылған суға толы ойығы бар. Ойықтағы су жыл бойы сақталып тұрады және жергілікті тұрғындар оны қасиетті су ретінде санайды. Шатқалға 50 км жетпей кіре берісінде әйгілі «Бұрхан-бұлақ» сарқырамасы бар, ал сарқырамаға 1 км жетпей «Киелі тас» орналасқан.

Ең алғашқы болып (1903 жылы) Қора сағасымен өтіп, «Белуха» тауын ашқан Сібірдегі бірінші Томск университетінің профессоры, географ, ботаник, этнограф Василий Сапожников болды. Ол атпен Қараталдың оң тарауынан Қапалдан экскурсияға жол тартты. «...Қора өзенінің терең жазығы ақ бұраң таспасымен екі жақтың жоталарымен қоршалған өзеннің төмен жағы өтуге өте тығыз» Қырғыздың Қора деген атауы осы жерден туған болар, бұл «Есік» деген мағынаны білдіреді.

П.П.Семенов-Тянь-Шанский бұрын Қапалдағы Мың-Шүкір жотасына шыққан. Ал 1856 жылы Қора шатқалын үстінен көріп: «... бұл шатқал маған Швейцарияның ең әдемі де әсем шатқалдарын есіме салды», – деп мақтанышпен айтқан екен [6].

Соңғы кездері елімізде өлке туризмінің дамуына байланысты, бұл орындарға еліміздің түкпір-түкпірінен және алыс, жақын шетелдерден туристер келіп табиғаттың тамаша туындыларын көріп тиісті рәсімдерін жасауда. Табиғаттың қайталанбас туындылары кез келген адам жүрегінде сол жерге деген құрмет сезімін тудыратыны анық. Содан да, ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін бұл мекендер табыну орындарына айналған. Алайда, бұл киелі жерлерге саяхат жасау тек табыну бағытында ғана емес, сондай-ақ, жас ұрпақтың қоршаған ортаны қорғаудағы әлеуметтік жауапкершілігін, табиғатқа деген сүйіспеншілік және құрмет сезімдерін арттыруға үлкен үлгі болуда. Бұл жерде бастысы адам мен табиғат арасындағы үлесімді қатынас, өз кезегінде қоғамдағы адамдар арасындағы қатынастардың үй-

лесімділігіне әкелетіндігінде. Сондықтан да киелі жерлердің адамгершілік қасиеттерді, азаматтардың патриотизмін қалыптастыруға да маңызы зор. Киелі жерлерге келген кез келген азаматтың табиғат пен адам арасындағы үздіксіз байланысын сезініп, өз денсаулығын жақсартуға және өз елінің рухани әрі материалдық байлығын молайтуға деген құлшынысын арттырады.

2. Археологиялық ескерткіштер және орта ғасырлық қалалар. Бұл топқа Ескелді ауданы территориясындағы барлық археологиялық кешенді ескерткіштер-қоныстар, жерлеу орындары, қорымдар, қорғандар, қорғандардың маңында кездесетін ғұрыптық қоршаулар, тас мүсіндер, балбал тастар, жартастардағы суреттер, петроглифтер, рулық таңбалар және қойтастарда кездесетін ойма жазулар құрайды. Көбінесе ерте темір дәуіріне жататын 100-ге жуық қорғандар мен жерлеу орындары, сондай-ақ, қола дәуіріне жататын қоныстар мен жерлеу орындар табылып, тіркелді. Алайда археологиялық мұндай ескерткіштерге мемлекеттік, ұлттық рухани қазына есебінде қарағанмен, жергілікті халық аса маңыздылық беріп, үнемі барып тәу етпейді. Сакральдық маңыздылығы артқан сайын келушілердің саны артатындығы осыдан болар. Өйткені адам баласы неғұрлым құпияға құмар екендігі анық. Содан да болар, бұл топтағы ескерткіштер қатарына жататын Ешкіөлмес тау жотасындағы петроглифтер керісінше туристер мен қызығушылар санын көбейткен [7].

Ешкі өлмес тау жотасындағы петроглифтер

Ескелді ауданындағы Ешкіөлмес тау жотасында сақталған б.з.б. XIII–IX ғасырларға жататын петроглифтер көздің жауын алыстан алады. Таудағы жартастарда, шың басы мен шатқалдарда тас бетіндегі бұл суреттер әлі күнге дейін сақталған. Бұл бейнелердің біразы андрон мәдениетіне тән болса, қалғаны кейінгі қола дәуірі мен ерте темір дәуіріне жатады. Сондай-ақ, ежелгі түркі кезеңін де қамтитын суреттер табылады. Суреттер осы аймақты мекендеген тайпалардың тұрмыс-тіршілігінен көп мән беретін береді. Көне суреттер 24 шатқалдан табылып, олардың саны 10 мыңнан артық екендігі анықталды [8]. Ешкіөлмес **петроглифтері** Қазақстан территориясында орналасқан әйгілі ескерткіштер ретінде **«ЮНЕСКО Әлемдік мұра нысандар» тізімінің** «Аралас (Мәдениет+Табиғат) санатына» 1998 ж. 28 қыркүйекте А.Марғұлан атындағы археология Институтының ұсынысымен ұсынылған. Соңғы жылдары Рухани жаңғыру бағдарламасының қалың көпшілікке жариялануына байланысты бұл жерге келушілер тіптен көбейді. Әсіресе, мектеп оқушыларына «Туған өлке», «Туған жер» бағдарламалары бойынша арнайы сағаттар бөлініп, өздері тұрып мекендеп жатқан өңірдегі тарихи маңызды орындарға экскурсиялық және тарихи танымдық саяхат маршруттарын ұйымдастыруы жас ұрпақ үшін маңызды қадам деп есептейміз [9].

3. Діни-ғұрыптық орындар қатарына әулие адамдар басына тұрғызылған кесенелер, мешіт-медреселер жатады. Атап айтсақ, аудандағы **Бақтыбай Жолбарысұлы мен Мәйкенің кесенесі, Қоғыл әулие кесенесі, Сөк төре мазары** мысал бола алады.

Бақтыбай Жолбарысұлы мен Мәйкенің кесенесі

Ауданымыздағы Бақтыбай ауылдық округінде орналасқан Бақтыбай мен Мәйке ескерткіштері бар. Зират-ескерткіш 1990 жылы Ескелді ауданы, Өтенай ауылында салынды. Сәулетшілері – А.Нам, Г.Ба-

лықов. Ескерткіш – доға тәріздес, биіктігі 7 метр, темір қақпалы. Тұғыры – бетоннан құйылған, 4 басқышты, дөңгелек формалы. Қақпашаның ортасында қос домбыра мен қос қарлығаштың биікке өрлеп ұшып бара жатқан көрінісі безендірілген. Бұл – ескерткіштің өнер адамына арналып қойылғандығын нақтылайды. Көлемі – 80x120 см. болатын мрамордан жасалған 3 тұғыр орнатылған. Мұнда Бақтыбай, Мәйке және Ақын Сараның шумақты өлеңдерінен үзінді келтірілген. Шойыннан құйылған темір тормен қоршалған дөңгелек тұғырдың диаметрі – 12 метр [10].

Бақтыбай Жолбарысұлы (1835 ж.ш., Текелі-1902, Балдырған жайлауы) – суырып салма, айтыс ақыны. Жеті жасынан жетім қалады да, Балқаш, Сексеуіл, Шұрық өңіріндегі нағашы жұртының қолында ер жетеді. Кейіннен туған еліне оралып, бай туыстарының малын бағады. Той-томалақтарды өлең шығарып, ақындық өнері ашылып, көпке таныла бастайды. Бұл өнері оны қиындықтан құтқарып, ақындық өнердің соңына түседі. Ерекше айтатын тұс, әйгілі Тезек төремен айтысы (1861) Бақтыбайдың Жетісу жерінде ақындық атағын жағады. Бақтыбайдың толғаулары, сықақ, жоқтау өлеңдері көп шығады. 1884 жылы Мәйке деген ақын қызбен айтысады да, кейін осы қызға үйленеді. Бақтыбай бабамыз Арыстан, Жүсіпбек, Әсет, Бейімбет, Қыпшақбай сияқты от ауызды, орақ тілді ақындармен айтысқан. Ал оның жары, айтыс ақыны Мәйке Бәйгеқызы қазіргі Көксу ауданының «Шаңырақ» ауызы деген жерде орта шаруа отбасында 1858 жылы дүниеге келген. Бақтыбай ақынмен 17 жасында 1875 жылы айтысқа түседі. Атақты Мәйке апамыз 1932 жылы дүниеден өтті. Оның өтініші бойынша артында қалған халқы арулап, Бақтыбаймен қатар жерлеген [11].

Ақын Сара Тастанбекқызының кесенесі

Атақты қазақ ақыны Сара Тастанбекқызының бейітінің басына 1993 ж. ескерткіш-кесене салынды. Ол бұрыңғы Қапал ауданының «Қапал» кеңшарындағы «Қарашоқы» қорымында орналасқан. Кесененің биіктігі 10 метр, табиғи тастан қаланған күмбезі бар. Ақын Сараның жерленген жерін жергілікті мәдениет қызметкерлері М.Алыбаевтың басшылығымен 1979 ж. анықталды. Кесене ЮНЕСКО-ның тізіміне енгізілді, әрі республикалық дәрежедегі ескерткіштер қатарына жатады [12].

Сара Тастанбекқызы бұрыңғы Талдықорған облысының (қазіргі Алматы) Ақсу ауданының Көкжайдақ ауылында 1878 жылы қарапайым шаруа отбасында дүниеге келген. Әкесінен ерте жаста айрылып, жастайынан кедейшіліктің зардабын тартып өседі. «Тұрмыстан туысымен таяқ жедім» деген Сараның өлең жолдары осыған айғақ. Бірақ есесіне, Сара жастайынан сауықшыл, домбырашы, күйші, өнші, ақындар арасында бой жетеді. Белгілі Молықбай қобызшы, Түбек ақындар сол аймақтан шыққан. Он үш жасынан Сара домбыра алып, талай атақты ақындармен айтысуы табиғи талантынан одан ары шыңдайды. Біржан мен Сара айтысын тұңғыш рет 1896 жылы Шайх – Исламұлы Жүсіпбек қожа Сараның өз аузынан жазып алған, ал 1897 жылы Санкт-Петербург қаласындағы императорлық цензурадан рұқсат алып, 1898 жылы Қазан университетінің баспаханасынан бастырып шығарған. Белгілі сазгер М.Төлебаевтың «Біржан – Сара» операсы музыкадағы биік шың деуге де болады [13].

Қоғыл әулие, Сөк төре мазары

Мырза атты елден екі дана туыпты. Бірі – Қабылиса болса, екіншісі – Қоғылиса екен. Қабылиса кәдімгі өзімізге таныс, атақты Қабан жырау. Ал, Қоғыл өзінің

әулиелік, көріпкелдік қасиеттерімен сол уақытта әйгілі болған. Кей деректерде Қоғылдың ел билеу ісіне де араласып би атанғандығы да көрсетілген. Оның ғажап қасиеттеріне ерекше таң қалып, көңіл бөлгендердің бірі Абылайханның баласы Сөк төре болыпты. Қоғыл әулие мен Сөк төренің зираттарының бір жерде орналасуы да кездейсоқтық емес екен. Сөк төренің (1770-1850) беделі Ресей, Орта Азия, Қазақстанға белгілі болған. Халық арасында «Көп шешеді көп шешпесе Сөк шешеді» деген сөз бекер қалмағандығы осыдан болу керек [14].

Қорытындылай келе, киелі орындар және сол орындарда жасалатын түрлі рәсімдер ата-бабалары мекен еткен қасиетті жермен сол ұрпақтың табиғи байланысының үйлесімділігін көрсетеді. Бүкіл бір ұлттың тарихын, мәдениетінен хабар береді. Киелі жерге табыну – бұл туған немесе мекендеп жатқан жерге деген халықтың құрметі және психологиялық, биологиялық ерекше байланысы екені даусыз. Ескелді ауданында орналасқан барлық киелі орындарды жекелей де, сондай-ақ, жалпы мәдени кешен ретінде қарастыруға болады. Киелі жерлерге барып тәу ету немесе саяхат мақсатында бару отбасылық құндылықтарды арттырады. Мұндай орындарға отбасымен келіп, ата-аналар балаларына табиғат пен ата-баба мекендеген жерлерге үлкен сыйын көрсетеді. Бір жағынан, отбасылық ынтымақтастықты арттырады. Жағымды энергияны сезініп, демалып, тазарып, тіпті емделіп қайтады. Қасиетті жерлерге барып табынудың, болмаса сол жерлерге танымдық мақсатта барудың маңыздылығы бүгінгі күні де мәнін жойған жоқ. Керісінше әр азаматтың қайта өрлеуі, рухани түлеуі, адам ретінде дамуы, бақытты адам болуы үшін киелі орындардың маңыздылығы, өзектілігі күннен күнге артуда.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется историческое значение святых мест, расположенных в Ескельдинском районе Алматинской области. В статье систематически классифицируются и рассматриваются 5 типов святынь. Автор дал исчерпывающее объяснение национально-культурного отношения местных жителей к святым местам и попытался проанализировать их историческую, культурную, природную и образовательную ценность для местных жителей. Доказано, что эти сакральные места являются достоянием не только одного района, но и всего народа Казахстана.

Ключевые слова: сакральные места, памятники, мавзолеи, программа «Рухани жаңғыру».

The article explores the historical significance of the sacred places located in the Eskeldi district of the Almaty region. 5 types of shrines are systematically classified and considered. The author gave an exhaustive explanation of the national-cultural attitude of local residents to sacred places and tried to analyze their historical, cultural, natural and educational value for people. It is proved that these sanctuaries are sacred objects not only of the district, but of the whole people.

Keywords: sanctuaries, monuments, mausoleums, program of spiritual revival.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы, 12 сәуір 2017 жыл ҚР Президентінің ресми сайты http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences
2. [inform.kz](https://www.inform.kz/kz/kazakstannyn-zhalpyulttyk-dengeydegi-kasietyoryndary-men-keshenderinin-tolyk-tizimi_a3084021) белсенді сілтемені пайдаланыңыз https://www.inform.kz/kz/kazakstannyn-zhalpyulttyk-dengeydegi-kasietyoryndary-men-keshenderinin-tolyk-tizimi_a3084021
3. Баймырзаев Қ., Тұрсынбай Ф.Т., Қасымбекбаев Т.Қ. Алматы облысының республикалық, өңірлік және жергілікті маңызы бар киелі орындары. – Алматы, 2019 ж. -240 б. - 16 б.
4. Жасұланқызы А. Бұрхан-Бұлақтың тарихы //Жетісу шұғыласы.-2019.-18 шілде.
5. Алматы облысы Ескелді ауданы әкімшілігі «Мәдениет» бөлімінің құжаттар қоры.
6. Баймырзаев Қ.М., Тоқпанов Е.А., Мазбаев О.Б. Талдықорған өңірінің туристік-саяхаттық бағыттары. – Талдықорған: ЖМУ, 2017.-197 б.-132 б.
7. Древние сокровища Алматы и Жетысу: Фотоальбом – Алматы, 2004. – С.172.-С.110.
8. «Летопись Жетысу»-Алматы: «Асыл сөз» баспасы, 2012.-328 с.-С.24-25.
9. Қазақстандағы ЮНЕСКО Әлемдік мұра нысандар тізімі The States Parties - Kazakhstan. unesco.org.
10. Алматинская область. Историко-культурное наследие, том I. – Алматы, ТОО «Қос-Қос», 2018. -776 с.-С.478.
11. «Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.-132 б.
12. ЖЕТИСУ. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. -712 б.-526-527-бб.
13. Қайранбаев Қ. Сара сөздің сарасы //Қазақ әдебиеті. -2017.-24 ақпан.
14. Исмаилов О. Қабан жырау (1686-1776) //Ақиқат.-2011.-10 мамыр.

ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ: қалыптасуы мен дамуы

Б.АЙТУ,
А.Байтұрсынов атындағы
Қостанай мемлекеттік университеті,
Қостанай, Қазақстан

Кіріспе. Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнография институты – ҚР Ғылым Академиясына қарасты ғылыми-зерттеу институты. Институт 1945 жылы құрылған болатын. 1991 жылға дейін тарих, археология және этнография институты деп аталып келді, бірақ 1991 жылы институт құрамынан археология бөлімі бөлініп шықты. Археология

институтына тарих және этнография институтының дамуына орасан зор үлес қосқан қазақтың көрнекті ғалымы Әлкей Марғұлан есімі берілді.

Тарих және этнология институты – Қазақстанда тарих ғылымдары саласы бойынша жүргізілетін зерттеулердің бас ғылыми және үйлестіруші мекемесі. Институт 1945 жылы құрылған. Құрылымы

антропология және этнология, ежелгі дүние және орта ғасырлар тарихы, тарихнама және деректану, тарихи демография және жаңа тарих, кеңес дәуірі тарихы, ғылыми ақпарат бөлімдері мен «Отан тарихы» журналының редакциясынан тұрады. Институттың ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізгі бағыттарына тарих, этнология, этнография және антропология саласындағы іргелі зерттеулер, тарихнама мен деректану, тарихи демография, ғылым мен мәдениет тарихының көкейтесті мәселелерін кешенді зерттеу жатады [1].

Негізгі зерттеу нысаны – Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінгі күнге дейін). Институтты құруға, ғылыми-зерттеулерді ұйымдастыруға, Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін қорытуға, ғылыми мамандарды даярлауға көрнекті тарихшы ғалымдар (А.Панкратова, Н.М.Дружинин, Б.Д.Греков, Ә.Х.Марғұлан, А.Н.Нүсіпбеков, С.Н.Покровский, Р.Б.Сүлейменов, С.В.Юшков, Е.Б.Бекмаханов) зор үлес қосты [2].

Объектісі мен әдістемесі. Тәуелсіздік жылдары отандық тарих ғылымы пәнаралық байланыстар деңгейіне көтерілді. Антропологиялық зерттеулер физиология, тағамтану институттарымен және сол саланың басқа да мекемелерімен тығыз байланыста, сондай-ақ Археология институтының базасында жүргізіледі. Көшпелілер өнерін этнологиялық зерттеулер этногенез, этнос тарихы, археология, өнертану, халық сәулетшілік өнері тарихы сияқты ұқсас ғылыми пәндер мәселелерін қамтиды.

Зерттеу қорытындылары. Институттың осы күнге дейін жеткен жетістіктерімен мақтана аларлықтай дәрежеде екендігіне көзімді жеткіздім.

Бұған мысал ретінде:

1.Қазақстан тарихын жүйелі кезеңдерге бөліп, келешек ұрпаққа аманат етіп қалдырған «Қазақстан тарихы: Көне заманнан бүгінге дейін» деп аталатын 5 томдық кітап.

2.Бір мақсатта жинақталған ұжым.

3.Институттың бөлімдері (Ежелгі және орта ғасыр Қазақстанмен шекаралас елдер тарихы бөлімі; Кеңес дәуіріндегі Қазақстан; Жаңа дәуірдегі Қазақстан тарихы; Халықтану және тарихи тұлғатану мәселелері бөлімі; Этнология және антропология; Сыртқы байланыс, ақпарат және ғылыми кластер бөлімі; Тарихнама, деректану және заманауи методология бөлімі;) бойынша атқарып жатқан жұмыстары.

4.Ғылыми кеңес, жас ғалымдар кеңесі ұрпақтар сабақтастығын еске салардай.

5.Институттың ғылыми-зерттеу жұмыстарының басым бағыттары:

ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «Мәңгілік Ел» ғылыми негіздері (XXI ғасырдың білімі, гуманитарлық ғылымдар саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер) басым бағыты бойынша зерттеулер жүргізіліп жатыр:

2018-2020 жж. гранттық қаржыландыру бойынша ғылыми жобалар:

1.AP05131977 / «Қазіргі Қазақстан тарихнамасындағы мифті жасау үрдістері мен бұрмалаудың рухани жаңғыруға қауіпі ретінде», жетекшісі: т.ғ.д., проф. Ж.Б.Абылхожин;

2.AP05132125. / «Қазақстанның ұлттық әскери құрылымдары соғыс майдандарында (1941-1945)», жетекшісі: т.ғ.к., доцент Қ.С.Алдажұманов;

3.AP05132149 / «Қазақстан ескерткіштануы: теориялық, ғылыми-методикалық және қолданбалы мәселелері», жетекшісі: т.ғ.д., проф. С.Е.Әжіғали;

4.AP05131886 / «Өзбекстандағы қазақтың киелі жерлері (Жалаңтөс батыр, Төле, Айтеке билердің қа-

бірлері, т.б.), пайда болуы, зерттелу тарихы, қазіргі кездегі жағдайы», жетекшісі: т.ғ.д., проф. А.У.Тоқтабай;

5.AP05132948 / «АЛЖИР-де азап шеккен аналар тағдыры (1938-1953 жылдары)», жетекшісі: т.ғ.д., проф. А.И.Құдайбергенова;

6.AP05136020 / «Қазақтың көшпелі қауымы: контекст, құрылымы, функциясы (XVIII – XX ғ. басы)», жетекшісі: т.ғ.к., доц. Н.Әлімбаев.

Жылдардағы нысаналы бағдарламалар:

1.BR05236643 / БНҚ «Қазақстанның тарихи энциклопедиясы», жетекшісі: т.ғ.к., доц. С.К.Рүстемов (2018 ж. 15 наурыздан №181 келісімшарт);

2.BR05236705 / БНҚ «Қазақстанның мемлекеттілік тарихындағы Алаш: идеялар, тағдырлар, мұрасы (қоғамның рухани жаңғыру негізінде)», жетекшісі: PhD доктор Қозыбаева М.М. (2018 ж. 15 наурыздан №182 келісімшарт) [4].

3.«ОТАН ТАРИХЫ» журналы, халықаралық дәрежеге көтеріле білген «e-history.kz» журналдары мұғалімдерге, оқушыларға, қарапайым халыққа өте ыңғайлы [5].

Қорытынды. Институттың басым ғылыми-зерттеу жұмыстары мынадай бағыттарда орындалады: қазақтардың этногенез және этникалық тарихы мәселелері; Қазақстанның әдіснама және тарихнамалық мәселелері; ұлттық мемлекеттілік және ұлттық қауіпсіздік мәселелері; қыпшақтану; XX ғасырдағы Қазақстан тарихының әлеуметтік-саяси және экономикасының өзекті мәселелері.

Республикада түрлі кезеңдерде тарих, археология, этнография ғылымдарының дамуына және ірі ғылыми мамандарды дайындауға ҚазКСР ҒА академиктері М.О.Әуезов, Ә.Х.Марғұлан, А.Н.Нүсіпбеков, С.Н.Покровский, Р.Б.Сүлейменов, С.В.Юшков, мүше-корреспонденттері Е.Б.Бекмаханов, Г.Ф.Дахшлейгер, Б.С.Сүлейменовтер айтарлықтай үлес қосты. Тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымының дамуы мен басым ғылыми бағыттарын анықтаудағы ҚР ҰҒА академиктері М.Қ.Қозыбаев, Б.А.Төлепбаев, К.Н.Нұрпейіс, М.Х.Асылбеков, О.Смағұловтардың орны ерекше. Институттың құрылуы мен қалыптасуында, оның ғылыми бағыттарын анықтау мен ұлттық кадрларды дайындауда бұрынғы КСРО ҒА институттары мен ресейлік ғалымдар: А.М.Панкратова, С.В.Бахрушин, Б.Д.Греков, Н.М.Дружинин, М.П.Вяткиндер үлкен рөл атқарды.

1988 ж. маусымынан 2002 ж. қаңтары аралығында Институт директоры ҚР ҰҒА академик М.Қ.Қозыбаев (1931-2002) болды. Одан кейін Ш.Уәлиханов атындағы ТЭИ институтының директоры болған тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Қ.Қойгелдиев – XX ғ. Басындағы қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілістері: Алаш және Алаш Орда қозғалысы, ұлт зиялыларының қызметі жөніндегі мәртептің негізін салушы. 2006-2007 жж. Саяси ғылымдар докторы, профессор Камал Низамұлы Бұрханов, 2008-2011 жж. Тарих ғылымдарының докторы Саттар Фазылұлы Мәжитов, 2011-2017 ж. маусым аралығында тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі Ханкелді Махмұтұлы Әбжанов Институтты басқарды. Қазіргі кезде Институтты тарих ғылымдарының докторы, профессор Зиябек Ермұханұлы Қабылдинов басқарып отыр. Институт зерттеулерінің басты бағыттары: отандық тарих, этнология, антропология, тарихнама, тарихи демографияның іргелі мәселелерін кешенді зерттеу, сондай-ақ ғылыми зерттеулердің жаңа әдістерін енгізу болып табылады [1].

Ғылыми жұмыстардың нәтижелері көптеген іргелі зерттеулерде, монографиялық еңбектерде, құжаттық зерттеулерде, оқулықтарда, бірқатар заңнамалық ак-

тілерде, ҚР директивалық құжаттарында көрініс тапты [6].

Сонымен қатар ағымдағы жылдың 25 ақпанында Институтта қазақтың ұлы ағартушысының 175 жылдығына арналған «Ұлы Абайдың тарихи миссиясы» атты дөңгелек үстел өтті. Абайдың қазақ халқының тарихындағы рөлі мен миссиясы ерекше – бұл ойшыл, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, ағартылған ислам негізінде еуропалық мәдениетпен жақындасу рухындағы мәдениетті реформалаушы.

Тағы да бір айта кететін іс-шара: 2020 ж. 3 наурызда Институтта «Фарабитанушы А.Машанидың ғылыми мұрасы» атты дөңгелек үстел өткізілді. Іс-шараның қонақтары ретінде «Егемен Қазақстан» газетінің бас редакторы Дархан Қыдырәлі және Еуразия ұлттық университетінің профессоры Дүкенбаева Задаш Оразғалиқызы қатысты. Сонымен қатар, дөңгелек үстел барысында Институт директоры З.Е.Қабылдинов пен Халықаралық Түркі академиясының президенті Д.Қыдырәлі арасында ынтымақтастық туралы келісімшартқа қол қойылды.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос об институте, который имеет место в исторической науке Республики Казахстан.

Ключевые слова: история, этнология, историография, источниковедение, археология.

The article deals with the question of the Institute, which takes place in the historical science of the Republic of Kazakhstan.

Key words: history, ethnology, historiography, source studies, archaeology

АДЕБИЕТТЕР

1. Qazaqstannyń tarih gylymy: Sh.Sh.Ýalıhanov atyndagy Tarih jáne etnologia institutyńyń 60-jyldygyna arnaldy. – Almaty: «Mersal» baspa úii, 2005. -600 bet+16 bet japsyma. http://iie.kz/?page_id=69&lang=ru, http://iie.kz/?page_id=147&lang=ru
2. Qazaqstan tarihy (kóne zamannan búginge deii) [Mátin]:bestomdyq ; Sh.Sh. Ýalıhanov atyn. Tarih jáne etnologia in-ty; Á.H.Margulan atyn. arheol. in-ty; tom. red. alqasy: Q.S.Aldajumanov, J.B.Ábilgojin, K.N.Burhanov, A.T.Qapaeva, S.F.Májitov - Almaty :Atamura, 2010.
3. <http://iie.kz/institutynelektroportalynanalindy>
4. http://iie.kz/?page_id=99institutynelektroportalynanalindy.
5. <http://iie.kz/?cat=7>jáne de <https://e-history.kz/kzportalday-nanalindy>.
6. M.Dýlatov atyndagy Qostanaı inžinerlik-ekonomıkalyq ýniversitetiniń kópsalaly gylymy-óndiristik jýrnaly. 2019 j, naýрыз №1.ISSN 1684-9310.

ҚАЗАҚ ЕЛІ ЖӘНЕ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ

ҚОЯНДЫ ЖӘРМЕҢКЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Ғайни МҰХТАРОВА,
философия ғылымдарының кандидаты,
Қазақ Ұлттық өнер университетінің «Сценография және
сәндік өнер» кафедрасының меңгерушісі, доцент

Кіріспе. Театр, цирк, поэтикалық айтыстар сынды синтезделген өнер түрлеріне сахна, орын болған жәрмеңкелер – осы өнер түрлерінің бастау көзі және ойын-сауық қойылымдарының ең көне түрі. Жәрмеңкелердің коммуникативтік функциясы қалың бұқара ішіне орындаушылық өнер дәстүрін сақтауға және кең таралуына жол ашты. Жәрмеңке – қызу сауда орны ғана емес, сонымен қатар әр өңірдің дәстүрлі өнер мектебі өкілдерінің шығармашылық тәжірибе алмасу алаңдарына айналды.

Қазақстан аумағының әр өңірінде өз жәрмеңкелері жұмыс жасаған. Мысалы, Жетісуда Қарқара жәрмеңкесі (Верный үйезі), Әулиеата жәрмеңкесі (Сырдария облысы), Жәркент жәрмеңкесі (Жәркент қ.), Батыста Ойыл және Темір жәрмеңкесі (Орал облысы), Шығыста Шар жәрмеңкесі (Семей үйезі), Орталық пен Солтүстікте Константинов жәрмеңкесі (Ақмола үйезі), Петров жәрмеңкесі (Атбасар үйезі), Тайыншакөл жәрмеңкесі (Петропавлов үйезі) болған.

Орталық Қазақстан аумағындағы ең ірі жәрмеңке – 170 жыл бұрын ашылған Қоянды жәрмеңкесі. Ол Қарқаралы қаласынан 50 километр қашықтықта орналасқан.

Негізгі бөлім. Жәрмеңкенің бастау тарихын Ресейдің Ялуторовск қаласының келген сәудегер, көпес Варнава Ботов атымен байланыстырады. Варнава

атақты Демидовтар жанында қызмет атқарған дәулетті металлургия Ботовтар әулетінен шыққан. Варнаваның әкесі бастапқыда металлургия болып, едәуір капитал жинап, ірі көпеске айналады.

1814 жылы Серафим Ботов тауар жүктерімен Қазақ даласына келеді. Қарқаралы шатқалына жеткен бойда, оның тауарлары қонды қойларға және ірі жылқыларға алмастырылды. Содан соң Қазақ даласынан әкелінген мал еттері Ресейдің Орал зауыттарында және Мәскеуде жақсы сатыла бастаған. Серафим қайтыс болар алдында баласы Варнаваға, Қарқаралы сыртқы округіне сауда жасауға өсиет қалдырады. 1848 жылдың көктемінде Варнава тауар жүктерімен Үрімшіден кері қайтады.

Ол кезде Орал көпестерінің Қытайға тауар тасымалы мына бағыт бойынша жүрген: Тобыл – Петропавл – Көкшетау – Ақмола – Қарқаралы – Аякөз – Шәуешек – Құлжа – Үрімші.

1848 жылдың 15 мамырында Варнава Ботов сауда-саттық тауар жүктерімен Қарқаралы қаласынан 50 километр жердегі кішігірім Талды өзенінің сол жағалауына аялдаған. Қоянды – жатаған таулармен көмкерілген Талды өзенінің кең аңғары. КСРО Журналистер одағының мүшесі Серік Жақсыбаев өзінің «Уроки Кояндинской ярмарки» атты мақаласында «Қоянды» атауы – сөзбе сөз аударғанда

«қояны көп жер деген» мағынаны білдіреді»,– деп жазады [1].

Қоянды жәрмеңкесі жыл сайын 25 мамырдан 25 маусымға дейін өтіп отырған. Талды өзенінің аңғарындағы көлемді аумақ жәрмеңкеге берілген. Негізінен жәрмеңке саудаға әкелінген малға арналған жайылым жер болған.

«Киргизский край» атты кітапта **Қоянды жәрмеңкесі былай сипатталады:** «Жыл сайын белгілі уақытта осыған дейін жан баспаған Талды өзенінің алқабы үйір-үйір жылқы мен ұсақ мал, түйелерге толады.

Түрлі-түсті киінген ұлттар мен ұлыстар, әр түрлі әлеуметтік дәрежедегі мың сан халықтың үніне толады. Маусым айының қапырығы мен аптап ыстығына қарамастан айналада шу, толассыз қимыл, саудаласқан халық... Ұзын, кең көше бойы іспеттес негізгі екі қатарда сауда ләпкелері, көлік кеңселерінің уақытша бөлімшілері және т.б. орналасқан (1-сурет).

Дәл осы жерде мереке күндері уағыз жүргізетін кішкентай шіркеулер де болған. Және мұсылман мешіттері мен моншалар жұмыс жасаған.

Көрші қатарларда өз тауарларымен бөз, жібек маталары, кілемдер, кептірілген жеміс-жидектер және тағы да басқа тауарлармен Тәшкеннен келген сәудегерлер орналасқан. Қазақтардың жергілікті ас-тағамдары қымыз және нан өнімдері саудаға қойылған.

Сонымен қатар сол кездерде қолданысқа кең тараған Зингер неміс тігін машиналарының қоймалары болған» [2].

Қарқаралы. Атақты Қоянды жәрмеңкесі.

1-сурет. Қоянды жәрмеңкесі. Қарқара тарихи-өлкөтану мұражайы.

1885 жылы жәрмеңкеде пошта бөлімшесі, ал 1889 жылы телеграф жұмыс жасай бастады. 1894 жылдан бастап жыл сайын Ресей мемлекеттік банкінің бөлімшесі ашылатын. Миллиондық қаржы айналымына байланысты Қоянды жәрмеңкесі 1-дәрежелі жәрмеңке атанды.

1869 жылдың 2 қыркүйегінде жәрмеңкеге Қоянды сауда орнын құрған көпес Ботов аты берілді. Жыл сайын 15 мамырдан 15 маусымға дейінге өткізілу мерзімі бекітілген.

Бірақ қазақ тарихнамасында бұл жәрмеңке «Ботов жәрмеңкесі» және «Қоянды жәрмеңкесі» деген екі

атаумен де сақталған [1]. Жәрмеңкенің негізгі саудасы ұсақ мал болған.

«Жәрмеңкенің төрт қатар ұзына бойында сауда жайларының саны 1871 жылы 200-ге дейін жеткен, ал 1890 жылы 270-ке дейін көбейген, сонымен қатар шамамен 700 киіз үй тігілген. Жәрмеңкенің ақша айналымы 2-3 млн. рубльге жеткен.

1899 жылы жәрмеңкедегі әр түрлі тауарлар саудасынан түскен пайдасы ресми деректер бойынша 1731700 рубльге тең болған» [4].

Бүгінгі күні Қоянды жәрмеңкесінің орнында кезінде қызыл кірпіштен өрілген сәулетті ғимараттың жартылай қирандысы ғана қалған (2-сурет).

2-сурет. Қоянды сауда қатарларының қирандылары.

Қоянды-Ботов жәрмеңкесі Орталық Қазақстандағы ең үлкен сауда-саттық орны ғана емес, сонымен қатар ірі өнер мерекесі де болған. 1922 жылдан жәрмеңкеде мәдени шаралар өткізіле бастады.

Бұл жәрмеңкеде танымал халық композиторлары Үкілі Ыбырай, Естай, Тәттімбет Қазанғапұлы және әнші-орындаушылар Әміре Қашаубаев, Майра Уәлиқызы, Иса Байзақов, сонымен қатар Балуан Шолақ пен Қажымұқан Мұңайтпасов атақты балуандары өнер көрсеткен.

Қоянды жәрмеңкесіне әйгілі қазақ ақыны, философ және ағартушы Абай Құнанбайұлы келіп кеткен. Онда айшықты қойылымдар, айтыс, балуан күресі, ұлттық ойындар, сиқыршылар

мен сайқымазақ өнері, сонымен қатар аламан бәйгелер ұйымдастырылған. Жәрмеңке қойылымдары бұқаралық сипатымен қатар көрермен және орындаушы арасындағы тікелей байланысымен құнды.

Қоянды жәрмеңкесінде әнші Майра Уәлиқызы өнер көрсеткен. Халықтың айтуы бойынша бірде Қоянды жәрмеңкесінде Майра композитор Үкілі Ыбыраймен кездескен. Екі талант иесі бірнеше күн бойы өнер жарыстырған.

1925 жылдың маусым айында жәрмеңкеде дәстүрлі аламан бәйгесі ұйымдастырылды. Үздік шабандоздарға Максим Горький және Демьян Бедный атындағы жүлделер табысталды.

Танымал орыс жазушысы Николай Иванович

Анов (1891-1980 жж.) осы мәдени ойын-сауық тұралы «На Кояндинской ярмарке» атты очеркінде бәйгеге оң мың көрермен жиналған деген деректі «Рабоче-крестьянский корреспондент» атты Мәскеу журналында 1925 жылы жариялады [1].

Сонымен қатар Николай Анов Қоянды жәрмеңкесінің жаңалығын тарататын «Ярмарочный вестник» («Жәрмеңке хабаршысы») атты арнайы басылымының редакторы ретінде белсенді жұмыс атқарған. «Жәрмеңке хабаршысы» басылымы 100 данамен ғана жарық көрген, әрі тез таралып кеткен.

Қазақ еңбекшілерінің он мыңдаған бұқарасын басылымның жаңалықтарымен таныстыру үшін Н.И.Анов «Жәрмеңке хабаршысын» ауызша таратуға ұсыныс жасайды.

Қызыл отау қызметкерлері басылымның әр номерін қазақ тіліне аударған, ал суырыпсалма ақын Иса Байзақов елге жаңалықты өлең түрінде жеткізген.

1956 жылы Николай Анов «Крылья песни» («Өн қанатында») романын жазады. Роман тұңғыш қазақ театрының құрылу тарихына және қазақ халық әншілеріне арналған. Туынды желісі бойынша 1966 жылы романмен аттас «Өн қанатында» кинофильмі «Қазақфильм» киностудиясында жарық көрген.

Қоянды жәрмеңкесінде қазақ тіліндегі қойылымдар жөндеуден өткізілген халық үйінде сахналанған. Қазақ кәсіби театр өнерінің негізін қалаушылардың бірі Қалибек Қуанышбаев жәрмеңкенің кештерінде біресе кемпір, біресе қария немесе бала рөлін пародия түрінде орындап, халық арасында танымал болады.

Қорытынды. Қоянды жәрмеңкесі туралы тарихи деректердің бір бөлігі 1974 жылы ашылған Қарқаралы тарихи-өлкетану мұражайында сақталған. Жәрмеңкелердің арқасында әр түрлі өңірлердің дәстүрлі мектебі өкілдері арасында шығармашылық байланыс және тәжірибе алмасу орнады.

Экономика сауда-саттық ғана емес, әр түрлі саладағы өнерпаздар, қол өнердің хас шеберлерінің шығармашылығы халыққа кең таралды. Қоянды жәрмеңкесінің Қазақ тарихындағы маңызы өте зор, бүгінгі күнге дейін халық жадында сақталған.

РЕЗЮМЕ

«История становления Кояндинской ярмарки в Казахской степи».

Статья посвящена изучению истории возникновения и становления одной из самых крупных ярмарок на территории Казахстана – Кояндинской ярмарке. Благодаря Кояндинской ярмарке получали народное признание деятели различных видов творчества, искусства, промыслов и ремесел, купцы, торговцы, певцы, борцы, ремесленники в различных видах деятельности. Роль Кояндинской ярмарки заключается в трансляции традиций исполнительского искусства, взаимодействия различных видов и жанров искусств.

The history of the formation of the Koyandy fair in Kazakh steppe

The article is devoted to the study of the history of the emergence and formation of one of the great fairs in the territory of Kazakhstan fair – Koyandy fair.

Due to the Koyandy fair people of various types of creativity art crafts, merchants, singers, wrestlers, artisans in various activities received national recognition. The role of the Koyandy fair is to broadcast the traditions of performing art the interaction of various types and genres of art.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **С.Джаксыбаев.** «Уроки Кояндинской ярмарки» Индустриальная Караганда <http://inkaraganda.kz/articles/143864>.
2. **В.Новиков.** Кояндинская ярмарка. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. С.Петербург. Изд. А.Ф.Девриена.1903. -18 ТОМ. <http://novikovv.ru/karkaralipriroda-istoriya-liudi/koyandinskaya-yarmarka>
3. **К.Темирғалиева.** Кояндинской ярмарке – 155 лет. http://catalog.karlib.kz/irbis64r_01/_Kraeved/Istoriya_Karkaraly/Koyandinskoy_yarmarke_155_let.pdf.
4. 82 жыл дәурендеп тұрған Қоянды «Экспосының» тарихтағы маңызы қандай? <https://www.inform.kz/kz/82-zhyl-dau-render-turgan-koyandy-ksposynyn-tarihtagy-manyzy-kanday-a2712258>

В СМОТРИТЕЛЯХ И КАРАУЛЬНЫХ КОМАНДАХ НА СОЛЯНЫХ ПРОМЫСЛАХ

Куляш ДЖУМАГАЛИЕВА,
к.и.н., ст. преподаватель кафедры истории
Казахстана, КазАТУ им. С.Сейфуллина

В Российской империи к началу XIX в. окончательно сформировалась система соляного дела. В 1802 г. управление соляным делом было в начале передано Министерству внутренних дел, а затем – в 1810 г. Министерству финансов. В каждой губернии ответственным за ведение соляного дела выступал губернатор, а непосредственным учреждением, занимавшееся вопросами соледобычи была казенная палата, в составе которой было учреждено особое отделение. В начале XIX в. неоднократно менялось управление соляным делом, значительно усилилась его централизация и регламентация. Создан был разветвленный административный аппарат, сеть магазинов оптовой и розничной торговли.

Основные черты соляного дела сложились в XVIII в., что нашло отражение в Уставах о соли от 1727, 1781 гг. В XVIII в. всеми вопросами соляного

дела ведала Главная соляная контора. Она была основана в 1720 году. До нее все вопросы по решению соляных промыслов с 1705 года решали ратуши и магистраты. В 1804 г. была ликвидирована Главная соляная контора и учреждены Экспедиции соляных промыслов на местах добычи соли: в Астрахани, Саратове, Дедюхине, Перекопе, Илецкой защите, в Нижнем Новгороде и др. Некоторые из экспедиций кроме добывания соли занимались ее развозом и продажей. Казна помогала в устройстве солеваренных заводов, выделяла земли, денежные средства, приписывала к местам добычи крепостных крестьян [1, с. 50].

Для большего усиления и развития соляной системы в 1818 г. был принят Устав о соли, который практически с небольшими изменениями и дополнениями сохранился до 1862 г. Согласно это-

му Уставу за работой соляных промыслов вел наблюдение Департамент горных и соляных дел. Система соляного дела включала в себя добычу, развоз и продажу соли. Были учреждены Соляные правления в Илецкой защите, Камышине, Астрахани. Данные правления решали вопросы только на местном уровне, регулировали все этапы добычи соли [2, с. 369, 374-375].

Департамент горных и соляных дел, возглавляемый министром финансов, наблюдал за выполнением всех законов по соляной системе. Если источник, находившийся на казенных землях, удобно было отдать в аренду частным лицам, департамент должен был проследить за тем, чтобы условия договора были в пользу государства. Департамент устанавливал размеры добычи соли на соляных промыслах, количество развозимой соли в запасные и оптовые магазины, финансирование всей соляной операции. Продажная цена соли устанавливалась в зависимости от расстояния до оптового магазина, учитывая при этом затраты на выломку и складывание соли в бугры, перевозку в главные запасные магазины, а также расходы на ремонт солевозных путей. На содержание чиновников по соляному управлению с каждого пуда соли отчислялось по 10 коп. [2].

Соляные правления на местах следили за добычей соли, построением и содержанием главных запасных магазинов, хранением, отпуском соли и распределением денежных средств. Одной из обязанностей правлений было наблюдение за качеством добываемой соли. Другой обязанностью было усовершенствование техники добычи соли и «приспособление полезных машин» [3]. Однако большей частью техника была довольно примитивна. Соляные правления должны были содержать в порядке солевозные пути, обеспечить средствами пропитания и содержания как казенных, так и вольнонаемных рабочих.

В 1847 г. был учрежден Особый комитет для изучения соляного дела. Комитет дал неудовлетворительную оценку положению дел. Стоимость соли была высокой и недоступной для бедного населения. Соли лишился скот, что приводило к чуме. А так как скотоводство было основным занятием казахов, то наносило огромный ущерб их хозяйству. Н.А.Милютин предлагал снизить акциз с соли до 15 коп. с пуда. Эта мера способствовала бы снижению цены на соль, что привело бы к увеличению потребления на человека. Он предлагал увеличить норму до 30 ф. на человека и 10 ф. для скота [4]. Однако это предложение не было принято. Острая нужда в соли привела к хищению соли в местах ее добычи.

Для исполнения соляного дела на озерах были учреждены соляные смотрители и караульные команды. Смотрители контролировали работу объездчиков, надсмотрщиков, караульных служб. Довольно часто среди них встречались неграмотные и малограмотные служащие. В одном из циркуляров указывалось, чтобы смотрители промыслов на работу отбирали грамотных людей, так как «*между ними есть такие, которые слишком малограмотны для написания даже краткого рапорта*» [5].

Таким образом, одной из функциональных обязанностей смотрителей был кадровый отбор служащих. Вопросы приема и увольнения также были их прерогативой. И если смотритель увольнял кого-то с работы, он должен был в донесении точно указать причину увольнения. В обязанность смотрителя входило также строгий контроль добычи, погрузки и отправки соли и повозок с солью к месту назначения.

Одной из главных проблем на соляных озерах было тайное хищение соли (корчемство-Д.К.). В связи с этим на всех соляных промыслах империи были учреждены специальные корчемные команды. Самые первые были созданы по приказу Петра I. Они обязаны были преследовать корчемников, похитителей соли. При страже были и корчемные команды. В стражу в основном входили отставные обер-офицеры и солдаты, из числа отслуживших воинскую службу или не пригодных к воинским обязанностям. В отряд входили стражники, младшие и старшие объездчики. Они находились в подчинении акцизного надзирателя либо особых смотрителей.

Корчемная стража занималась осмотром проходящих обозов и транспорта. Они имели право обыскивать оптовые магазины, частные дома, в случае если при преследовании корчемник скрылся в каком-то помещении. Корчемной страже, в случае нападения на нее, разрешалось применять оружие. Хотя в некоторых документах приводятся примеры, когда стража применяла оружие к безоружным и беззащитным похитителям.

Служащих корчемной стражи можно было определить по их особому обмундированию и надписи «Корчемная стража». В качестве вооружения каждый солдат имел шашку, револьвер «Наган» и трехлинейную винтовку. Перед тем как приступить к своим служебным обязанностям, солдаты корчемной стражи давали присягу. Корчемная стража тесно работала с таможенниками, пограничной службой и полицией. Конфискованная соль передавалась в оптовые магазины для реализации среди населения.

Таким образом, оценивая место, роль и целесообразность создания системы борьбы с контрабандой, можно прийти к выводу, что деятельность смотрителей и корчемной стражи была нацелена, прежде всего, на выполнение задач защиты экономических интересов, пресечения незаконного хищения соли.

ТҮЙІНДЕМЕ

Тұз кәсіпшілігін басқару жүйесінің өзіндік ерекшелігі болды. Тұз кәсіпшілігін бақылаушылардың қызметі мен міндеті қатаң реттелді. Тұтастай алғанда тұз шаруашылығының табысты болуы көп жағдайда олардың қызметіне байланысты еді. Мақалада бақылаушылар мен күзетшілердің міндеттері мен жауапкершіліктері қарастырылған.

Түйін сөздер: бақылаушы, күзет тобы, тұз кәсіпшілігі, тұзды көл, тұз ұрлау.

The control system of salt-mines had the certain features. The functions and duties of inspectors of salt-mines were strictly regulated. Success of salt business depended in general in many respects on their activity. In article are considered functional duties of inspectors and guard teams.

Keywords: inspector, guard team, salt trade, salt lakes, salt plunder.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джумагалиева К.В. Развитие соляного промысла в Западном Казахстане в XIX веке – Астана: Мастер По, 2017. - с. 50.
2. ПСЗ РИ. Собр. I. – СПб.: Тип. II отделения Императорской канцелярии, 1830. – Т. XXXV. - с. 382.
3. Государственный архив Астраханской области (ГААО), Фонд 625, Опись 1, Дело 19. - л. 31.
4. Введенский Р.М. Соляное дело России в XVIII – I половине XIX вв. – М., 1986. с. 82-83.
5. ГААО. Фонд 378, Опись 1, Дело 6. - л. 41.

1907 ЖЫЛҒЫ «АЙРЫҚША МӘЖІЛІС» және оның дәстүрлі шаруашылыққа тигізген кері әсері

Д.ӘБЕНОВ, Б.ӘБЕНОВА,
тарих ғылымдарының кандидаттары,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
мемлекеттік университетінің доценттері

Патша үкіметі қазақ жерін отарлау мақсатында 1907 жылғы П.А.Столыпиннің ұсынысымен айрықша мәжіліс өткізді. Мәжілістің негізгі міндеті – қоныстандыру қорының мөлшерін ұлғайту, сол үшін қазақ жерлерін жаппай отарлаудың жаңа әдіс-тәсілдерін табу болды. Мәжілістің бүкіл қызметі мен шешімдері үкімет жүктеген міндетті шешуге бағытталды.

Мәжіліс қазақ халқының жер иелену құқы 1891 жылғы Далалық Ережемен анықталады деп көрсетті. Ал ол «Ереже» қазақ жерін мемлекет меншігі деп жариялады және қазақтардың “басы артық” деп саналатын жерлерін қазына меншігіне тартып алуға ерік берді. Осыған орай, мәжілісте “мемлекет өзінің меншік құқына сай, өзінің мақсаттарына қажет деп тапқан, қырғыздардың пайдалануындағы кез келген жерді тартып ала-алады”, – деген қорытынды жасалды.

Мәжіліс, қыстауларының қиратылуына, жерлерінің тартып алынуына қарсы қазақтардың наразылықтарына орай, мемлекет қазақтарға жерді тек қоғамдық негізде пайдалануға ғана береді және оның “мемлекет меншігін құрайтын қыстауларды тартып алуға құқы бар” [1] сондықтан жерлердің алынуы “толығымен заңды”, – деп көрсетті.

Қазақтардың жер иелену құқығын арсыздықпен бұзу – үкімет жүргізіп отырған саясаттың басты принципі. Ол мәжілістің қазақ жерлерін “тартып алу тәртібі” жөніндегі шешімдерінен де көрінді. Тартып алуға жатпайтын жерлерді анықтап және олардың қатарына ең құнды жер иеліктерін (қыстауларды, ирригациялық құрылымдарды, өңделген жерлерді, шабындық, пішендіктерді) жатқыза отырып, мәжіліс, сонымен бірге, өзі қабылдаған бұл шешімнің “заңды” түрде бұзылу мүмкіндігін де атап өтті. “Аса қажеттілік туған жағдайда” жергілікті халықтың пайдалануындағы кез келген жерді алуға болатындығы туралы [2] айтылды. Ал қажеттілік жағдайды анықтаушы – өзінің мансап мүддесі үшін қазақтардан жерді көбірек алуға тырысатын жер бөлу партияларының чиновниктері еді.

Мәжіліс жүріп жатқан кезде оның атына иеліктерінің үздіксіз тартып алынуы салдарынан жер жетпей, әбден титықтаған қазақтардан жер сұраған мыңдаған өтініштер келіп түсті. Ол жөнінде Ахмет Байтұрсынов өзінің “Көшпелі һәм отырықшы норма” атты мақаласында “...переселен правленийінің хабарларына қарағанда отырықшы нормамен жер сұраушы қазақтар саны Торғай мен Орал облыстарында 16 мың 441 үйге толып қалған. Оның 11 мың 490 үйі Орал қазақтары” [3] деп көрсетеді.

Мәжіліс: жер сұраушы қазақтарды жермен қамтамасыз ету отарлау қорына тиімсіз, сондықтан оған жол беруге болмайды деп тапты. Оның үстіне, жерге орналастырғанда оларға ең тәуір жерлер өтіп кетуі мүмкін деп көрсетті [4].

Сонымен қатар, Мәжіліс қазақтарға “олардың күн көрісіне ғана қажет” болатын жерлер қалдырылуы

тиіс, бұл мәселе “жермен қамтамасыз етудің орташа мөлшерін” анықтайтын арнайы зерттеу арқылы шешіледі [5] деп көрсетті.

Мәжіліске қатысушылардың пікірі бойынша, қазақтарды жермен қамтамасыз етудің Щербина экспедициясы белгілеген мөлшерлер ескірді, сондықтан, жаңа, кемітілген жер мөлшерлері бекітілуі тиіс делінді. Мәжілісте жаңа нормалар бекіту өкілдігі жергілікті өкіметке берілмеуі керек, өйткені “...отарлау қорының ауқымы осы нормалар мөлшерінің ауқымына байланысты. Сондықтан, аграрлық саясаттың мұндай маңызды факторы жоғарғы үкіметтің қолында болуы керек. Нормалар бекіту құқы тек Министрлер Кеңесіне берілуі тиіс” [6] деп шешілді.

Мәжіліс бұдан былай қазақтарға жер бөлінгенде, оларды қоныстанушылармен бірдей ету керек, яғни адам басына 15 десятинадан бөлу қажет деп атап көрсетті. А.Байтұрсынов атап көрсеткендей, мұндай “отырықшы норма – қазақтың жерін көбірек алу үшін шығарған һәм көбірек алғанда, қазақтың ризалығымен алдық деп көрсету үшін шығарған норма” [7].

Мәжіліс шешімдері жалпы мынадай қорытындыларға тіреледі:

Қазақ жерлері мемлекеттің меншігінде болғандықтан, ол жерлерді пайдалану үкіметтің өз қалауында және өз еркінде деп шешілді.

Қазақ халқын жермен қамтамасыз етуге қатысты ешқандай шара жүргізілмеуі керек, өйткені ондай шара жер тартып алу ісіне кедергі жасайды және қазақтар иелігіне ең жақсы жерлердің өтіп кету қаупін туғызады деп шешілді.

Қоныстандыру қорын ұлғайту мақсатымен қазақтардың “басы артық” жерлерін анықтау және оларды үкіметтің қарамағына алу үшін: а) Ф.Щербина экспедициясының мәліметтерін қайта қарау, қазақтардың жер пайдалануына жаңа “зерттеулер” жүргізу және қазақтарды “жермен қамтамасыз ету нормаларының” ең төмен мөлшерін белгілеу; б) қазақтарды “отырықшылыққа көшіру” деп аталатын мәселеде оларға жер үлесін қоныстанушыға бөлінетін жер үлесімен бірдей мөлшерде бөлу сияқты шараларды жүзеге асыру қажеттігі көрсетілді.

1907 жылғы мәжіліс патша үкіметінің Қазақстандағы жер саясатының басты бағыттарын белгілеуде маңызды кезең болды. Патшалық әкімшіліктің қазақ жерін отарлау мәселесіне қатысты бұдан былайғы әрекеттерінің бәрі осы мәжілісте белгіленген шараларға сай жүрді.

Патша үкіметі Щербина экспедициясы анықтаған “басы артық” жерлерді аз көріп, қазақ жеріне қайтадан экспедициялар ұйымдастырып, жерді одан әрі тонауға кірісті. Статист Кузнецов экспедициясының (1907-1911 жж.) негізгі мақсаты қайткен күнде де қазақтарға тиесілі жер мөлшерін кемітіп, “басы артық жерлерді” неғұрлым молайту және ол жерлерді қоныстандыру қорына аудару болды.

Ол жөнінде Щербина экспедициясына қатынасқан Ә.Бөкейханов 1913 жылы өзінің пікірін

былайша білдіреді: “Қазаққа қалдырған Щербина нормасымен қалған жерді мінеп, неше қайтара кішірейтіп, шұнтитып, көшпелі қазаққа деп жаңа норма шығарды” [8]. Тіпті, қоныстандыру учаскелерін құру туралы құжаттарда “... қазақтарда ешқандай негізсіз әлі де басы артық жерлер қалып отыр” [9] деген пайымдаулар кездеседі.

1908-1909 жылдары Қостанай уезін қайтадан зерттеуге бұрын Щербина экспедициясының жұмысына қатынасқан П.Хворостанский жіберілді. Сонан соң, аталған экспедиция Орал облысының Орал, Ілбішін және Темір уездерінде, ал 1910 жылы Торғай облысының Ақтөбе уезінде де “артық” жерлер алу әрекеттерін жүргізді.

Өлкені қайта зерттеудің нәтижесінде Ақтөбе уезінде қазақтардың жер мөлшері 27-168 десятинаға, Қостанай уезінде – 27-40 десятинаға, Торғай уезінде – 130 десятинаға дейін кемітілді [10].

Бұл шаралар қазақ жерлерін отарлаудың қарқынды жүруіне кең жағдай жасады. Әлихан Бөкейханның көрсетуі бойынша, тек 1907 жылы ғана Орал, Торғай облыстарына 3133 шаруа отбасы қоныс аударған [11].

Орал-Торғай отарлау ауданына 1910 жылға дейін 30946 отбасы (100543 ер адам) қоныстанды. Ал 1910 жылы осы өңірге ресми түрде, арнайы куәлікпен және паспорттармен – 7375 отбасы орналасса, ал жерді жалға алған, заимке құрған және өз бетімен келіп қоныстанған отбасы саны 3719-ға жетті [12]. Жалпы, бір 1910 жылдың өзінде ғана Орал-Торғай ауданына қоныстанған отбасы саны 11094 болды.

Қоныстандыру басқармасының мәліметтері бойынша, 1906-1916 жылдардың аралығында төрт облыста 4254 қоныстанушы учаскелері құрылып, оларға қазақтардан 9375340 десятина жер тартып алынып берілді. Бұл жерлерге 1 миллион 163 мың адамды орналастыру көзделді [13].

1906-1916 жылдарда Орал-Торғай отарлау ауданында құрылған учаскелер, оларға бөлінген жер мөлшері және қоныстанған адам саны төмендегідей болды [14]:

1-кесте. Орал-Торғай ауданында құрылған учаскелер, олардың жер көлемі және орналастырылған адам саны.

Облыстар	Учаскелер	Жеркөлемі	Адам саны
Торғай	659	2416567	162976
Орал	136	876929	54513
Барлығы	795	3293596	217489

Көріп отырғанымыздай, бұдан бұрын №6 кестеде көрсетілген 1906-1910 жылдардағы мәліметтермен салыстырғанда Орал-Торғай ауданында құрылған учаскелер саны 1916 жылы тағы 259-ға артып, оларға бөлінген жер мөлшері 657302 десятинаға ұлғайған.

Бір Орал уезіндегі қоныстанушылар учаскелерінің санының өзі 1915 жылы 71-ге жеткен және оларға 519483 десятина жер қазақтар иелігінен алынып берілген [15]. Ал Темір уезіндегі учаскелердің жер көлемі 1915 жылы 354002 десятинаны құраған [16]. Аталған учаскелерден басқа, 29796 десятина жерден тұратын қосымша 18 арнайы учаскелер ұйымдастырылды [17].

Депутат Волковтың 1912 жылдың қыркүйек айындағы Мемлекеттік Думаның мәжілісінде айтып көрсеткеніндей, “Қоныстанушы учаскелер негізінен жергілікті халықтың бұрыннан мекен етіп, өңдеген, игерген жерлерінде, шабынды, шұрайлы, сулы, орманды жерлерінде құрылып” [18] жатты.

Қайта есептеулер бойынша, 1917 жылдың қарсаңында Қазақстандағы “басы артық” жерлердің көлемі 30 миллион 327 мың 940 десятина деп табылған, ол

қазақ халқының иелігіндегі жердің 28%-ын құраған. Оның ішінде Торғай облысы бойынша ол 5 миллион 274 мың 933 десятина, Орал облысы бойынша 1 миллион 313 мың 427 десятина жер “басы артық” деп есептелген. Тіпті, жер шаруашылығына қолайсыз саналған Торғай уезінде де 306355 десятина “артық” жер табылған [19].

Жалпы, Қазақстан бойынша, жергілікті халықтың иелігіндегі 202.257.787 десятина жердің егін шаруашылығына жарамдысы 30 миллион деп есептелінген. Қазақтардан тартып алынған барлық жер мөлшері – 40.642.765 десятинаны құрағанын [20] ескерсек, жергілікті халық өлкедегі бүкіл жарамды жерінен айырылған екен. Осылайша, қазақтың нағыз жарамды деген шұрайлы жерлері қазақ үшін “артық” деп табылып, келімсектердің қажетіне жаратылатын болды. Ал, жергілікті халық атадан балаға мұра болып келген, шаруашылығына қолайлы жерлерінен айырылып, қолайсыз, сортаң жерлерге ие болып қала берді.

Шаруалар отарлауының нәтижесінде Орал-Торғай қоныстандыру ауданында 128 орыс болысы құрылған. Атап айтсақ, Қостанай уезінде – 55 орыс болысы, Ақтөбеде – 39 орыс болысы, Торғайда – 1 орыс болысы, Оралда – 20, Темір уезінде 13 орыс болысы ұйымдастырылған [21]. Ал 1919 жылдың мәліметтері бойынша, Қостанайдағы қазақ болысының саны – 20, Ақтөбеде – 21, Оралда – 16 болған. Орыс болыстарының саны кейбір уездерде қазақ болыстарынан да асып түсті.

Қазақ жерінің жаппай тартып алынуын Қоныстандыру Басқармасының бастығы Глинка өзінің Мемлекеттік Думада сөйлеген сөзінде былайша түсіндірді: “Біріншіден, қырғыздардың жерге ешқандай жеке меншік құқы жоқ. Бұл жер мемлекеттік болып есептелініп, олардың уақытша қоғамдық пайдалануына ғана берілген. Мысалы, жиырма бес үйлі шаруаны орналастыру үшін бір ғана қырғыз қыстауының орны жеткілікті. Сондықтан, қырғыз жері біздің тарапымыздан тоналуда деген әңгіме мен біз келісе алмаймыз” [22]. Сөйтіп, шаруалар отарлауы салдарынан қазақтардың ауыр жағдайға душар болуы отарлық әкімшілік үшін “заңды” құбылыс болып саналды.

Шаруалар отарлауының нәтижесінде 1917 жылдың қарсаңында Орал мен Торғай облыстарында қазақтардың, казак-орыстар мен орыс шаруаларының жер мөлшері төмендегідей болды [23]:

2-кесте. Қазақтардың, казак-орыстар мен шаруалар меншігіндегі жер көлемі (мың десятинамен).

Кімнің пайдалануында	Оралда	Торғайда
Қазақтардың	21820	36787
Казактардың	6465	-
Шаруалардың	876	3447
Орманды жерлер	29	325
Мемлекеттік	201	744
Қала орналасқан	34	100

Бір қарағанда, кестедегі мәліметтерден қазақтардың пайдалануындағы жер мөлшері көп көрінеді. Осы мәліметтерді қолдана отырып, көптеген зерттеушілер патша өкіметінің аграрлық отарлау саясатын ақтап алғысы келеді. Ал, шындығында, ол жерлердің басым көпшілігі, тіпті, бәрі бірдей – құнарсыз, шөлейт және егін шаруашылығына қолайсыз жерлер еді.

Сонымен, патша өкіметінің қоныстандыру саясаты қазақ қоғамына және шаруашылығына зор нұқсан келтірді. Біріншіден, қазақтың шұрайлы, мал шаруашылығына жайлы жерлері мен су көздері тартылып алынды; екіншіден, жергілікті халықтың

экономикалық құқы ескерілмеді, олардың шаруашылық мұқтажы есепке алынбады; **үшіншіден**, қазақтар ата қоныс жерлерінен ығыстырылды, олардың қыстаулары мен қора-қопсылары бұзылды, өзен-көлдері мен суландыру жүйелері тартып алынды және, **төртіншіден**, орыс шаруаларының жаппай, өз бетімен қоныстануына кеңінен жол берілді.

Қазақ жерінен жақсы жай алған қоныстанушылар сол жерлердің нағыз қожайындарына және патшалық әкімшіліктің қазақ даласындағы саяси-әлеуметтік тірегіне айналды.

Өлкедегі шаруалар отарлауына тән құбылыс – патша үкіметі империяның ішкі губернияларының шаруаларын қазақ жеріне кең көлемде, жаппай орналастыру арқылы өлкеде өзінің саяси-стратегиялық және әлеуметтік-экономикалық мақсаттарына қол жеткізуге мол мүмкіндік жасап алды.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются цели, задачи и негативные последствия решения Журнала Совещания 1907 года на традиционное хозяйство казахов.

This article discusses the aims, objectives and negative consequences of the Meeting Journal 1907 year on the traditional economy of Kazahs.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Журнал Совещания о землеустройстве киргиз.-СПб., 1907. -145 с.С.59.
2. Журнал Совещания ... С.106-107.
3. **Байтұрсынов А.** Ақжол. - Алматы: Жалын, 1991.-464 б.Б.231.

4. Журнал Совещания ... С.30-34.
5. Журнал Совещания ... С.38.
6. Журнал Совещания ... С.39.
7. **Байтұрсынов А.** Ақжол ... Б.231.
8. **Қойгелдиев М.** Алаш қозғалысы. -Алматы: Санат, 1995.-368 б.Б.43.
9. Журнал Совещания ... С.-62.
10. Казакское хозяйство в его естественно-исторических ... С.102.
11. **Бөкейхан Ә.** Таңдамалы. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.-384 б.Б.71.
12. **Турчанинов Н.** Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 год. -СПб., 1910.-85 с.С.12.
13. Казакское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. - М.: Изд.КНКЗема, 1926.-с.106-113.С.111.
14. Казакское хозяйство в его естественно-исторических ... С.111.
15. Обзоры Уральской области с 1883 по 1915 год.-Уральск. 1915 год ... С.5.
16. Обзор Уральской области за 1915 год ... С.6.
17. Обзор Уральской области за 1915 год ... С.7.
18. **Зверяков И.** От кочевания к социализму.-Алма-Ата, 1932.-139 с. (С.9).
19. Вся Казахстан. Справочная книга. -Алма-Ата: Главная контора краевых периодических изданий Казахстана, 1931.-420 с. (С.28).
20. **Жемчужников Н.** Движение на Восток.-М., 1927.-142с. С.40.
21. Казахстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚРОМА). 29-қор. 1-т.586-ис.-11-п.
22. Формы национального движения в современных государствах. Под ред. А.И.Кастелянского.-СПб., 1910.-821 с. (С.539).
23. Материалы по земельному вопросу в Азиатской России.-вып.1.Степной край. Сост. В.А.Тресвятский. -Петроград, 1917.-135 с.С.45.

ТАНЫСЫҢЫЗ: ТАРИХИ КІТАП!

АЛАШ ӘСКЕРІ

Қоғам қайраткері, тарих зерттеушісі, алаштанушы Берік Әбдіғалиұлының 2017 жылы шыққан «Алаш әскері» атты кітабы туралы сөз болмақ. Оқыдық, пікір айтамыз.

Өткен XX ғасыр адамзат тарихындағы ауыр кезең болса, ал қазақ халқы үшін аса орны толмас қасірет әкелген небір нәубетті, зұлматты дәуір болғаны баршамызға аян. Сол ел басына күн туған, ауыр кезеңдерде Алаш қайраткерлерінің халық үшін жанын шүберекке түйіп, отқа да, суға да түсіп, атқарған ерен еңбектері КСРО тұсында айтылмады да, жазылмады да. Немесе кері, жағымсыз насихатталды. Тек тәуелсіздік жылдары ғана шамалы жылымыққа іліккендей. **Олардың бір-екі ерен еңбегін ғана атасақ:**

1. 1465 жылдан (550 жылдығы аталды ғой) бері ел, мемлекет болған қазақ халқының дербестігі 1700 жылдардың I ширегінен кейін жойыла бастағаны тарихтан белгілі. Өткен XX ғасырдың басында Алаш зиялылары мүлгіген отардың қойнауынан серпілтіп, 1917 жылы желтоқсанда Орынборда 2-жалпықазақ съезінде, алғаш Алаш автономиясын, яғни Алашорда мемлекетін құрғаны аян. Бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан Республикасы атанған мемлекеттің негізі сонда қаланды ғой. Ал біз *«Өзі болған қыз төркінін танымас»*

дегендей күй кешіп жүрген жоқпыз ба?

2. Бүгін ҚР-ның жер көлемі әлемде 9-орын алады деп мақтанамыз. Біз арғы батырлардың тұсындағы найзаның ұшы, білектің күші заманына бармай-ақ қояйық. Бергі Алаш арыстары қажырлы еңбекпен, ізденіспен, сауаттылықпен В.И.Ленинді мойындатып, оған осы алып территорияның картасын бекітіріп берген емес пе еді. Бұл істі Қазақ тарихында теңдесі жоқ ерлікпен теңестіруге болар. Сол Алаш зиялылары осы жердің қызығын көре алды ма?.. Сонда да олар сыртта қалып қойған Бөкей ордасы (Астрахань), Орынбор, Омбы, Алтайдағы Құлынды даласын қостыра алмағанына өкінді. Моңғолиядағы Баян-Өлгей мен Қытайдағы Іле автономиялық облыстарын айтпағанда. Бүгін қай қазақ, қай басшы сырттағы жерлерден сынық сүйем жер сұрап, қостыра ала ма?...

Сол елең-алаң кезеңде (1917 – 1920 жж.) Алашорда мемлекетінің тірегі ретінде алғаш алаш милициясы негізінде қазақ әскері құрылғаны туралы үлкен іске Б.Әбдіғалиұлының «Алаш әскері» кітабы толық жауап бергендей. 1918-1920 жылдары Қазақстан аумағында болған азамат соғысында қазақ әскерлерінің, қазақ құрамаларының, қазақ полктарының большевизмге қарсы күресі туралы толық түсінік, мәлімет берген.

Тарихи құжаттар Қазақстан мен Ресей мұрағат қорларынан үлкен ғылыми ізденіспен, мол жиналыпты. **Кітаптан үзінділер келтірсек:**

1917 жылы 21 қарашада жарияланған «Алаш» партиясының 10 тармақты бағдарламасындағы 6-тармақ әскер құруға арналады. *«Ел қорғау үшін әскерді осы күнгі түрінде ұстамау, өз жерінде қызмет ету: Әскер табына бөлгенде туысқан табына қарай бөлу. Әскерлік міндетін қазақ атты милициясы түрінде атқару»*, – деп жазған 21-бетте. Бұл мойындалған құжат 1917 жылы Орынборда өткен Жалпықазақ съезінің бағдарламасына енгізілді. Кітаптың тарауларындағы ерекше тұстарына тоқтала өтсек: Алаш бөлімдерін құрудың жоспары мен тәртібі туралы: 100 милиция қызметкеріне бір офицер және 50 милиция қызметкері үшін бір нұсқаушы қарастырылған. І дүниежүзілік соғысқа қатысқан қазақ офицерлері – М.Абылайханов пен М.Бекімов съезге қатысады. Мообилизациялау жоспары бекітіліп, облыстардың түтін саны бойынша 13500 милиция шақырылады. Бөкей ордасы – 1000, Орал – 2000, Торғай – 3000, Ақмола – 4000, Семей – 1500, Жетісу – 2000 адам. т.с.с. Мылтық, оқ-дәрі және қылыш сатып алу үшін, әскери мамандарды, басқару органдарды, милиционерлерді ұстау үшін жалақы тағайындалған. Ертеде милиция сөзі қазіргі полиция түсінігінен басқа болыпты. «Милиция» ұғымы ертеде әскерді білдіретін латынның militia сөзінен шығыпты. Келе-келе әскердің құрылуына байланысты соғыс кезінде ғана құрылатын әскердің түрі милиция атала бастайды. Бұл уақытша жасақтың түрі. Ежелгі Римде жаяу әскерді милиция десе, ортағасырлық Еуропада соғыс кезінде тұрғындардан жиналған жасақты милиция деп атаған.

Алаш милициясын құру шұғыл жер-жерде іске аса бастайды. Қылмыстық істер баптары да қаралған.

Әскерден босату ерекшеліктері:

1. Жалғыз ұл болса.
2. Қожайын әкесі 50 жастан асқан, бауырлары 15 – ке толмаған болса.
3. Әскер жасындағы топты баладан 1 – еу ғана.
4. Сондай-ақ, 20-35 жас аралығындағы жігіттерді орнына жалдауға болады. Алашорда басшылығы сол кезеңде 40 мың жауынгер жинай алатынына сенімді болған. Ә.Бөкейханов, Х.Тоқтамышев Омбыдағы Сібір билігімен жүргізген келіссөзінде ол билік қазақ әскерін қару-жарақпен, жабдықтармен, әскери киім-кешекпен, азық-түлікпен және нұсқаушымен қамтамасыз етуді мойнына алуға келіседі. 35-бет.

Әр облысқа тоқталсақ. Алашорданың батыс бөлігінің бөлімдері:

Батыстағы Алаш әскері Ж.Досмұхамедовтың басшылығында болады. Ол Сібір үкіметі төрағасына, В.И.Лениннің атына хаттар жазады. Сондай-ақ, белсенділік танытқан прапорщиктер мен жауынгерлердің істері аталады. ...

Алашорданың Қарағанды облысы бойынша бөлімшелері:

Аты-жөні жазылған 34 жауынгердің іскерлігі, батылдығы туралы жазылған....

Алашорданың Торғай бөлімшелері:

М.Дулатұлы, Ә.Жангелдин, А.Имановтарға және Алаш әскерлеріне қатысты тың деректер келтірілген.

Атбасардың Алаш дивизионы. Мыс: Алаштың милиция бөлімдері Сібір казак армиясының көмегінде болады. 1919 жылы 23 қазанда Сібір казак армиясының атаманы Михайлов Сібір үкіметінің әскери қолбасшылығынан құрылған Алаш бөлімшесіне қару-жарақ үшін – *«Прошу Вашего распоряжения*

отпустить для вооружения формируемого Киргизского дивизиона 250 винтовок Бердана и 25000 патронов к ним» беруді өтінеді...

Жетісу майданы.

Тарихи деректер көп келтірілген, 60-беттей. Автор Атаман Анненковтың армиясының құрамында қызылдарға қарсы ерлікпен, табандылықпен соғысқан Алаш полктары туралы тарихи құжаттармен байланыстыра отырып терең түсінік берген.

Тарғыбатайдан (Тарбағатай) аттанған Алаш полкінің командирі Отыншы Әлжановтың ерлігі, қаза болуы туралы нақты жазылған. Және Берік Әбдіғалиұлының ұсынысы бойынша, саналы азаматтар қаржыландырып, ШҚО Үржар ауданының орталығында 2016 жылы Отыншы Әлжановқа көрнекті ескерткіш орнатылды.

Сондай-ақ, 1918 жылы май айында Алаш қайраткерлері шет елге, Қытайдың Шәуешек қаласына сапар жасаған болатын. Бұл сапар туралы жаңғыз тарихи дерек – кабардин ұлтының ұрпағы Мұхметжан Юсупов өзі түсірген А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Р.Марсеков бастатқан топпен ішінде Ә.Найманбаев бар суретті қазақ еліне жеткізген еді. Бұл сапар туралы тарихшыларымыз бен ақын-жазушыларымыз түрлі, деректер мен болжамдар жазды.

Алайда осы сапардың құнды мақсаттарының бірі 32-бетте төмендегідей жазылған. Шәуешек қаласындағы орыс консулы В.Долбежевтің Пекиндегі Ресей елшілігінің атына жазған жедел хатында: *«прибывшие в Чузучак уполномоченные Совета Байтурсунов, Марсеков и Дулатов, в целях оказания противодействия большевикам, предполагают организовать вооруженные отряды русских киргиз и просят Вас ходатайствовать перед Китайским правительством касательно снабжения оружием и патронами из Урумчи, на первое время на тысячу человек... конечною целью Совет Алаш – орда ставит общее восстание Российских киргиз, могущих выставить при поддержке оружием около 40000 киргиз для совместной борьбы против большевиков»*, – деген.

Сондай-ақ, 83-бетте ұлы Абайдың туыстарының Алаш мұраты жолында қатысқан ерліктері де жазылған. Мыс: *«...19 маусымда есауыл А.П.Машенскийдің жалпы қолбасшылығымен жасақ, атқыштар взводы пулеметші командасымен бірге Семейден Барнауыл майданына шегінген қызылдардың ізіне түсуге жіберілді»*, – десе, «Сарыарқа» газеті бұл оқиғаны былай деп жазды. *«Преследовавший большевиков по направлению Алтайской губернии алашский отряд 17 июля благополучно возвратился. В этом отряде состояло 52 киргиза и 21 офицер. Предводителями отряда были Турагула Абеев, (Абайдың баласы) Биамет Сарсенов, Каражан Укубаев (Каражан купец) Токар Бегметов, Габдулла Каскеев и другие мурзы. Удаляя степная молодежь участвовала в неоднократных стычках с много численными большевиками, последние не выдержали напора, обратились бегство. По словам Турагула, киргизская молодежь воевать может, не боялись. Во время боя при словах «Алаш» даже о своей жизни забыли. Со стороны большевиков трое убиты, двое ранены, 11 пленных, 8 лошадей, около 100 рублей деньгами и много оружия осталось за нами. Среди пленных есть большевик, который убил Казия. Одному большевику – джигит Моменжан шашой срубил голову. Потеря алашского отряда один. Возвратившийся отряд в духе приподнятом»*...

Бұл кітапта Алашорда мемлекетіне, Алаш пар-

тиясына, Алаш әскеріне қатысты 90 мұрағаттық құжаттар мен материалдар, 8 тарихи фото-сурет, 3 сурет бейнесінде плакат, 7 хаттар мен үндеулер, бұйрықтар, кейбір әскерге шақырылған сарбаздардың, офицерлердің тізімдері, әскери әндердің мәтіндері де жарияланған. Кітаптың көлемі – 390 бет.

Қорытынды. 1. КСРО және Тәуелсіздік жылдарында талай ғалымдардың қорғаған ғылыми еңбектерін оқыдық.

2. Б.Әбдіғалиұлының «Алаш әскері» шығармасының құндылығы, мазмұны зор. Қазақ тарихына тыңнан қосылған үлкен еңбек. Алаш тақырыбының энциклопедиясындай жазылған.

Ұсынысым: Б.Әбдіғалиұлының «Алаш әскері» атты ғылыми еңбегіне ғылым кандидаты немесе докторлық атақ тағайындалса, лайықты шығарма деп есептеймін және ұсынамын. Мемлекеттік сыйлыққа лайықты. Оған да ұсынамын.

Көмескіге айналған Алаш тақырыбының мазмұнын ашу бүгінгі ұрпақтың басты міндетінің бірі болар. Осы орайда 1970–80 жылдары өмірден қайтқан Алаш сарбаздарының бір тобымен ертеде сұхбаттасып деректер жинаған едім. Ішінде атамның ағасы да бастан-аяқ болған. Бұл Алаш сарбаздарының 1918 – 20 жылдары аралығында Жетісу майданында Атаман Анненковтың армиясының құрамында қызылдарға қарсы соғыста жан алып, жан беріскен ерліктері, басынан өткен мехнаттары, халық өмірі, т.б. туралы сахналық қойылымдарға және сериялық кино түсілімдерге арнап «Алаш полкі» атты шығарма жазған едім. Өзір ол тақырып ешкімге керексіз сияқты.

Рамазан НҮСІПОВ,
Шығыс Қазақстан облысы,
Үржар ауданы,
Көктерек ауылы.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ ҚАЗАН ТӨҢКЕРІСІНЕН KEЙІН

УДК 94(574.1)

АШТЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТЫ **(Ақтөбе өңірі материалдары негізінде)**

Айнагүл ЕСПЕНБЕТОВА,
тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов
атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
тарих және дінтану кафедрасының аға оқытушысы

Кеңестік дәуірдегі өзінің толық объективті бағасын алып, толыққанды зерттелмей келген мәселенің бірі – 1921-22 жылдардағы аштық мәселесі. XX ғ. I жартысында бұдан басқа 1914-1918 жж. 1931-1933 жж. аштықтың болғаны белгілі. Зерттеушілер еңбектерінде көбінесе 1931-1933 жж. аштыққа байланысты бірсыпыра еңбектер баршылық. Тіпті шетелдік ғалымдарда бұл мәселеге қызығушылықтарын білдіріп отыр. Ал 1921-22 жж. аштық мәселесі толыққанды қарастырылмай келеді. **Тіпті әлі күнге дейін 1919-1922 жылдардағы аштықтан Қазақстанда қырылған адамның нақты саны белгісіз.** Кеңестік Қазақстан халқы санының азаюы ғана белгілі. Егер 1920 жылы республика аумағында 4,781 мың адам өмір сүрсе, 1922 жылы – барлығы 3,796 мың адам болған [1].

Қазақстандағы 1919-1922 жылдардағы ашаршылықтың негізі себептері ретінде мынадай факторларды атауға болады: Азамат соғысы, әр түрлі аймақтардағы егіннің шықпай қалуы, 1920-21 жылдың қыстың ұзаққа созылып, мал басының бұрын-соңды болмаған қырғынға ұшырауы, ұзақ қарсыз қыс пен құрғақ, жауынсыз жаз мезгілдері еді. Кеңестік ресми құжаттарда аштық себептері ретінде табиғи факторлармен қатар ауыл шаруашылығы секторының артта қалуы, техниканың және ауыспалы егіс нысандарының ескіруі, ауыл шаруашылығы мамандарының білім деңгейінің төмендігі деп сарапталды. Сонымен қатар елдің жаппай аштыққа ұшырауына Азамат соғысының әлеуметтік-экономикалық салдары, Кеңес үкіметінің ауыл шаруашылығына қатысты «Әскери коммунизм» сынды

қатаң саясаты да тікелей ықпал етті. Қарапайым халыққа салынған азық-түлік салғырты да, оны кейін ауыстырған салық та ауыр тиді.

Мәселе төңірегінде мұрағатта деректер баршылық, бірақ оларды ғылыми айналымға қосу бәсең жүруде. 1921-1922 жылдардағы аштықпен күрес туралы материалдарда сол кезеңнің шенеуніктері *«орташа егін жиналғанның өзінде КАССР-да ішінара аштық сөзсіз болады»* деп көрсетті.

1921 жылғы тамыз айынан бастап Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Қостанай губерниялары аштыққа ұшыраған аймақ ретінде ресми тізімге енді. Осы жылдың күзіне қарай Сырдария, Жетісу губерниялары және Адай уезі тұрғындарын аштық жайлады. Ашыққан аудандары кейін мемлекеттік салықтан босатады.

1921 жылғы жазғы құрғақшылық және кейбір жерлерде үлкен қиындықтар туғызған шегіртке обасы аштыққа әкелді. Ашаршылықтың жақындап келе жатқанын ескере отырып, Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесі аштықты жеңілдету жөніндегі орталық комиссияны ұйымдастырды. Бұл комиссияны басқару Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Сейітқали Меңдешевке жүктелді.

С.Меңдешов аштықпен күрестің, одан шығудың жолдарын ұсынады. Ол азық-түлік ресурстарын дайындауды күшейту, аштыққа ұшырамаған елді мекеңдерге аштыққа ұшыраған аудандарды қамқорлыққа алуға бөліп беру үшін үгіт насихаттарды жүргізу, астық егуді ұйымдастыруда төтенше жағдай енгізу, қоғамдық жұмыстар мен қолөнер артелдерін ұйымдастыруды жеделдету, аштықпен күрес комитеттерінің жұмысын

жандандыру, автотранспорттық тамақтандыру орындарды жеткізу арқылы Дала өлкесіндегі ашыққан қазақтарға көмек көрсету, жұт пен аштық кезінде күйзеліске ұшыраған қазақ ауыл шаруашылығын тез арада малмен қамтамасыз ету болды [2].

Сол кезеңде өмір сүрген ұлт зиялылары елге төнген нәубетпен күресте өз үлестерін қосты. Баспасөз беттерінде М.Әуезов, Т.Рысқұлов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов С.Сейфуллин, У.Танашевтер өз пікірлерін білдіріп, дабыл қақты. Алайда кеңестік билік қазақ зиялыларының айтқандарына құлақ аспады, керісінше оларға түрлі жала жауып, айыптап жатты.

1921 жылдары аштықпен күресте ашыққандар үшін қаражат көзі мыналардан өндірілді: өнеркәсіп кәсіпорындарына салықтар салу, әр түрлі ойындарға салық, кооперативтік ұйымдарға тауар алмасу мен өндіру кезінде өнімінің 2 пайыздық салық, қызметкерлер мен жұмысшылардың еңбекақыларынан ай сайын белгілі бір көлемде ақша ұстау, спектакльдер мен кештер орнатудан қаражат алынуы, ашыққан болыстарда асханаларды ұйымдастыру. Осындай кең көлемді жүргізілген шараларға қарамастан кеңінен жайылған аштықты ауыздықтау оңай болмады. Күннен күнге ашыққандардың саны көбейе түсті.

Ашыққан аудандардағы адамдар басқа аумақтарға кете бастады. Олар темір жол бойындағы қалалар мен теміржол вокзалдарына келді, аштық пен іш сүзегі басталды. Осыған байланысты Кеңес үкіметі ашыққан аудандардағы жағдайды реттеу үшін губерниялық, провинциялық комиссиялар құрды. Комиссия ашыққан және көмекке мұқтаж адамдарды тізімдеп, көмек қорын құру жұмыстарын жүргізді, сонымен бірге аштыққа ұшыраған адамдарға қажетті азық-түлік жеткізу жолдары қарастырылды. Мұрағатта сақталған деректерде, Ақтөбе облыстық комиссиясының есебінде Жергілікті атқарушы комитет басшылары Ряхов, Назаров және Сердюковтың Ленинге аштық туралы хаттары бар, олар провинцияда егіншіліктің басталып жатқандығын және мал шаруашылығында үлкен қиындықтар бар екенін көрсетеді. Сонымен бірге – малдың аурулардан ветеринарлардың жоқтығынан өлетіндігін атап өткен [3].

Осы комиссияның келесі есебінде: *«Ақтөбе губерниясы екі жыл қатарынан нан мен жем-шөптің нашарлауына байланысты қиыншылыққа тап болды. 1920 жылы Темір және Ойыл облыстарында және тұтастай алғанда Ақтөбе губерниясының оңтүстік облыстарында ауылшаруашылық зиянкестерінің кесірінен дақылдар мен шөптер жойылды. Сондықтан мал жаппай қырылды, жергілікті халық мемлекет көмегі ретінде нан өнімдерін алды. 1921 жылы қайтадан егін егілді, бірақ тағы да нәтиже бермеді, сол жылдың ішінде айында халықта нан болмады, өйткені алдағы болатын құрғақшылықтың ашаршылыққа алып соғатынын сезген жергілікті тұрғындардың кейбіреулері басқа жаққа қоныс аударуға мәжбүр болды. Ашыққан қазақтар Өзбекстанға (ол кезде Хорезм Республикасы) және Түркістанға көшіп кетіп жатты. Халықтың 23 пайызы ауылдық жерлерден, атап айтсақ Қарабұтақ өңірінен тұрғындардың 7 пайызы өз жерін тастап кетті. Аштықтан және көмекке мұқтаж адамдардың нақты санын анықтау қиын болды. Ақтөбе губерниясында провинциялық комиссияның есеп деректері бойынша 15-27 қазан аралығында олардың саны 116679 адамға жетті. Оның ішінде 26,661 ересек және 89991 бала аштыққа душар болған. Оның 22077-і қазақ ұлты, 94602-і орыс ұлты. Олардың барлығына көмек қажет болды»,*–

деген мәлімет бар. Деректерден халықтың басқа жаққа үдере көшуімен бірге ашыққандардың санын көріп отырмыз [4].

1921 жылы қазан айында губерниялық комиссия жағдайы салыстырмалы түрде жақсырақ, астығы бар өңірлерге 300 бала мен 120 мүгедекті тасымалдады. Балалар асханасы ашылды, онда күніне 400 адам тамақтанады. Ақтөбедегі тамақтану орындары 500 орыннан 1200 орынға артты. Осындай орындарды ұйымдастыруда 1 вагон картоп Шалқар және Ырғыз аудандарына жіберілді. Ырғыз қаласында 500 адамға арналған екінші тамақтану орталығы ашылды. Сонымен қатар, ауданда балық аулау белсенді түрде насихатталды. Кейін Темір ауданында 700 адамға арналған асхана ашылды. Аумақпен байланыс өте нашар болғандықтан, қанша адамның тамақтанбайтындығын нақты айту қиын болды.

Шалқар ауданында, құжаттарда көрсетілгендей, аштық туралы шағымдардан басқа ақпарат алуға мүмкіндік болмады. Ойыл ауданында 400 адамға арналған асхана ашылды, онда аштықтан зардап шеккендердің саны 24 754 адамға жетті. Аштыққа ұшыраған адамдарды балық аулауға тарту бойынша үлкен жұмыстар жүргізілді.

Төтенше жағдайлар жөніндегі орталық комитет аштыққа 315 миллион рубль көлемінде көмек көрсетті. Бұл сома Ақтөбе қаласы, Темір, Шалқар, Ырғыз, Ойыл, Қарабұтақ және Ақбұлақ облыстары арасында бөлінді. Осы қаражатпен Ақтөбе қаласында 100 адамға арналған түнгі үй салынды. Мәскеуден 2 вагон астық, 1 вагон ұн, 1 вагон жеміс, 2 май цистерналары Ташкенттен жеткізілді. Мұның бәрі провинция халқына таратылды.

Жалпы Қазақстанда 1921 жылы 46 азық-түлік дүкені ашылды, 15043 адам осы асханаларда тамақтанды. Сонымен қатар, Түркістанға 12 755 ересек, 4 209 бала жеткізілді. Петропавлда – 400 адамға (арнайы қазақтар үшін – 300), Ақмолада – 250, Атбасар – 300, Көкшетау – 600, барлығы 5150 адамға асхана ашылған.

1922 жылғы 2 маусымдағы Ақтөбе облысы Қарабұтақ аудандық атқару комитетінің экономикалық шаруашылық бөлімінің есебінде мынадай мәлімет берілген. Аудан екі болыс және бір ауылдан тұрды. Тұрғындар саны – 27382 адам. 1920-22 жылдардағы ашаршылық пен табиғи апаттың салдарынан Түркістан Республикасына 1,510 үй қоныс аударды, қайтыс болғаннан кейін 1360 үй жойылды, есеп жазу кезінде ауданда 3488 үй, 16000 адам болды. Оның ішінде 70%-ы аштыққа, 10%-ы ауруға, 5%-ы өлімге ұшырады [5].

1922 жылғы 25 ақпанда жазылған деректерде Ақтөбе облысындағы аштық туралы және жалпы жағдай туралы ақпарат бар. 1922 жылғы 6 сәуір мен 8 маусым аралығында Ақтөбедегі мәйіттерді тазарту туралы, 1 мамырдан 7 мамырға дейінгі кезеңдегі инфекциялық аурулар туралы мәліметтер кездеседі. Бұдан басқа, Ақтөбе және оның аймағында, сондай-ақ облыстың басқа облыстарында наурыз-мамыр кезеңіндегі аурулар мен өлім-жітім туралы мәліметтер берілген. Құжат баспа және қолжазба түрінде беріледі.

Мамыр айында Ақтөбеде әр түрлі орындар мен мекемелерден аштықтан қайтыс болғандардың 454 мәйіті шығарылды. Балаларға арналған мекемелерге арналған бірнеше құжаттар кездесті. Мал шаруашылығы, ауылшаруашылық құралдарының жай-күйі, шегірткелер мен басқа да зиянкестермен күрес туралы ақпараттарды көруге болады.

Мұрағатта 1921-1922 жылдардағы Ақтөбе

губерниясындағы ашаршылықты әр түрлі қырынан көрсететін көптеген құнды құжаттар бар. Ақтөбе провинциядағы 1922 жылғы наурызда ашыққан адамдардың саны – 561049, бұл халықтың 72 пайызы еді. Одан кейін облыстық денсаулық сақтау басқармасы бастығының қолы қойылған 15 наурыздағы құжатта Ақтөбе облыстық атқару комитетіне облыстағы медициналық кадрлар, олардағы ауруханалар мен төсектер саны туралы мәліметтерді ұсынады. Ең бастысы, аштықтан өлім туралы мәліметтер келтірілген.

Сонымен, 1922 жылы (бұл екі жарым ай ішінде алынған) 13213 пациент тіркелді, олардың 2321-і қайтыс болды. 1921 жылы жалпы өлім 7732 адамды құрады. Ақтөбе облысында аурулар кең таралды – іш сүзегі, бөртпе, дизентерия және шешек аурауына ұшырағандар тіркелген.

Орталық биліктің шешіміне негізделген қоғамдық жұмыстарға қатысты құжаттар да кездеседі. Бірақ кейбір құжаттардан көрініп отырғандай, Ақтөбе облысында қоғамдық жұмыстар ауқымды болмаған.

Кеңес үкіметі ашыққандар үшін басқа елдерден көмек сұрады. Алғашқы көмек күзде келе бастады. Ұйымдар да, жеке адамдар да көмектесті. Нәтижесінде, Түркістан республикасы, Украина мен Бұхар ҚКСР үшін 310 мыңнан астам пұт астық өнімдерін берді. Әсіресе, Курскіден, сондай-ақ Рязаннан көмек алынды. Сонымен қатар, ашыққан губернияларға ішкі салық бойынша өнімдер жиналды – 33 мың пұт нан, 196 мың пұт ет жиналды, жұмысшылар мен қызметшілердің еңбекақысынан аударымдар 82 мың пұт азық-түлікті және 5 млн 750 мың рубль берді. Аштық жылдары шіркеу заттарын сатылып көмекке зәру тұрғындарға берілді.

1921 жылы француз жазушысы Анатолий Франц Нобель сыйлығын Ресейге сыйға тартты. Зерттеуші Фридрих Нансен Халықаралық Қызыл Крест атынан аштықтан қатты азап шеккен Волга аймағын құтқару үшін «Нансен көмегі» комитетін ұйымдастырды. Американдық көмек ұйымынан азық-түлік түрінде көмек келді.

1921 жылдың жазында Меңдешев Қаз ОАК сессиясында 2 миллион 832 мыңға жуық адам аштыққа ұшырады деп көрсетеді. Оның ішінде Орал губерниясында халықтың 99%-ы Орынбор губерниясында – 80%, Қостанайда – 74,5%, Ақмолада – 40% аштыққа ұшыраған. Зерттеуші Ақынбекова А.Б. 1921-1922 жылдардағы мерзімді басылым «Қызыл Қазақстан» деректеріне сүйене отырып, Қазақстанның барлық 4 миллион 854 мың 751 адамнан 1 миллион 465 мың 753 адам аштық зардабын шеккендігін жазады [6]. Кеңес үкіметінің статистикалық комитеті дерегінде 1921-1922 жж. Қазақстан бойынша 2 млн. 71 мың 2017 адам ашыққандығы (жалпы тұрғындарының саны – 4 млн 781263) айтылады [7].

Көрнекті ғалым М.Қозыбаевтың көрсетуінше «1922 жылы Қазақстанның солтүстігі мен батыс аумақтарында 2 млн 350 мың адам аштыққа ұшыраған. Үкімет тарапынан көрсетілген көмек тек қала тұрғындарына жетті, сол уақытта онда қазақтардың екі-ақ проценті орныққан еді, дені ауылдарда болатын»,– дей келе, осы жағдайды орталық билік дер кезінде көріп, оған мән бере білмегендігін айтады. Сонымен қатар, оның көрсетуінше, Орталықтан келген азық-түлік жинаушы Ф.Э.Дзержинскийдің отрядтары Түркістан өлкесі, Ақмола, Семей губернияларындағы еңбекшілердің қолындағы астықты артық деген желеумен күшпен алып кеткен екен [8, 219-б.]. Аталған өңірлерден Ресейдің

Самара, Қазан, Саратов, Петроград халықтары үшін 4 млн пұт астық, 24,5 май күштеп алынды.

Сонымен қазақ халқының басына түскен осы кезеңдегі аштықтың шарықтау шегі 1922 жылдың наурыз-сәуірінде болды. Халықтың жартысын қамтыған аштық салдарынан қазақ халқы азайып кетті. Он жыл өтпестен тағы да ашаршылық жұтына тап болды. Міне осындай, ел тарихында ауыр да, азапты кезеңдердің тарихы жан-жақты зерттелуі тиіс. Жоғарыда ұсынылған сандық мәліметтердің әртүрлілігі мәселені әлі де зерттеу қажеттігін меңзейді.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема голода 1921-1922 годов XX вв. в Казахстане. Автор, раскрывая основные причины голода 1921-1922 гг., освещает процесс голода в Актыбинском регионе. Анализируются неблагоприятные погодные условия, отсутствие урожая, гибель скота, приведшие к массовому голоду населения. На основе архивных данных раскрываются причины широкого распространения голода в Актыбинском крае и меры местных Советов по урегулированию ситуации в районах голодания. В полном объеме приводятся данные о количестве голодающих по отдельным уездам и волостям, в том числе заболевших, умерших, выбывших в другие районы. Помимо этого, в статье рассматривается деятельность казахской интеллигенции по борьбе с голодом, вопросы транспортирования, открытия столовых и детских домов.

Ключевые слова: голод, советский период, сельское хозяйство, демография, исследования, численность населения, геноцид, политика.

The article is devoted to the problem of famine of 1921-1922 of the XX century in Kazakhstan. The author, revealing the main causes of the famine of 1921-1922, highlights the process of famine in the Aktobe region. Adverse weather conditions, lack of crops, and livestock deaths that led to mass starvation are analyzed. On the basis of archival data, the reasons for the widespread famine in the Aktobe region and the measures of local Councils to resolve the situation in the areas of starvation are revealed. The full data on the number of hungry people in individual counties and counties, including those who fell ill, died, and left for other areas, is provided. In addition, the article discusses the activities of the Kazakh intelligentsia to combat hunger, transportation issues, opening canteens and orphanages.

Keywords: famine, the Soviet period, agriculture, demography, research, population, genocide, politics.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Казиев С.Ш.** Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. -М.: Б.и., 2015.-С. 222.
2. <http://edu.e-history.kz/> Нугыманов С. 1921 ж. аштық және ұлт зиялылары.
3. АОММ 3 қор, 1-тізбе, 604-іс.
4. АОММ 3 қор, 1-тізбе, 604-іс.
5. АОММ 3 қор, 2-тізбе, 26-іс.
6. **Ақынбекова А.Б.** Қызыл Қазақстан журналындағы ашаршылық тақырыбы /Әль-Фараби ат. ҚҰУ-дың Хабаршысы. Журналистика сериясы. №1 (47). 2018-182 б.
7. <https://vlast.kz/istorija>
8. **Козыбаев М.** Тарих зердесі. 1-кітап. Алматы, 1998.

СЕМЕЙ ӨҢІРІНДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ және оның халықтың мәдени-әлеуметтік жағдайына әсері

Баян ТҰРСЫНОВА (Турсунова),
Семей қаласының Шәкәрім атындағы
мемлекеттік университетінің 2-курс магистранты,
Мұқтарбек КӘРІМОВ,
тарих ғылымдарының кандидаты,
профессор міндетін атқарушы

Қазақстан тарихының 20-жылдардағы кеңестік саясаттың көлеңкесінде қалған тұстары мен елдің дамуына тигізген әсері тәрізді назардан тыс қалған кейбір мәселелері жаңаша зерттеуді қажет етеді. Бірақ, ғасырлар бойы отарлық жағдайда және кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйе құрсауында болған тарих ғылымын өркендету қысқа мерзімде жүзеге асырылатын оңай шаруа емес. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған алғашқы жылдарынан бастап, өз тарихының ақтаңдақ беттерін зерттеу мәселелеріне баса назар аударып, әлемдік өркениет талаптарына сай бағыт ұстануда. Зерттеу жұмысында Семей өңіріндегі ашаршылықтың халықтың әлеуметтік-мәдени жағдайына әсеріне қатысты тарихи және демографиялық еңбектер, баспасөз материалдары мен интернет ресурстары қолданылды. Зерттеуде анализ, индукция, дедукция әдістері және тарихи-салыстыру әдістері пайдаланылды.

Осыған орай 1921-1922 жылдардағы алғашқы ашаршылықтың сипаты мен салдарын Семей өңірі негізінде ғылыми тұрғыдан зерттеп-зерделеу аса маңызды. Бұл ашаршылық кеңестік кезеңдегі қазақ халқына зор нәубет әкелді. 20-30-жылдары мемлекеттік биліктің негізі кеңестерде делінгенмен, шынайы билік тұтқасы большевиктер партиясының қолында болды.

Ашаршылық туғызған демографиялық зардаптарды анықтау үшін халық санағының мәліметтеріне назар аударайық. Қазақстандағы 1920 жылғы санақ қорытындысы бойынша ең көп халық шоғырланған – Ақмола (1187,5) және Семей (1047,8) губерниялары. Ал ұлттық құрамы жағынан салыстырсақ, 1920 жылы Қазақстан бойынша қазақтар 2208,4 болса, оның 565,9-ы Семей өңірінде, 1926 жылғы санақ нәтижесінде Қазақстанда олардың саны 2188,2 болды. Семей губерниясындағы 714,6 адам қазақтардың санын құраған. Қазақстан бойынша 1920 жылдағы санақ бойынша орыс ұлтының мол шоғырланған жері Ақмола (458,2), Семей (380,4) губерниялары болды. Санақ материалдары негізінде татар, неміс сияқты өзге ұлт өкілдерінің үлес салмағы артып отырғанын көреміз. Қазақстандағы өзге ұлт санының өсуінің өзі, халықтың жағдайсыздықтан, әлеуметтік-экономикалық ахуалдан еріксіз көшуге мәжбүр болғандығынан туындады [1, 3-6].

1920-1926 жылдар аралығында Семей губерниясы бойынша қазақ халқының саны 27,6 пайызға артқан. Бұған себеп ашаршылықтың демографиялық салдары емес, шалғай ауылдардағы 1920 жылғы санаққа кірмегендерді қайта қосып санағаннан деп шамалаймыз. Оған себеп азамат соғысынан кейін жүргізілген халық санағына губерниядан шалғай жатқан ауылдардың және губернияның оңтүстігіндегі уездер болысы халықтарының енбеуі еді. Шын мәнінде, уездер арасында Қарқаралыда халық саны (39,7 пайыз) жоғары болған. Бұнда қазақ халқының көшпелі шаруашылық саласымен айна-

лысатындығының басым болуы болса, ал Зайсан (50,1 пайыз) және Бұқтырма (34,2 пайыз) сияқты уездерде қазақ халқының саны біршама кеміген. Ол қазақтардың Қытай мен Моңғолияға көшіп кетуінен болды.

Ашаршылық тұсындағы Семей губерниясының әкімшілік ауылдарындағы халық санындағы өзгеріске тоқталайық. Губерния бойынша 1920 жылғы санақта бір әкімшілік ауылына шаруашылық саны 122 болса, 1926 жылғы санақ бойынша әкімшілік ауылдардағы шаруашылық 417-ге жеткен. Ал әкімшілік ауылдарындағы халық саны 583 адамнан 1947 адамға өскен. 1920 жылғы санақ қорытындысы бойынша Семей губерниясында 1 049 128 адам тұрған. 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың салдарынан республиканың көшпенді және жартылай көшпенді аудандарындағы 1916-1920 жылдарда қатты нашарлап кеткен демографиялық жағдай одан сайын асқына түсті. Ашаршылыққа ұшыраған босқындардың қозғалысы 29 шілде 1921 жылы басталды содан жыл аяғына дейін жүріп жатты. Осы кезде Семей қаласына ұйымдасқан түрде жолмен 9182 адам келді. Ұсақ партиялармен және өз жолдарымен 500 адам. Барлығы – 9682 адам. Осының ішінде балалар 1 партиямен (санитарлық поездбен) – 479; қалғандары ересек адамдармен еріп келіп жатыр, оларды ешкім санамады, олардың саны шашамен барлық келгендердің 1/3-н құрады, бірақ нақты саны белгісіз. Осы анықтама Губкоммен 3.12.1922 жылы берілген. Семей қаласында – 9, Алаш қаласында – 4, барлығы – 13 балалар үйі ашылған [3,5-6]. Еліміздің тарихында 7 рет халықтың санақ өткені белгілі. Қазақ тарихында ашаршылық мәселесінің негізгі салдары халық санының кемуін 1920 жылғы және 1923 жылғы халық санағы деректерінің мәліметтеріне сүйене отырып, анықтап зерттеу жұмысты жазудағы басты міндеттердің бірі екендігі жоғарыда айтылған болатын. Айталық, 1920 жылғы халық санағы жалпы губернияда 1 049 128 адам болды десе, 1923 жылғы өткен халық санағының есебі бойынша олардың жалпы санының артқанын көреміз, яғни 121.850 адамды құраған. Бұнда ашаршылық жылдарында қанша адам шетінеді деген сұраққа жауап іздейсіз. Тек шаруашылық саласындағы халықтар санына назар аударатын болсақ, 1917 жылы уездер ішіндегі ең жоғарғы көрсеткішке Қарқаралы уезі ие болады. Бұған қарап, аталған уезде шаруашылық саласының жоғары қарқынды дамығанын көреміз. Семей өңірінің статистикалық бюросының мәліметіне жүгінсек, ашаршылық жылдары ашыққан адамдар саны 75.755 адамды құрағандығын дәлелдейтін дәйектемелер бар. 1923 жылы Қазақ ССР-і бойынша қала тұрғындарының санағы жүргені белгілі. Осыған сәйкес Семей өңірі бойынша пайыздық көрсеткіштерге назар аударайық, ер саны 18,0 пайыз, әйелдер 18,1 пайызды құрап, олардың жалпы саны 18,1 пайыз болған.

Мәселен, 1920 жылы жаз және көктем айларында шеттен 11 500 жұмысшы келсе, 1921 жылы жазда Қазаннан, Смоленск губернияларынан құрылысқа 2 945 адам келген. Сонымен, 1921 жылға дейін Сібиркомға қараған Семей губерниясы, 1921 жылдың басынан бастап Қазақ АССР-нің құрамына өтті. Солақай саясаттың әсері болса да, сол кезден бастап губерния жеңіл өнеркәсіптің орталығына айнала бастады, онда өндіріс орындары бой көтеріп, Түркісіб теміржолы салынды. Өкімет ашаршылықтың салдарын жоюға мүмкіндігінше шұғыл кірісе бастады. Сол үшін аштыққа ұшырағандарға көмектесетін уездік комиссиялар Губревкомның шешімі арқылы 3 қыркүйек 1921 жылы құрылды. Комиссия өзінің алғашқы отырысында жұмыс жоспарын жасады, көмек жинау туралы уезге байланысты біраз нұсқаулар берілді, кейіннен комиссияның барлық жоспарланған жұмыстарын жүргізу тоқтап қалды. Оның себебі комиссияның құрамына өз жұмыстары бар адамдар кірді, олар комиссияның жұмысын толығымен орындау мүмкіндіктері болмады, ал техникалық құрамы комиссияның басқа мекемеде отырды. 1921 жылдың күзі мен 1922 жылдың көктемі қазақ мемлекеті мен ұлты үшін саяси, экономикалық, ұлттық мәселелердің ширыға шиеленіскен тұсы болды. «Алашорда» қайраткерлерінің өкімет басындағы ықпалы сақталған ең соңғы маусым еді. Жазға қарай жаппай қамауға алынғанына қарамастан өздерінің ұлт алдындағы парызын орындап кетті. *«Аштарға көмек» комиссиясы ВЦИК-тің жанынан 1921 жылы 18 маусымда құрылып, 1922 жылдың қыркүйегіне дейін жұмыс істеді.* Оның бөлімдері барлық республикаларда ашылды. Қазақстандағы комиссияның басты міндеті – жағдайы бізден де төмен болған елдің еуропалық бөлігіндегі аштарға азық-түлік жөнелту болды. Қазақстан өзіндегі ресурстарынан басқа аймақтарға көмек беріп жатқанда, онын өзіндегі кейбір аймақтарда аштық күшінде тұрды. Бұл да сол кездің парадоксы! Мысалы, Торғай өңірінің қазақтары аштан қырылып, ел кезіп кетті [2, 5-6]. Осыған орай Қазақстан мен Түркістан деңгейінде *А.Байтұрсыновтың ұсынысымен «Аштарға көмек» комитеті құрылды.* Ашаршылықтың қазақ арасына ажал тырнағын салғанын, адамның әр бұтаның түбінде көмусіз қалғанын көрген М.Әуезовте дабыл қақты. Бір аймақта емес, Орал, Ақтөбе, Торғай, Қостанай, Ақмола губернияларын жайлаған аштық, ел жағдайының мүшкілдігіне кеңес өкіметінің көзін жеткізді.

Кеңестік партия қызметкерлері барлық қазақ қайраткерлерін аштарға көмек комитетін құруға шақырды. Мұндай хабарды алысымен Ташкентте С.Қожанов, Ғ.Бірімжанов, Семейде М.Дулатов пен Ж.Аймауытов бастаған зиялылар «Ақ жол», «Қазақ тілі» газеттері арқылы бүкіл қазаққа сауын жариялады. Мәскеу мен Өлкелік партия комитетінің нұсқауымен 1921 жылы 10 желтоқсан күні арнайы кеңес өткізілді. **Қазақ қызметкерлері қатысқан бұл кеңестің күн тәртібіне қойған мәселесі екеу:** 1. *Қырдағы аудандардың аштыққа ұшыраған тұрғындарына нақты көмек көрсетуді ұйымдастыру.* 2. *Қазақ қызметкерлерін осы жұмысқа тарту және оларды тиімді пайдалану, сондай-ақ Түркістан Республикасына қоныс аударған қазақ қызметкерлерін кері қайтарудың амалын қарастыру.* **Қатысқандар:** Жангелдин, Әуезов, Алманов, Асылбеков, Нахимжан, Кенжин, Байтұрсынов, Байділдин, Төлепов, Жаманмұрынов, Сарымолдаев, Авдеев, Найманбаев, Нұрмаханбетов,

Игіліков, Қаржасов, Тұңғаншин, Біржаров, Оразбаева, Саматов, т.б. *Жолдас Жангелдин төрағалық етті. Қырдағы аудандардың аштыққа ұшыраған тұрғындарына нақты көмек көрсетуді ұйымдастыру туралы М.Әуезовтің баяндамасы тыңдалды. Қазақ қызметкерлерінің Кеңесі қабылдаған бұл қаулы КЦИК-тің бекітуіне жатады. Кеңес төрағасы – Жангелдин. Хатшысы – Нахимжан».* *Қол қойылып, мөр басылған»* [1,7-6]. Қазақ Автономиялы республикасының бес губерниясында 1 миллион 559 мың адам ашаршылықтың тырнағына ілінді. Қазақ Республикасындағы баспанасыз, қаңғып қалған балалардың саны 1 желтоқсанда – 128 мыңға, 31 желтоқсанда – 158 мыңға, 1922 жылдың қаңтар айында – 333 мыңға, наурыз айында – 408 мыңға жетіпті. Бұлар тек есепке алынған аш балалар. Ал қалаға жете алмай, далада сүйегі шашылып қалғандар қаншама десеңші. Семей өңірінің ауыл шаруашылық одағының Семей қаласында орналасқан ауылшаруашылық несиесі қоғамының бөлімшесіне ұсынған құжаттарында губжербасқармасы мен уездік жер бөлімінің келісілген 1924-1925 жылдарға арналған агромердени шараларды жүзеге асыру бастамасын жүргізді. Ол бойынша губерниялық ауыл шаруашылық одағының жүйесіне кіретін ауылшаруашылық кооперацияларына ссудалар беру көзделді. 1926-1927 жылдың қысында Семей уезінің 7 болысы, Павлодардың 4 болысы, Қарқаралының 4 болысы, Өскеменнің 3 болысы адам айтқысыз жұтқа тап болды. Жұт губерниядағы барлық шаруашылықтың 50 пайызын қамтыды, мал саны бірнеше есеге төмендеп кетті. Бұған басқа қырынан «көмектің» жаңа түрі – *«Шабындық және егістік жерлерді қайта бөлумен»* ұштасты. Орталық Атқару Комитеті мен Қазхалкомның бірігіп қабылдаған 1926 жылдың 26 мамырындағы қаулысында шабындық және егістік жерлерді бөлу науқаны туралы мәселе қаралып, оны жүргізудің жолдары белгіленді. Күйзелген халықты осындай алапаттан құтқару мақсатында Семей губаткомы жұмысын келесідей бағыттарда әкімшілік шаралармен бастады. Осындай шаралар облыстың аштыққа ұрынған өңірлерінде шұғыл түрде іске асырылып жатты. Өлкелік және губерниялық басқару органдарының аштықтың зардаптарын жою туралы атқарған шаралары түптеп келгенде өз нәтижесін берді.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены некоторые из проблем, которые игнорировались в истории Казахстана, такие как тень советской политики в 20-е годы и ее влияние на развитие страны.

Several problems, such as shadow of the Soviet policy in 20th and its influence on country development that were ignored in the history of Kazakhstan are presented in this article.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Талас Омарбеков.** «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» Алматы – «Санат» 1997 ж.-3-7-66.

2. Қазақ көтерілістері және азаттық мұраты: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығы мен 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына 25 жыл толуына арналған «Қазақ көтерілістері және азаттық мұраты» атты дөңгелек үстел материалдарының жинағы (8 желтоқсан 2011 жыл). -Алматы: Print SPrint S, 2012.-224 бет (5 б.).

3. **Талас Омарбеков.** «Зобалаң» Алматы «Санат» 1994 ж.-272 бет (5 б.).

ҚАРЛАГ АУМАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АУЫЛДАРЫ (1930 жылдардың басы)

Арайлым МҰСАҒАЛИЕВА (Мусағалиева),
тарих ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
Макпал ЖАҚИЯ,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің 2-курс магистранты

XX ғасырдың 30-жылдарында сталиндік репрессиялар кезінде адам айтқысыз аса ауыр жағдайлар болып, халықтарды жер аудару, Лагерьлер жүйесінің құрылуы қазақ халқының тағдырына және қоғамдық санасына ауыр із қалдырды. Ал Қарағандыда құрылған еңбекпен түзеу лагері – сол азалы тарихтың беттерінің бірі.

Бұл лагерь 1930 жылғы 13 мамырдағы КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің «Қазақ еңбекпен түзеу лагерін ұйымдастыру туралы» қаулысына сәйкес құрылды. 1930 жылы негізгі бағыты мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы болатын «Гигант» совхозы құрыла бастады. 1931 жылдың 1 желтоқсанынан бастап «Гигант» совхозы Лагерьлер Бас басқармасына тікелей бағынышты болды [1,4]. «Гигант» совхозы шаруашылық есепке негізделген 7 өндірістік учаскеге бөлінген: орталық өндірістік учаске (орталығы – Долинка селосы); Волков учаскесі (орталығы – Волков селосы); Самар учаскесі (орталығы – Самар селосы); Сарепта өндірістік учаскесі (орталығы – Сарепта селосы); Бұрма-Просторный учаскесі (орталығы – Просторный селосы); Көктіңкөл учаскесі (орталығы – №2 хутор); Бидайық учаскесі (орталығы – №5 хутор) [2, 88]. Совхоз-лагерь қызметінің негізгі бағыттары мал шаруашылығы мен егіншілік болды. 1931 жылдың күзіне қарай қазақ байлары мен кулактардан тәркіленген 25000 ірі қара мал және 19000 қой әкелінді. 1931 жылдың күзінде ірі қара малдың саны «Гигант» совхозында 40 мың басқа, ал қойдың саны 20 мың басқа жетті. Дәнді дақыл және бау-бақшаны отырғызуға 11200 га жер бөлінді. Лагерьдің ауыл шаруашылығы колхозға қарағанда, әлдеқайда тиімді болды, себебі КарЛАГ-де тәулігіне 14-15 сағат жұмыс жасайтын «шаруалар-кулактар» еңбек етті [3].

1932 жылы Карлагтың жер қорлары 1716019 га жерді құрады. Карлаг шаруа қожалығы Қарағанды облысының әкімшілік аудандарының торабында орналасқан: Нұра, Тельман, Қарағанды, Шет және Жаңа-Арқа, Осакаров аудандарына бөлінді [4, 44].

Мақалада 1930 жылдары Қарағанды еңбекпен түзету лагерінің бөлімшесі болып құрылған Жартаст, Батық, Көктіңкөл қазақ ауылдарының тарихын қарастырамыз.

1930 жылдары Қарағанды облысының Жартаст ауылы Карлагтың орталық өндіріс бөлімшесі болып құрылды [5, 280]. Жартаст лагерьлік бөлімшесінде шаруашылықтың мамандандырылған негізгі бағыттары – астық, көкөніс, картоп, шөп, мал шаруашылығы болды. Дәнді дақылдардан, көкөністерден, жидектерден жоғары өнім алу үшін, Карлагта суару шаруашылығы қолданылды. 1933 жылы 20 қаңтарда Жартаст лагерьлік бөлімшесінде бөгет тұрғызыла бастады. Лагерь басшылығы бөгетті 12 күннің ішінде тұрғызуға бұйрық берді. Бөгетті тұрғызудың мақсаты – күздегі суды сақтау, көктемгі тасқын суды орталық суғару жүйесі мен Жартасты суландыруға пайдалану, Жартастан төмен орналасқан суару жүйесі арасындағы суды реттеу үшін тұрақты су қоймасын жасау еді [6]. Жартаста су шаруашылығы торабы құры-

лысында лагерь тұтқындардың көп бөлігі жұмыс жасады. Тұтқындар барлық жұмыстарды қол күректермен атқарып, дамбы тұрғызу үшін олар топырақты ағаш зембілдермен тасыды [7].

Қарағанды еңбекпен түзеу лагері бөлімшелерге, бөлімшелер учасоктарға бөлінді. Жаңаарқа ауданындағы Ақой, Батық, Бидайық, Көктіңкөл, Ақтау, Ортау, Қызылтау сияқты жерлерге лагерьлер салынды. **Батық ауылы Просторный лагерьлік бөлімшесінің учаскісі болды** [8]. Шет ауданындағы Көктіңкөл ауылы да Карлаг аумағында құрылған бөлімшелердің бірі болды. Шаруашылықтың мамандандырылған негізгі бағыттары – мал, шөп шаруашылығы, қосымша саласы – сүтті ірі қара өсіру [9].

Карлагтың негізгі бағыты – өндірістік болып құрылды. Оған мал шаруашылығы, егіншілік, ауыл шаруашылығын механикаландыру, ветеринарлық бақылау лабораториясы, ветеринарлық аптека кірді [10, 17-6.]. Сонымен бірге, Карлаг басқармасының басшылығымен Батық лагерьлік бөлімшесінде ауылшаруашылық тәжірибе станциясы құрылды. 1933 жылы Орталық тәжірибе алқабы суландыру бөлігінде тәжірибе-зерттеу жұмыстарының шоғырлануына байланысты Батық тәжірибе учасогінде жалғасты. Батық учасогінде күздік дақылдар мен көпжылдық шөптерді зерттеу басталды [11].

Карлаг бөлімшелерінің негізгі шаруашылықтың түрі – мал шаруашылығы болды. КСРО ІІМ «Гигант» совхозы ірі қара мал етіне мамандандырылған ірі аудандардың бірі болды. Кең дала жайылымдары КарЛАГ-тағы ғалым-тұтқындардың еңбектерімен жасалған жоғары сапалы ет өнімдерін беретін қазақ тұқымды малдарды өсіруге арналды [12].

Әрбір бөлімшенің өзінің техникалары (тракторлары), мал қыстаулары болды. Әр бөлімше малдарға шөп-жемін бөлек дайындады.

1933 жылы 8 тамыздағы бөлімшелердегі шөп дайындау нәтижесі [13].

№	Бөлімше атауы	Жылдық жоспар бойынша	Тамыз айының жоспары бойынша	Тонна бойынша
1	Волков	103,2	73,5	75,0
2	Самар	76,2	77,2	84,2
3	Қотыр	107,0	76,0	59,0
4	Долинка	140,0	84,1	81,6
5	Шерубай-Нұра	76,5	65,8	47,2
6	Просторный	80,8	73,4	47,2
7	Бидайық	137,4	83,6	83,5
8	Көктіңкөл	102,1	91,4	83,5

1933 жылдың бірінші жартысында Карлаг бойынша сүт дайындау 36,6% және май дайындау 34,9% орындалды [14].

1933 жылы 3 шілдедегі лагерь бөлімшелерінің сүт-май жоспарын орындауы [14].

	Сүт бойынша	Май бойынша	Жалпы май шығымы
Волков	30,0	27,2	22,7
Самар	46,2	50,2	22,3
Қотыр	36,2	36,4	21,8
Долинка	32,7	27,3	22,3
Шерубай-Нұра	37,5	40,8	20,6
Канитаевское	35,6	25,0	24,0
Просторный	31,3	25,8	24,0
Бидайық	42,9	42,4	25,6
Көктіңкөл	41,4	31,2	27,0
Ортау	24,2	23,0	27,3
Қарлаг бойынша	36,6	34,9	

Шерубай-Нұра бөлімшесі май дайындау бойынша алға шығып, бірінші орынды иеленсе, Самар учаскісі сүт өндіру сапасынан алға шықты. Май өндіру жағынан Просторный, Долинка, Волков учаскелері артта қалды. Ал Ортау учаскесі барлық көрсеткіштер бойынша төмен сапа көрсеткішіне ие болды.

Лагерь бөлімшелерінде Қарлаг басшылары өз биліктерін асыра пайдаланған сәттер көп кездесті. Бөлімшелердің ішінде қабырға газеттері шығып тұрды, алайда егер үлкен мәселелер туындап, олар бөлімше көлемінде шешілмеген жағдайда «Путевка» газетіне жариялап отырды. Мәселен, сондай оқиғалардың бірі: «бөлімше меңгерушісі Соколовтың сүтті дұрыс таратпауы туралы Көктіңкөл бөлімшесінің КВЧ қабырға газетінде жарияланса да, жағдай өзгермеуде. Соколов газеттегі жазбаны оқып алып, тіпті науқастарға сүт беруді тоқтатты. Керісінше сауыншыларды “пәтеріне” әкелуге бұйрық береді, содан кейін сүт әрдайым 50%-ке азайды. Лагерьлік пункттерде 20-ға жуық сауын сиырлар күн сайын 2 литр сүт береді, бұл шамамен 40 литрды құрайды, бірақ каптеркаға ең көп дегенде шамамен 20 литр ғана құйылады. Сүттің мол мөлшерін өзінің қалауы бойынша қолданып, оның қоғамдық құндылық екендігін естен шығаруда. Әкімшілік бөлімдер бұған немқұрайлы қараса да, мүмкін, “Путевка” көмектесер?» [15].

Жыл сайын Қарлагтың бөлімшелері арасында қыстаулар бойынша малды ұстау және қыстан алып шығу тексеріліп отырды. Мәселен, қыстақтан малды аман алып шыққан бөлімшелер арасында жарыс ұйымдастырып, жеңген бөлімшеге Қарлагтың «Красная знамя» және автомобиль мен қызметкерлерге 1000 рубль көлемінде сыйақы берілді.

1934 жылы 21 сәуірде мәлімет бойынша Қарлаг бөлімшелерінің мал шаруашылығы бойынша көрсеткіштері [16].

Бөлім-шелер атауы	Ірі қара малы		Қой		Шошқа	
	Түсік тастаған малдар	Бұзау шығыны	Түсік тастаған қойлар	Қой шығыны	Өлі туған торайлар	Торайлар шығыны
Волков	3,6	1,8	-	-	-	-
Самар	7,2	1,8	2,1	2,3	14,5	4,9
Котур	5,3	2,1	2,5	4,0	19,1	1,9
Долинка	5,6	1,3	0,8	2,7	7,0	1,8
Шерубай-Нұра	13,6	1,9	4,5	3,1	-	-
Просторный	4,0	4,2	14,1	5,2	-	-

Бидайық	3,8	5,1	-	-	-	-
Көктіңкөл	4,9	3,0	-	-	-	-
Ортау	7,7	-	11,8	0,8	-	-
Қарлаг бойынша орта көрсеткіш	5,8	2,8	4,7	3,2	11,7	2,4

Қыстаудағы мал саны өткен жылмен салыстырғанда жақсы ұйымдастырылған. Көрсеткіштер бойынша Долинка бөлімшесі бірінші орында, Просторный бөлімшесі нашар көрсеткіштер көрсетті [16].

1933 жылы Қарлаг бойынша 64% егіс алқабы игерілді. 1933 жылғы 20 мамырдағы мәлімет бойынша Қарлаг бойынша егістік дақылдарды егу 93%-ке, бақша өнімдерін егу 68%-ке орындалды.

1933 жылы көктемгі егіс барысының нәтижелері:

Бөлімше атауы	Дала дақылдарын егу	Бақша дақыл/ын егу
Волков	89,5	87,5
Самар	99,2	83
Котур	101,3	89
4 Долинка	88,1	-
Шерубай-Нұра	86,7	80
Просторный	69	78
Бұрма	89	63
Бидайық	116	77
Көктіңкөл	126	80
Ортау	-	34
ЦПО	100	80
Канатай	-	23

Лагерьлік бөлімшелер арасындағы аумағы жағынан кішірек Бидайық, Көктіңкөл бөлімшелері тапсырманы тез орындап, жоспардан асып түсті, біріншісін 16%-ке, екіншісін 26%-ке орындаған [17].

Айта кету керек, Көктіңкөл бөлімшесінде 30-ға тарта жасөспірім балалар құрылыста, ішінара мал шаруашылық жұмыстарында еңбек етті. Бұл балалардың әлеуметтік жағдайына көңіл бөлінбеді. 1934 жылдың 23 тамызында жиналыс болып, соның негізінде балаларға арналған үйірме ашылып, оны Смирнов пен Юрьевич басқарды. Осы кеңестен кейін ең бастысы балаларды киіммен қамтамасыз ету, Көктіңкөл бөлімшесінің басшыларына табысталды [18].

Қорыта айтқанда, Қарлаг аумағындағы қазақ ауылдарының тарихы әлі де зерттелуді қажет етеді. Лагерь тұтқындарының Қарағанды облысының дамуына, қазақ ауылдарында мал шаруашылығының дамып, тоғай, бөгеттердің салынуында еңбегі зор. Жартас, Батық, Көктіңкөл ауылдарында тұтқындардың өсірген терек, үйеңкі, қараағаштары әлі күнге дейін жайқалып тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дильманов С., Кузнецова Е. Карлаг. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. – 12 с.
2. Шаймұханов Д.А., Шаймұханова С.Д. Карлаг. Алматы, 1991. 104 б.
3. Шаймұханова С.Д. Вклад в научно-исследовательскую деятельность репрессированных ученых в Карлаге// Современное проблемы науки и образования. 2011. №1. С. 15-18.
4. Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (30-е-50-е годы XX века): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. - Алматы, 2002.- 45 с.

5.Қарағанды, Қарағанды облысы: Энциклопедия.- Алматы: Атамұра, 2006.-584 б.

6.В 12 дней построить плотину на Джартасе// Путевка. №2 (30). 20 января 1933 г.

7.<http://www.abay-cbs.kz/>

8.Гавриковщина на Батыке // Путевка. №2 (30). 9 июня 1933 г.

9.[www.kk.wikipedia.org/wiki/Көктіңкөлі_\(ауыл\)](http://kk.wikipedia.org/wiki/Көктіңкөлі_(ауыл)).

10.Кузнецова Е.Б. Свой в своего всегда попадает (КарЛАГ: по обе стороны «запретки») // Куст Караганда. Альманах. Алма-Ата, МИП, Глаголя, 1996. – 61 с. – 17 б.

11.Қарағанды облысының ғылыми-техникалық архиві, 26 қ., 3-І-т., 78-іс, 1-п.

12.Сулейменова М.Ж., Шаймуханова С.Д., Макалаков Т.Ж. Использование труда заключенных филиалов ГУЛАГа для развития народного хозяйства Центрального Казахстана в

30-40-е годы XX века // Успехи современного естествознания. – 2013. – № 4. – С. 139-145.

13.Сведениям на 8 августа основной план сенокосения выполнен по Карлагу на 105,5 процентов// Путевка. №1 (27). 8 август 1933 г.

14.Магнусов С. Выполнение июльского молочно-масляного плана// Путевка. №1(17). 3 июля 1933 г.

15.Быть может “Путевка” поможет? // Путевка. №4 (8). 15 марта 1933 г.

16.Приближается подведение итогов зимовки. Отделения, боритесь за первенство, добивайтесь лучших количественных и качественных показателей! // Путевка. №3 (50). 24 апреля 1934 г.

17.Ход весеннего сева // Путевка. №6 (5). 15 май 1934 г.

18.Работа с малолетками в Коктункуле // Путевка. №1 (17). 25 августа 1934 г.

ҚАЗІРГІ ЗАМАН: ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМ

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Назгүл БАЙҒАБАТОВА,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Ақмарал ЕЛЕМЕС,
«Тарих» мамандығының 2-курс магистранты,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру және нығайту – қазіргі таңда басым міндеттердің бірі. Соның арқасында Қазақстан халқының бірлігін, қоғамдағы бейбітшілік пен келісімді, отансүйгіштікті нығайтуға жол ашылады. Мемлекеттің серпінді дамуы оның халықаралық аренадағы рөлін күшейтеді. Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында атап көрсетілген **біздің санамызды өзгертуге тиісті алты басты бағыттың ішіне ұлттық бірегейлікті сақтау да кіреді** [1]. Расында да бүгінгі әлемдегі орын алып отырған көптеген оқиғалар мен қалыптасқан жағдайларды этникалық, азаматтық және ұлттық бірегейлік, ұлттық сана-сезім, ұлттардың қайта өрлеуі, жаппай этносаяси жұмылдыру, этносаяси шиеленістер мен қақтығыстар сияқты факторларды ескермейінше түсіну мүмкін емес. Сондықтан кез келген көпұлтты мемлекеттің ұлттық саясатының ең басты бағыт-бағдары – ұлттық және азаматтық бірегейлікті қалыптастыру болуы керек. Оған алып баратын төте жол – мемлекеттің жан-жақты ойластырылған этносаясаты.

Осы ауқымды міндетті іске асыру үшін 2025 жылға дейінгі Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары мен қоғамдық ұйымдары жұмысының басты қағидаттарын, базалық құндылықтары мен магистралдық бағыттарын белгілейтін қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту мен дамыту Тұжырымдамасы қабылданып, табысты іске асырылуда [2]. Қазақстанның мемлекеттік идеологиясы барлық азаматтар шоғырланатын қазақстандық ұлтты қалыптастыруды мақсат етеді. Ұлттық бірегейліктің жаңа тұжырымдамасы этникалық шығу тегіне емес, өз еліне деген азаматтық сезіміне көңіл бөледі.

Бірақ, **қазіргі таңда ғылым ұлттық бірегейліктің ортақ анықтамасының, түсіндірмесінің болмауымен сипатталады**. Әр мемлекеттің ғалымдары бірегейлікті түсіндірудің өзіндік әдісін дүниеге әкелуде.

Бұл үдеріс көбінесе ішкі саясатпен тығыз байланысты болып келеді. Өйткені, қазіргі таңда бүкіл әлемде өтіп жатқан өзгерістерді түсіндіру мен әлемнің болашақта даму жолдарын анықтау мақсатында ғалымдар бірегейлік мәселесіне жүгініп отыр.

Жалпы, бірегейлік ұғымы бірінші кезекте мемлекеттің егемендігін сақтап қалу мұратын, халықты ортақ игілікке қол жеткізу үшін жұмылдыру ниетін көзде-се, екінші қырынан, жаһандану жағдайында әлемдік сахнада «өркениеттер қақтығысын» [3] болдырмау ниетінде ортақ және бірегейлік дағдарысын, оның салдары ретінде құндылықтарды бөлісе алмаған азаматтар немесе басқа да институттар арасындағы жанжалдың алдын алу мақсатын ұстанады. Осы тұста байқалатын бір жайт – бірегейлік ұғымының әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдардағы қолдану аясының кеңістігінің кеңеюі. Өйткені соңғы он жылдықта бірегейлік тек қана психология, әлеуметтану мен әлеуметтік антропология ғылымдарының жеке меншігінде еді.

Қазақстандағы «бірегейлік» ұғымының сөздіктерде, ғылымның салаларында ортақ аудармасының жоқтығы да ескерілуі қажет. Кейбір ғылыми еңбектерде «бірдейлік», «сәйкестік», «ұқсастық», «бір-тектілік» сияқты сөздермен түсіндіріліп келеді. Өйткені ортақ терминологиялық анықтамасының болмауы әр ғылымда мәселені талқылауды қиындатады [4].

Дегенмен, «бірегейлік» ұғымы тек қазақ тілінде ғана толық анықтауды қажет етіп отырған жоқ. Қазіргі ғылым мен білімнің дамуын, әлемдегі саяси, әлеуметтік, экономикалық, демографиялық өзгерістерді, көптеген мәселелердің орын алуымен сипатталған жағдайда «бірегейлік» ұғымы әлемдік қауымдастықта болашақта та күрделі талқылауды қажет етеді. Оның ішінде Қазақстан үшін де бірегейлік ұғымы өз өзектілігін көрсетуде. Дегенмен, әмбебап анықтама ретінде азамат «Мен кіммін?» деген сұраққа жауап беруі керек. Сондай-ақ қазіргі кезеңде халықтың санасында «Біз кіміз?» деген

сұраққа жауап алу үлкен қызығушылық тудырып отыр.

Бұл орайда аталған мәселелер, сұрақтар төңірегінде біраз мақалалар мен ғылыми жұмыстар жарық көруде. **Қазақстандағы бірегейлік мәселесі ұлттық, тілдік, мемлекеттік, ұлттық, азаматтық бірегейлік сияқты құбылыстармен зерттеу дәстүрі орын алған.** Бұл орайда ғылымда «бірегейлік» термині қолданылып, дамуына, жаңа түсіндірме берілуіне үлес қосқан ғалымдардың қатарында Р.Қ.Қадыржанов, Н.С.Шайкемелев, т.б. отандық ірі ғалымдардың еңбектерін атауға болады [5].

Көптеген жарияланымдарда бірегейлік жеке және ұжымдық ретінде қарастырылуда. «Мен кіммін?» сұрағына жауап беруде жеке бірегейліктің мәні ашылса, «Біз кіміз?» сұрағы ұжымдық бірегейліктің мағынасын ашады. Бұл орайда жеке және ұжымдық бірегейлікті бір-бірін түсіндіретін, анықтайтын ұғым ретінде қарастырған жөн. Өйткені азамат өзінің кім екенін айта отырып, белгілі бір ұжымның мүшесі ретінде тиістілігін байқатады және керісінше, ұжымдық бірегейлікті атай отырып, адамның кім екендігіне көз жеткіземіз.

Бұл орайда біз бірегейлікті әлеуметтік бірегейлік ретінде қарастырамыз. Ал бірегейлену сөзі нені білдіреді? Бұл сауалға жауап беру үшін екі жағдайды ескерген жөн. Біріншісі, бірегейленудегі ішкі сезімі мен санасының түбінде жататын өзіндік анықтау арқылы жүзеге асады. Екіншісі, бірегейлену сыртқы қоршаған ортада кездесетін адаммен немесе ұжыммен салыстыра отырып, өзінің ерекшеліктерінің негізінде анықтау болып табылады.

Солай бірегейлік қоғамның өзіне беретін анықтамасы арқылы айқындалады. Яғни бірегейлікті анықтауда ішкі ұжымдық сананың рөліне үлкен мән беріледі. Өйткені ұлттық бірегейлік көп жағдайда сыртқы анықтама арқылы анықталады. Мысалы, Қазақстан азаматы ретінде ұлттық бірегейлік шетелде жүрген кезде көп сезіледі. Бұл орайда азаматқа басқа мемлекет азаматтарынан өзгешелейтін белгілі бір ерекшеліктерге үлкен мән беріледі. Қазақстанның көз келген азаматы басқа шет мемлекетке барғанда өзін «мен Қазақстаннанмын» дей отырып, өзінің елі мен жерінің өзгешеліктерін, мәдениетін, тілін, тарихын ортаға салады. Дегенмен, бірегейліктің басты компоненттері ретінде мемлекетке деген сүйіспеншілігі, ортақ мүддеге жету жолында барша халыққа тиістілігі туралы сөз қозғалмайды. Сол себепті бірегейлікті ұжымдық бірегейлік ретінде анықтау өзіндік қиыншылықтарға тап болады.

Ұжымдық бірегейлікті анықтау үшін жеке бірегейлік арасына параллель жүргізіп көрейік. **Жеке бірегейлік «мен қазақтың» деген анықтамасының астарында қазақ халқының өдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, тілін, дінін, ділін, тарихын, мәдениетін білу жатыр.** Бұл орайда ол тек қана біліп қоймай, сонымен қатар оларды жүзеге асырудың белсенді мүшесі ретінде анықталады. Сонымен қатар біздің қоғамымызда өздерін жоғарыда аталған нәрселерді білмей-ақ, жүзеге асырмай-ақ өздерін «қазақпыз» дейтіндер де баршылық. Осы жағдайда олардың бірегейлігі емес, «қазақпыз» сөзінің тек туыла берілген қасиет ретінде анықтама беруі деп түсіну қажет. Өйткені қазіргі кезеңде халықтың көпшілігі өздерін ата-анасының ұлтымен анықтайды немесе төлқұжаттағы жазбамен анықтайды. Дегенмен, тек қана сол елдің төлқұжатын беру сол елдің бірегейлігін беруді білдірмейді. Тұлғаға берілетін анықтама немесе сипаттамалар тек қана тұлға мен әлеуметтік ортаның өзара байланысуы жағдайында пайда болады.

Осы тұста ұлттық бірегейлік сөзіне, ұғымына терең мән берген дұрыс. Ол тек анықтама ғана емес,

азаматтың, қоғамның терең түсіну үдерісі салдарынан пайда болатын өзіндік сана-сезім ретінде қарастырған жөн. Қазіргі таңда бірегейлік мәселесі өзекті мәселелер қатарында табылып, жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Сонымен қатар, елді бір ортақ мүдде, идея астарында біріктіру негізінде пайда болатын қазақстандық патриотизм негізінде ұлттық бірегейлік ашық көрсетіледі. Қазіргі Қазақстан қоғамында «Рухани жаңғыру» аясында Қазақстандағы ұлттық бірегейліктегі этностық бірегейліктің орны мен рөлін анықтай отырып, қазақ халқының ұлттық біргіліні күшейту, қазақ бірегейлігі ұғымын кеңейту, қазақ рухани мәдениетін дәріптеу мәселелері көбірек көңіл бөлу қажет.

Қорытындылай келе, жаһандану жағдайында және қоғамның санасын жаңғырту үдерісі аясында ұлттық бірегейліктің қалыптасуы және нығаю шарттары мен механизмдері туралы жинақталған жаңа гуманитарлық білім, ұлттық мәдениеттің және ұлттық болмыстың өзегін сақтау жолдарының қалыптасуына үлкен әсер етеді. Сондықтан да, **Қазақстан Республикасының этносаяси үдерістерді зерделеуде ең алдымен этносаясаттың негізгі категориялары мен ұғымдарын анықтау әлі де болса қажет.**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются теоретические аспекты проблемы исследования казахстанской и национальной идентичностей. При изучении этнополитических процессов, прежде всего, необходимо осмысливать основные категории и понятия этнополитики, стратегическим направлением которой является формирование и укрепление национальной идентичности в условиях глобализации и модернизации общественного сознания.

This article discusses the theoretical aspects of the study of Kazakhstani and national identities. When studying ethno-political processes, first of all, it is necessary to comprehend the main categories and concepts of ethno-politics, the strategic direction of which is the formation and strengthening of national identity in the context of globalization and modernization of public consciousness.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // http://www.akorda.kz/kz/ events/akorda_news/memleket-basshy-synyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 147 // <https://assembly.kz/ru/ ank/ofitsialnye-dokumenty/ob-utverzhdenii-kontseptsii-ukrepleniya-i-razvitiya-kazakhstanskoy-identichnosti-i-edinstva/>
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; Пер. с англ. Т. Велимеева. Ю. Новикова. – М: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 б.
4. Этносаяси сөздік: Қазақстанның қоғамдық келісім және этносаралық толеранттылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары / ред. алқа: А.Қ. Садуақасова ж.б. – Астана: 2014. – 398 б.; Этносаясат негіздері және қазақстандық біртектіліктің қалыптасуы. Оқу құралы/ Башмаков А.А., Ілиясова Г.Т., Қозыбаева М.М., Маслов Х.Б. – Астана: «Нұр Отан» партиясының Саяси менеджмент мектебі, 2017 – 86 б.
5. Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.; Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности». – Алматы: ИФИП МОН РК, 2011. – 212 с.; Шайкемелев М.С. Казахская идентичность. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 272 с.; Сметова А. Қазіргі Қазақстандағы бірегейлік және патриотизм мәселесі // e-history.kz/kz/books/library/view/1834.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ ПЕН ТІЛ МӘСЕЛЕСІ

(XX ғасырдың 70-80-жылдары)

Әсемгүл ҚОСКЕЕВА,
С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық
университетінің аға оқытушысы, PhD доктор

Тарихы жоқ ел болмайды. Елдің ертеңі бүгіннен басталады десек, ол – дау жоқ, көшегінің жалғасы. Ендеше ел болашағын ойлауды өткенімізді біліп, бүгінгі биігімізді бағамдаудан бастағанымыз дұрыс. Әрбір халық өткен кезеңінің рухани қазынасын игермей, өз ұлтының сана-сезімін қалыптастырған тарихи білімімен сусындамай тұрып, өзін толыққанды ұлт ретінде сезіне алмас. Тәуелсіздік алғаннан бері біз ұлттық қазынамызды қайта жинақтай бастадық. Тек, өсетін ел ғана ғасырлар қойнауында шаң мен тозаң болып жатқан рухани құндылықтарын тірнектеп жинап, сүзгіден өткізіп, ғылыми жүйелеп, оларды бүгіннің, ертеңнің рухани несібесіне айналдыруға қадам жасайды.

Осыған байланысты, кеңес заманындағы тарихымызды зерделеу бізге парыз болып саналады. XX ғасырдың 70-жылдардың аяғына қарай Қазақстанда ауыр да мүшкіл ұлт-тіл мәселесі қалыптасқан еді. 1977 жылы қабылданған КСРО Конституциясында Кеңестер елі тәуелсіз мемлекеттер одағы деп аталғанымен, одақтас республикалар өз бетінше ішкі, сыртқы саясатын анықтай саралап қай істе болмасын Москваға тәуелді күйде болды. Ұлт республикаларының, оның ішінде Қазақстанның орталыққа бағынышты тағдыры қазақ тілінің, республиканы мекендеген аз халықтар тілдерінің мәні мен маңызының құлдырауынан айқын көрінді. Бұл процесс аяқ астынан пайда болған жоқ, оның себептері әріде жатыр.

Тарихи деректерге сүйенсек, 1940-1990 жылдары КСРО-дағы орыс ұлтынан басқа ұлттардың мүдделері мен мұқтаждықтары еш назарға алынбай, тағдырлары ескерілмеген көптеген қаулылар қабылданыпты. Бұл жерде барлығы да Кеңестер Одағы мен КОКП-ны билеп-төстеген әкімшіл-әміршіл жүйенің бір ұлтты басқа ұлттардан жоғары қойып, өктемшілік жүргізуді мақсат еткен саясаттың кесірі деп ұғыну керек. Сол саясатты Қазақстанның партия, үкімет басындағы адамдары бұлжытпастан қабылдап, орындауға тырысты.

Қазақстан КП Орталық Комитеті 1961 жылы 28 тамызда *«Республиканың қазақ және орыс емес мектептерінде орыс тілін оқытуды жақсарту жөніндегі шаралар туралы»* қаулы қабылдады [1]. Осы қаулыдан кейін орыс тіліне басты тіл ретінде көңіл бөлініп, қазақ және басқа ұлт тілдері назардан тыс қалып келгенін байқауға болады.

1985 жылы қайта құру басталған кезден бастап қана, оның өзінде 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының әсерімен біздің республикамызда қазақ тіліне көңіл бөлініп, қазақ және орыс қостілділігінің қажеттілігі туралы мемлекеттік деңгейде мәселе көтерілді. Бұл ретте Қазақстан КП Орталық Комитеті мен Қазақ КСР Министрлер кеңесі 1987 жылғы 3 наурызда «Республикада қазақ тілін оқып-үйренуді жақсарту туралы» және «Республикада орыс тілін оқып-үйренуді жақсарту туралы» қаулылар қабылдап [2], біршама шаралар жүзеге асырылды. Одан кейін қаулыларды орындау жөніндегі қосымша шаралар туралы Қазақ КСР Министрлер Кеңесі 1989 жылы

тамызда екі қаулы қабылдады [3, 285-291-бет.].

Қайта құру кезеңінде жариялылық пен демократиялық жаңарулар ішінара көрініс тапқанымен құрғақ уәде, демагогия өріс алды. *«Сөз жүзінде қайта құру»*, – деп айқайлаған М.Горбачев және оның төңірегіндегілер іс жүзінде ұлы державалық шовинизм саясатын өрістетті [4].

Тіл мәселесін саясатта болсын, ғылыммен мәдениетте болсын, айқындаушы фактор деп танысақ, республикамыздағы жергілікті халық тілі – қазақ тілі мемлекеттік басқару мен өкімет органдарында мүлдем дерлік қолданылмай, іс жүзінде ығыстырылды. Барлық республикалық және облыстық ұйымдарда іс қағаздары қазақ тілінде жүргізілмейді, 205 ауданның 38-де ғана документтер қазақ тілінде жазылады [5, 18-б.]. Жас ұрпақты оқытып тәрбиелеу ісінде де ұлт-тіл мәселесі алаңдаушылық туындатады. 1989 жылдың басында республиканың орыс тілді бала-бақшаларында бір миллионға жуық бала тәрбиеленді, ал қазақ тіліндегі бала-бақшаларда 80 мың бала тәрбиеленді, яғни 12 есе аз. Сол жылы республикада 7936 мектеп, оның ішінде 2530 қазақ мектебі жұмыс істеді [5, 20-б.]. Жоғарыда аталған қаулылар шыққаннан кейін қазақ тілінде оқытатын мектептер саны азайды.

Бұл тенденцияның көрініс беруінің себебі: жергілікті ұлт өкілдері күнделікті өмірде, оқуда, жұмыста болсын, орыс тілінсіз ешқайда қадам баса алмайтындықтарын жақсы түсініп, қазақ тілінің болашағына күдік келтірді, мәртебесінің өсетініне сенбеді.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясында барлық ғылыми еңбектер, жинақтар, монографиялардың, ғылыми журналдардағы мақалалардың 80 пайызға жуығы орыс тілінде басылып келді. «Ғылым» баспасы өнімдерінің 15 пайыздайы ғана қазақ тілінде, 2 пайызы ұйғыр тілінде жарияланса, физика-математика, химия-технология, биология, жер туралы ғылыми еңбектер тек орыс тілінде жарық көрді [6, 188-б.].

Ұлт-тіл мәселесінің әлеуметтік-демографиялық қырларын сөз еткенде, *«социализм тұсында өрлеп өркендеген қазақ ұлты»* деген мақтаудың тасасында туған тілін, дінін, ұлттық қасиеттерін жоғалта бастаған халықтың қасіреті бүркемеленіп келгені де шындық. Білім, ғылым, мәдениет салаларында ғасырлар бойы пайдаланылып келген төл жазуымыз – араб таңбаларын латын әрпіне, одан кириллицаға көшіру қазақ халқына тигізген зиян болды. Осының салдарынан мәдениеттің сабақтастығы үзіліп, қазақ тілінде жазылған баға жетпес қолжазбалар мен кітаптар жоғалып кетті немесе олардың ешкімге керегі болмай архив сөрелерінде қалды. Осындай себептерден республикадағы қазақ және басқа ұлт тілдерінің жағдайы дағдарыста болғанын, яғни әлеуметтік-демографиялық процестердің шиеленісе түскені көрінеді. Республикада қазақ және басқа да тілдердің әлеуметтік-демографиялық қырларына осындай қысқаша шолу жасау арқылы ұлт-тіл мәселесінің дағдарыс жағдайында болғаны байқалады.

Негізгі ұлт тілін қазақтардың өздері ана тілі

ретінде тануы 38,6 пайыз болса, республикада тұратын басқа халықтардың қазақ тілін меңгеруі өте төмен болды. Мысалы, республикада бұрыннан тұрып келе жатқан халық орыстардың қазақ тілін меңгеруі 0,9 пайыз деңгейінде ғана, украин, белорус, поляк, мордвалардың арасында бұл көрсеткіш 0,4-0,6 пайыз шамасында ғана болды [7, 28-б.]. Орыс тілі өмірдің қоғамдық-саяси, экономикалық салаларында жетекші тіл болып, басымдық танытуы, басқа ұлттардың өз ана тілін екінші орынға ығыстыруларына себеп болды.

Бірнеше ғасырлар бойы өзінің тарихи аймағында қарым-қатынастың сан қырлы түрінің құралы болып келген қазақ тілі әкімшіл-әміршіл жүйе басшылық еткен жетпіс жылда өктемшілік саясат құрбаны болып, отбасы ошақ қасының ғана құралына айналып, тұрмыстық ауқымдағы тіл болып қалды.

Кеңес империясы билік құрған жылдарда қазақ тілінде жұмысшы кәсібінің, өнеркәсіп салаларының қыр-сырын меңгеріп, мамандық алу қиынға соқты. Себебі қазақ халқының оннан жеті бөлігі ауылда тұрып, ата кәсіп – мал шаруашылығымен айналысты. Жоғары билік тұтқасын ұстағандар жұмысшы кадрлардың зәрулігін желеу етіп, мамандарды Кеңес одағының түкпір-түкпірінен әкелді. Жергілікті халықтан маман даярлауда мүдделілік болмай, бұрынғы патшалық кезіндегідей шовинистік сипаттағы саясат іске асырылды.

Қазақ тілінің өркендеуіне ішкі және сыртқы әлеуметтік-демографиялық процестердің кері ықпалы орасан болды. Олар мыналар:

1. Коллективтендіру немесе қолдан жасалған ашаршылық зардаптары.

2. Кеңес Одағы бойынша, әсіресе, Қазақстандағы жаппай индустрияландыру.

3. Ұлы Отан соғысы жылдарында Ресей мен Украинадан ірі өнеркәсіп орындарының Қазақстанға көшірілуі.

4. Кеңестер Одағын басқарған Н.С.Хрущевтың волюнтаристік саясаты немесе оның «тың игеру эпопеясы».

Тың игеру сайып келгенде, қазақ халқы, оның тілі, ділі мен діні үшін үлкен зобалаң болды. Осы жылдары кадр мәселесі бойынша патша заманындағыдай отаршылдық саясат жүргізіліп, тұтас ұлттың еңсесін түсіретін әрекеттер жасалды. Мәскеудегі биліктің өктемдігі, әкімшіл-әміршіл жүйенің шиеленісуі, этно-демографиялық процестердің бұзылуы «тың эпопеясында» айқын көрініс тапты. Тың игеру жылдарында Қазақстан халқы 2,6 млн. адамға өсіп, соның салдарынан жергілікті ұлт өз жерінде мүлдем

азшылыққа айналды. Бұл туралы саясаттанушы, демограф-ғалым М.Тәтімов сөзімен айтсақ: «... қазақтардың проценттік тұрғыда одан әрі азаюына – сонымен қатар европалық келімсектердің көп мөлшерде тың жерлерді игеруге ағылып келуі тағы да әсер етті. Соның нәтижесінде 1959 жылы қазақтар өз жерінде 29,8 процентті ғана құраса, ал орыстардың үлес салмағы 42,7 процентке дейін тағы да артқаны белгілі» [8, 33-б.].

1954-1960 жылдары Кеңес Одағының Ресей, Украина, Белоруссия және басқа аймақтарынан жұмыс күші, механизатор кадрлар тапшы, жетпейді деген сылтаумен 2 миллионға жуық адамның Қазақстанның оңтүстік облыстарына, әсіресе, шұрайлы жерлерге қоныс аударуы тың аймақтардағы демографиялық жағдайдың күрделенуіне, қазақтардың ұлттық тілден, дәстүрден, ата-баба салтынан айрылуына жол ашты.

Н.С.Хрущев Қазақстанның ұлттық құрамы, қазақ халқының ұлттық мемлекеті туралы мәселелерге ұлы державалық гегемонизм тұрғысынан қарап, патшалық Ресей кезіндегі сияқты экономикалық отарлық құрылым ретінде, бүкілодақтық шикізат базасына айналдыруды көздеді. Тың игеру жылдарында солтүстік облыстардағы жүздеген қазақ ауылдары болашағы жоқ деген сылтаумен мүлдем жойылып кетті. Жаңадан тыңда ұйымдастырылған 800-ге тарта совхоз атауларының басым бөлігіне қазақ тілінде бір ауыз сөз де бұйырмады. Осы жылдарда 700-ден астам қазақ мектебі жабылып, орыс тіліне ауыстырылды.

Осындай кертартпа саясаттың нәтижесінде Қазақстандағы ұлттық тіл – қазақ тілі мәселесі одан әрі шиеленісе түсті. Оның зардаптарын әлі күнге дейін тартып жатырмыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Республиканың қазақ және орыс емес мектептерінде орыс тілін оқытуды жақсарту жөніндегі шаралар туралы // Қазақстан мектебі, 1961, №10.

2. Республикада орыс тілін оқып-үйренуді жақсарту туралы // Қазақстан мұғалімі, 1987, 6- наурыз.

3. Аннотированный тематический план выпуска литературы издательства «Наука» Казахской ССР, А., 1981-1991. – 488 с.

4. Қазақ КСР Министрлер Советінде // Социалистік Қазақстан, 1989, 25- тамыз.

5. Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты. Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 272 б.

6. Абсаттаров Р.Б. Гармонизация межнациональных отношений. А., 1992. – 385 с.

7. Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. М., 1980. – 45 с.

8. Тәтімов М. Қазақ әлемі. Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993, -160 б.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ: саяси және дипломатиялық қарым-қатынастар

Еркебұлан ЕРЖАНОВ,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан тарихы кафедрасының 2-курс магистранты

1991 жылы 16 желтоқсан күні өз тәуелсіздігімізді жарияласымен-ақ, бар-жоғы 30 минуттан кейін Түркия Республикасы бірінші болып әлемге жар салып, Қазақстанның егемендігін таныды. Елімізде тұңғыш өз елшілігін ашқан ел де Түркия

болды, әрі Қазақстан да өзінің шет елдердегі алғашқы елшілігін Түркия мемлекетінде ашты [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев республика тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған салтанатты жиналыста сөйлеген сөзінде

“бәрін де іс жүзінде тақыр жерден бастауға тура келді... Ең алдымен... елімізді сыртқы дүниенің тануына қол жеткізу қажет еді”, – деп атап көрсеткен болатын. Бұл өзінен өзі түсінікті еді. Себебі, Қазақстан өзін тәуелсіз мемлекет ретінде жарияласымен-ақ дүние жүзіндегі басқа мемлекеттердің оны тәуелсіз мемлекет ретінде тануы ел тәуелсіздігінің баяндылығының басты белгілерінің бірінен саналады. Осыған байланысты біз ел есінде мәңгі сақталар сондай қуанышты сәттердің бірі ретінде 1991 жылы желтоқсан айының 16-сы күні Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жарияласымен-ақ, араға бар жоғы 30 минут уақыт салып, қазақ халқымен ортақ тарихи және этнолингвистикалық терең тамырлы бауырластығы бар Түрік елінің бірінші болып әлемге жар салып Қазақстанның егемендігін танығандығын мақтаныш сезімімен еске аламыз. Ол – ол ма, Қазақстанда өз елшілігін ашқан алғашқы ел де Түркия Республикасы болды. Қазақстан өзін егеменді ел ретінде жариялаған күннен бар-жоғы 4 ай өткенде, яғни 1992 жылдың сәуір айының 21 күні Түркия Республикасының Қазақстандағы елшісі Аргун Өзпай ел басшысы Н.Ә.Назарбаевқа сенім грамотасын тапсырды. Ал, осы салтанатты сәттен бар-жоғы 26 күн өткенде, яғни 1992 жылдың мамыр айының 16-сы күні Қазақстан Республикасының Президентінің жарлығымен Қазақстанның шет елдердегі бірінші елшілігі Түркия Республикасында салтанатты жағдайда ашылды [2].

Басқа мемлекеттерге қарағанда тәуелсіздігін алған Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттерімен Түркияның тез арада дипломатиялық қарым-қатынас орнатуға ұмтылуын тарихи заңдылық деп қарауға болады. Өйткені бұл халықтардың ата тегі, түбі, діні, әдет-ғұрпы, салт-санасы тарихтан белгілі. Сондықтан шыққан тегі бір бұл елдердің аймақтық дәрежеде жақындасуы ешкімнің алаңдауын туғызбайтындай заңды құбылыс.

Екі елдің халықаралық дәрежеде жақындас-тыратын себептердің алғашқысы – саяси мәселелер ауқымы. Түркия тек Қазақстанға ғана емес, егемендігін алған түрік республикаларымен тығыз саяси және экономикалық байланыстар орнатуды көздейді, бұл аймақта Ресейге қарсы өз ықпалын күшейткісі келеді. Түркия мен түрік республикалары арасындағы қалыптасып келе жатқан нақты байланыстарды бір жағынан АҚШ пен Еуропа елдері қолдаса, екінші жағынан оларды алаңдатып отыр. Себебі, бұдан олар Түркияның империялық көзқарасын және пантүрксизмнің жандануын көреді [3].

Бұған қарсы Қазақстан Президенті Н.Назарбаев 1994 жылғы қазан айындағы кездесуінде сөйлеген сөзінде: *“Біз түрік тілдес мемлекеттер бас қосудағы мақсатымыз – басқа елдерге қауіп төндіру емес, қайта бейбіт қарым-қатынасты нығайтуға бағытталған еді”* – деп атап көрсетті [4].

Екіншісі, нарықтық қатынастарға өту жолын таңдаған Қазақстан басшылығы сонымен бір кезде республика экономикасын тұрақтандыру мен дамыту шараларының жүйесін жасап, экономикалық реформалардың түріктік тәжірибесін мұқият зерттеу нәтижесінде Қазақстан экономикасына енгізді.

Үшіншіден, Қазақстан Республикасының басқа мемлекеттерге қарағанда аймақтық беделінің ерекше екендігі. Еліміздің Еуроазиядағы геосаяси жағдайы, Қазақстан үкіметінің халықаралық және сыртқы

саясаттағы белсенді қадамдары Қазақстанның үлкен болашағы бар мемлекет екендігін аңғартады.

Төртіншіден, түрік кәсіпкерлері мен бизнесмендерінің Қазақстанмен ынтымақтастыққа мүдделілігі арта түсіп отыруының өзі басқалармен салыстырғанда республикада саяси жағдайдың анағұрлым тұрақтылығының, табиғи ресурстардың мол шоғырлануының нәтижесі деп бағалауымыз керек.

Бесіншіден, Түрік республикасы өндірісі, ғылымы мен мәдениеті жоғары дамыған іргелі ел. Демек, экономикасының өсіп-өркендеуі Түркияны да өз өнімдерін өткізер жаңа өрістер іздеуге мүдделі етіп отыр. Бұл орайда, Қазақстан мен Орта Азия республикалары, таптырмас әріптестер десек, біз үшін олардан үйренер нәрсе де аз емес.

Алтыншыдан, Қазақстанның Каспий бассейні көмірсутегі шикізатына бай. Ашық теңізге тікелей шыға алмауына байланысты Түркия Қазақстан мұнайын өз территориясы арқылы тасымалдауды ұсынып отыр. Әсіресе, Каспий аймағында орналасқан Қазақстан, Әзірбайжан, Түрікменстан, Ресей және Иран мемлекеттері арасында Каспийдің мәртебесін айқындау бағытында бүгінгі күні халықаралық дәрежеде саяси сипат алып отыр.

Қазақ-түрік қатынастарын кеңейту мен нығайтудағы түбегейлі бетбұрыстар Түркия Республикасының Президенті Т.Өзалдың белсенді қызметімен тікелей байланысты. 1991 жылдың наурыз айында оның Қазақстанға тұңғыш сапары болды. Осы сапардың барысында Қазақ Советтік Социалистік Республикасы мен Түрік Республикасы арасындағы экономикалық, мәдени қарым-қатынастарды дамыту жөніндегі келісім шартқа қол қойылды. Бұл келісімшарт – Қазақстанның халықаралық аренаға шығуының бастамасы болды. Азия құрлығын көктей өтетін Ұлы Жібек жолының негізінде салынар ТрансАзия темір жолының болашақта Қазақстанды Түркиямен байланыстыратыны, сөйтіп екі ел арасындағы дәнекерді бекіте түсетіні айрықша айтылды [5].

1991 жылдың қыркүйек айында Н.Ә.Назарбаев бастаған Қазақстан делегациясы Түркияға ресми сапары басталды. Мұның өзі туыстас екі халықтың араларын одан әрі жақындастыра түсуге қызмет ете отырып, Қазақстан Республикасын дүниежүзілік экономикалық қоғамдастыққа енгізудің, экономикаға шетел инвестициясын, осы заманғы технологиялары мен техникалық құрал-жабдықтарын, шетелдік басқару және ұйымдастыру тәжірибелеріне тартудың маңызы атап өтілді. Сапар барысында ынтымақтастық бағыттар бойынша бірқатар ресми құжаттар қабылданды. Ең алдымен, Қазақстан мен Түркия арасындағы арақатынастардың принциптері мен мақсаттары жөнінде Декларацияға қол қойылды.

Бұл маңызды құжаттардың негізінде:

–Қазақстан экономикасын нарықтық аренаға көшіру кезінде Түркия техникалық көмек көрсетеді.

–Екі ел арасында тікелей транспорт қатынастарын орнату үшін су (Волга – Дон каналы арқылы) Каспий және темір жол байланыстарын жолға қою, Алматы-Стамбұл арасында тұрақты әуе жолын ашу.

–екі ел арасындағы тікелей телекоммуникациялық байланысты қамтамасыз ету үшін алдағы жылдардағы Алматыда “Интелсат” ғарыш спутнигі арқылы байланыс жасайтын отыз телефон арнасы

бар жерүсті станцияларын салу.

-мәдениет, өнер, білім, ғылым, спорт, хабарлар және туризм саласында қарым-қатынасты дамыту.

-жоғары оқу орындарының өзара байланысы негізінде кадрлар дайындау, мамандар, стажерлар алмасу және т.б. атқарылар ауқымды істер көзделген [6].

Сапар барысындағы кездесулерде, экономикалық және ғылыми техникалық ынтымақтастық жайында Шарт жасасты, сауда экономикалық байланыс саласындағы ынтымақтастық ниетіне бірнеше ондаған протоколдарға және өзара шарттар жайындағы Меморандумға қол қойылды. Сонымен бірге, Пекин – Алматы – Тегеран – Стамбұл трансазиятық теміржол қатынасын ашуға байланысты мәселелер өзінің шешімін тапты. Болашақта оны іске қосу әлемдік жүк тасымалы үлгісін өзгертіп, Қазақстанды Таяу Шығыс елдері мен Азия-Тынық мұхит аймағымен байланыстыратын болады деп мәлімдеді.

1992 жылы ақпан айында қазақ-түрік Іскерлік Кеңесі құрылды. Кеңестің президенті болып – Түркиядағы Ататүрік атындағы жоғары мәртебелі, Тіл, мәдениет, тарих қоғамының мүшесі болған М.Жолдасбеков сайланды [7].

1992 жылдың сәуір айының аяғында Премьер-министр С.Демирел бастаған Түркия үкімет делегациясының Қазақстанға ресми сапары басталды.

1992 жылы 29 қазанда Анкарада Қазақстан Республикасының Түркиядағы елшілігі салтанатты түрде ашылды. Бұл шараға Н.Ә.Назарбаевпен бірге Түркияның Президенті Т.Өзал, сондай-ақ Премьер – министрі С.Демирел қатысты [8].

Осы жылдың 31 қазанында Анкарада Түркия және түрік тілдес мемлекеттері басшыларының 2 күндік кеңесі болып өтті. Түркияның, Әзербайжанның, Қазақстанның, Қырғызстанның, Түркіменстанның және Әзбекстанның Президенттері “Анкара декларациясына” қол қойды. Мұнда олар өздерінің “екі жақты және көп жақты ынтымақтастықты дамыту” ниеттері туралы мәлімдеді. Түрік тілдес мемлекеттердің бірінші саммитінде бұл елдер өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының түрлі салаларында ынтымақтастықты дамытуға жәрдемдесуге уағдаласты.

1991-92 жылдар ішінде Қазақстан мен Түркия екі ел үшін де өмірлік маңызы зор көптеген келісім құжаттарына қол қойылды. Саяси ынтымақтастық саласында: Қазақстан мен Түркия арасындағы өзара қарым-қатынас принциптері мен мақсаттары туралы Декларация, екі елдің Сыртқы Істер министрліктері арасындағы кеңестер туралы Протокол, парламентаралық байланыстарды дамыту, Ішкі Істер министрліктері арасындағы келісімдер [9].

Экономикалық салада: шағын және орта бизнесті дамыту, инвестицияға өзара ықпал етуге және оны қорғау, Түркияның Қазақстанға несие беруі, мамандарды қайта даярлаудан өткізу жөніндегі ниеттестік протоколы, телекоммуникация және телефондандыру саласындағы ынтымақтастық, әуе жолы қатынастары және автокөлік салаларындағы келісім [10].

Мәдени-имандылық қарым-қатынас саласында: білім беру, денсаулық сақтау, ғылымды, мәдениет пен спортты дамыту жөніндегі келісім; Қазақ мемлекеттік телерадиокомпаниясы мен Түрік теледидары мен радиосы арасындағы ынты-

мақтастық туралы Протокол, тағы басқа ғылыми, мәдени, қоғамдық ұйымдар, жеке телекомпаниялар арасындағы келісімдер дүниеге келді.

Бүгінгі күні Түркия мемлекетінің саяси қолдауы мен экономикалық көмегі, мәдени саладағы ынтымақтастығы нарықтық экономиканы құру бағытында дамып келе жатқан еліміз үшін үлкен әсерін тигізері сөзсіз.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются политико-дипломатические отношения между Казахстаном и Турцией. Автор подчеркивает роль двусторонних отношений на международной арене и их вклад в глобальное развитие на региональном уровне. При изучении двусторонних отношений анализируются содержание соглашений, выступления политических деятелей и содержание соглашений, основанных на одной стороне.

Ключевые слова: Турция, Казахстан, дипломатия, культура, экономика, политика.

In this case, the diplomatic and political diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and Turkey are classified. The author emphasizes the dual-role role played in the interdisciplinary arena and the greater role in global expansion in the regional context. When two-tone output is analyzed, the contents of the matches, the removal of the political tags and the contents of the matches, are based on the single line.

Keywords: Turkey, Kazakhstan, diplomacy, culture, economics, politics.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Назарбаев Н.** Жүз жылға татитын он жыл // Егемен Қазақстан. 2001. 17 желтоқсан.

2. **Токаев К.К.** Под стягом независимости: Очерки о внешней политике Казахстана. Алматы, 1997. С.515-520.

3. Договор о дружбе и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Турецкой Республикой // Казахстан – Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. Анкара, 1996. С. 46.

4. Договор об основах и принципах деятельности ТЮРКСОЙ // Казахстан – Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. Анкара, 1996. С. 435-436.

5. Протокол о намерениях сотрудничества между Государственной телевидательной компанией Республики Казахстан и Учреждением Турецкого радио и телевидения // Казахстан – Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. Анкара, 1996. С. 315-319.

6. Протокол о торгово-экономическом сотрудничестве между Правительством Турецкой Республики // Казахстан – Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. Анкара, 1996. С. 149-152.

7. Протокол об установлении дипломатических отношений между Республикой Казахстан и Турецкой Республикой // Казахстан – Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. Анкара, 1996. С. 60-61.

8. Совместная Декларация о дальнейшем развитии и углублении сотрудничества между Республикой Казахстан и Турецкой Республикой от 13 июня 1995г. Алматы // Бюл. межд. Договоров и соглашений. 1995. №2 (3). С. 87-90.

9. Соглашение о сотрудничестве между КазССР и Турецкой Республикой // Казахстан. правда. 1991. 22 марта.

10. **Жексенбаева Б.** Түркия – Қазақстан байланысы тереңдей түсті // Столич. обоз. 1997. 12 қыркүйек.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Күлімкөз САНТАЕВА,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университеті Қазақстан тарихы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры (доцент) м.а.,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Тұнық САДЫКОВА,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің 2-курс магистранты

Кез келген мемлекеттің ең негізгі байлығы – оның халқы. Демографиялық жағдай әрбір мемлекеттің экономикасына, ұлттық және мемлекеттік қауіпсіздігіне тікелей әсер етері сөзсіз. Ел басы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2030: барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты халыққа Жолдауының негізгі басты басымдықтарының бірі Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі және халықтың әл-ауқаты болса ондағы кезек күттірмейтін негізгі міндеттерінің бірі – еліміздегі кең өріс ала бастаған демографиялық проблеманы шешу [1]. Қазақстанда туу деңгейінің төмендеуі кезек күттірмейтін мемлекеттік проблема. Себебі, еліміз екі өзара қарама-қайшы жағдайға тап болып отыр: **біріншіден** мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мен нарықтық қатынастарды дамыту үшін негізгі қажеттік халық санын еселеп өсіру міндеті мемлекет алдында көлденең тұрған болса, **екіншіден** дәл осы жағдайда халқымыздың табиғи өсімінің төмендеуі үлкен проблемаға айналып отыр. Демографиялық мәселелерді анықтауда (АДИ) рөлі мықты. Адам Даму Индексі (АДИ) адамдардың дамуы бойынша мемлекеттерді салыстыратын индекс. Ол бойынша мемлекеттердің қалай даму қалай дамымағандығы жайында айтылады. Көбінесе АДИ индексіне қарап мемлекеттерді үшке бөледі: **дамыған, дамушы және дамымаған** болып. АДИ адамның өмір ұзақтығын, білімін, әріп тану және адам басына шаққандағы ЖІӨ өлшемдерін біріктіреді. Индекс адамның жалпы даму деңгейін көрсетеді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасы АДИ-дың даму деңгейін адамдардың таңдау қабілеті, білім алу мүмкіншіліктері, денсаулық сақтауға арналған, табыс табу мен жұмыс жағдайлары сияқты факторларды есепке алатын үдеріс. **АДИ үш басты қағидалардан тұрады:** Олар: **бірінші**, өмір ұзақтығы – халық денсаулығы мен ұзақтығын өлшейді, **екінші**, білім деңгейі мен білім беру жүйесі, **үшінші**, өмір сүру стандарты, адам басына шаққандағы жалпы ішкі өніммен өлшенеді.

Адам дамуы – Қазақстан үшін стратегиялық міндетке айналғанына біраз уақыт өтті. Ал, адам даму индексі елдің демографиялық көрсеткішіне тікелей бағынады. БҰҰ-ның Даму бағдарламасы шеңберінде 1997 жылы жарық көрген адамдық даму жөніндегі есебінде адам әлеуетінің даму индексі бойынша Қазақстан әлемнің 174 елі арасында 93-орында тұрды [1]. Бірақ бұл, ТМД өзге елдердегі сияқты 1990 жылғымен салыстырғанда әлі де анағұрлым нашар. Демографиялық фактор – туылған кездегі болжамды өмір сүру ұзақтығы – республикадағы АДИ нашарлауына бірінші кезеңде негізгі рөл атқарса, ал екінші кезеңде АДИ өсуінің жеткіліксіз салмақтылықтағы факторы болып табылады. Ал 2016 жылғы АДИ рейтингінде Қазақстан 2015 жылы сияқты 56-шы орынға ие болып, адам әлеуетінің даму деңгейі жоғары елдер санатында орын тапты.

Бұл орайда Қазақстандағы осы көрсеткіштің деңгейі (2005 жылғы адам дамуы туралы Баяндама

бойынша 63,4 жас) жоғары АДИ елдерімен (78 жас), сондай-ақ өтпелі экономикадағы көпшілік елдермен (68,2 жас) салыстырғанда әлдеқайда төмен. Бұған қоса, Қазақстанда БӨҰ (болжалды өмір сүру ұзақтығы) көрсеткіші бойынша елеулі гендерлік теңсіздіктің байқалатынына назар аудару керек, ол 2005 жылы 11,5 жасты құрады.

«Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі және ырыс-берекесі» деп аталатын стратегия басымдылығының аясында мемлекеттік органдардың қызметі республика халқының тұрмыс деңгейі мен сапасын арттыруға бағытталуда. Бұл денсаулық сақтау саласының уақтылы және сапалы қызмет көрсетулерімен, қоршаған ортаны қорғау жөніндегі шараларды іске асырумен, таза суға қол жетімділікпен және елдегі эпидемиологиялық жағдайды жақсартумен, халық табыстарының өсуімен, жеткіліктілігімен және оларды уақтылы төлеумен, білім беру қызметтерінің сапасын арттырумен, халықтың жұмыспен қамтылуын және атаулы әлеуметтік қорғауын қамтамасыз ету жөніндегі шараларды әзірлеумен қамтамасыз етіледі. Осы басымдылық аясында Қазақстанның мыңжылдық Декларациясындағы аса амбициялы төрт міндетті шешуді қамтамасыз етуге тиіс екенін атап өту керек. **Мыңжылдық Декларациясы БҰҰ 2000 жылы Нью-Йоркте өткен Бас Ассамблеясында қабылданды:**

1) 1990 жылдан 2015 жылға дейінгі кезең аралығында 5 жасқа дейінгі балалар арасындағы өлім-жітімді үштен екіге азайту;

2) 1990-2015 жылдар арасында аналар өлімінің коэффициенті төрттен үшке азайту;

3) 2015 жылға қарай АҚТБ/ЖҚТБ таралуын тоқтату және ауруды азайту үдерісіне кірісу;

4) 2015 жылға қарай туберкулез және басқа да негізгі аурулардың таралуын тоқтату және ауруды азайту үдерісіне кірісу [2].

Ел халқы үшін оның тұрғындарының тұрмыс сапасы басты міндет болуы тиіс, ол негізгі үш құрауышпен анықталады: өмір сүру ұзақтығы, әл-ауқаттың деңгейі және қоршаған ортаның жай-күйі.

Бірінші құрауыш, болжауды өмір сүру ұзақтығы – өте төмен деңгейде, орта есеппен дамыған елдердегі деңгейден 15 жасқа төмен, егер Қазақстан халқының БӨҰ 13 жасқа көп болса, онда Қазақстан АДИ рейтингі бойынша 79-шы емес, 43-ші орында болып, яғни еліміз АДИ рейтингі бойынша ең озық 50 елдің қатарына кіретін еді.

Жалпы, 1998-2005 жылдарда 60 жасқа дейін өмір сүрмеген халықтың үлес салмағына назар салсақ елеулі өзгерістерді көру қиын болып отыр. Мысалы, 1998 жылы олардың үлесі 33% құраған болса, 2005 жылы небары 2,3%-ға төмендеп, 30,7% құраған.

Бұл көрсеткіштерді дамыған мемлекеттегі көрсеткіштермен салыстыруға мүлде келмейді. Мысалы, Жапондар зейнеткерлікке 70 жаста шықса, ал Голландияда 80 жас орта деп есептелінеді. Егер, Қазақстан территориясын облыстар бойынша жеке-жеке

салыстырып көретін болсақ, онда ОҚО осы көрсеткіш бойынша бірінші орында: 26,9%, одан кейінгі орындарды Жамбыл облысы: 27,9%, Қызылорда облысы: 28,1%, және Атырау облыстары: 28,5% иемденіп келеді. Ал, дәл осы көрсеткіш бойынша, яғни, 60 жасқа дейін өмір сүрмеген халық үлесі бойынша республикамызды артқа тартып отырған аймақтарда Шығыс Қазақстан облысы: 33,1%, Ақмола облысы: 35,7%, Қарағанды облысы: 32,3%, Солтүстік Қазақстан облысы: 33% жатады [3].

Еліміздегі халықтың өлу себептеріне тоқтала кететін болсақ, ең негізгі себеп бұл – қан айналымы жүйесінің аурулары екендігін, өкінішке орай, мойындауымызға тура келеді. Мысалы, 2005 жылы жалпы 157 мың адам қайтыс болған болса, оның 81 мыңның (50%-дан астамымыз) өліміне қан айналымы жүйесінің аурулары себеп болған. Екінші орынды алып отырған өлім себебіне – жазатайым оқиғалар мен уланулар, және жарақаттану оқиғалары жататыны белгілі.

Осы себептердің салдарынан әрбір 7-ші азамат (өлгендер арасындағы) көз жұматын көрінеді. Тағы бір өкінішті жағдай – бұл елімізде кісі өлтіруден және өзін-өзі өлтіруден болатын өлім саны сезілетін дәрежеде деуге әбден болады. Салыстырмалы түрде алсақ, 2005 жылы жазатайым оқиғалардан, уланудан және жарақаттанудан болатын әрбір үшінші өлімге кісі өлтіру мен өзін-өзі өлтіруден болатын бір өлім тұспа-тұс келіп отырған. Оның үстіне кісі өлтіруге қарағанда өзін-өзі өлтіру оқиғалары жиірек кездеседі.

Мысалы, 2005 жылы кісі өлтіруден болатын әр бір он төрт өлімге өзін-өзі өлтіру салдарынан болатын жиырма бес өлім сәйкес келіп отырған. Бір жасқа дейінге сәбилер өлімі де үлкен көрсеткішке ие болып отыр. Дүниеге келген 1000 сәбидің 16-сы бір жыл ішінде өмір сүруін тоқтататыны статистикалық мәліметтерден баршамызға аян.

Бүгінгі таңдағы халықтың табиғи қозғалысының көрсеткіші оң бағытта болғанымен, елдің демографиялық болашағы үшін қанатсыз болып тұр. Жалпы, қазірде туу көрсеткіші 1000 адамға шаққан да 18-ден асыңқырап отыр, ал өлім көрсеткіші 10,4-ке жететіндіктен елдің табиғи өсімі жуық шамамен 1000 адамға шаққанда 8-ден кішкене асыңқырап отыр.

Оның өзі, ауыл халқының қала халқына қарағанда белсенділік танытуынан келіп шыққан сан: ауыл халқының табиғи өсімі 9,1 болса, қала тұрғындарының табиғи өсімі 7,3-тен аспайды. Мұның себебі – туу коэффициентінің төменгі деңгейде қалуы. 2005 жылғы статистикалық мәліметке қарағанда республикамызда репродуктивтік жастағы әрбір әйелге 2,22 бала сәйкес келген. Дегенмен, әйелдер үшін репродуктивтік жас – 16-49 жастың аралығы екенін ескерсек, онда олардың жас ерекшеліктеріне байланысты туу көрсеткіштерінің өзгеріп отырғандығы байқалады. Ең жоғары көрсеткіш 20-24 жас аралығындағы әйелдер тиесілі: 2005 жылғы мәлімет бойынша осы жастағы әрбір мың әйелдің 140-ы дүниеге перзент әкелген. Одан кейінгі орында 25-29 жастағы әйелдер орналасқан. Яғни, көріп отырғанымыздай әйелдердің жасы ұлғайған сайын туу көрсеткіші төмендеп отырады. Жалпы, айтып өткеніміздей елімізде репродуктивтік жастағы әрбір әйелге 2,22 баладан сәйкес келіп отыр, бұл, әрине, орта есеппен, сондықтан да көп балалы отбасылардың үлесін жеке қарауға болады: статистикалық мәліметтерге сүйенсек, 2005 жылы 76400 әйел үш және одан да көп баласы бар аналар атанған. Немесе, сол жылы дүниеге келген балалардың 27,4% өз отбасыларындағы үшінші не одан да кейінгі сәби болған екен. Өкінішке орай, дүниеге келген сәбилердің барлығы да заңды әкелеріне ие емес. Мысалы, 2005 жылы 280 мыңға жуық сәби дүниеге

келген болса, оның 70 мыңға жуығын тіркелген некеде тұрмаған әйелдер өмірге келтірген, яғни әрбір төртінші сәби әкесіз туылады деген сөз.

Бұл, әрине, көңіл қуантатын жағдай емес. Тағы бір ерекшелігі мұнда, яғни тіркелген некеде тұрмаған әйелдердің өмірге сәби әкелуіне ауыл әйелдеріне қарағанда қала әйелдері жылдамырақ көрінеді, мысалы жоғарыда аталған 70 мыңға жуық сәбидің 44 мыңы қала халқына тиесілі болса, қалған 26 мыңы ауыл халқының үлесіне енеді.

Не болғанда да, қазіргі Қазақстанда демографиялық табиғи өсім байқалады. Бірақ бұл – Қазақстанның барлық аймақтары демографиялық табиғи өсімге бірдей үлес қосып отыр деген сөз емес. Республика бойынша халықтың табиғи өсімінің көрсеткіштері бізге белгілі, яғни соңғы мәліметтер бойынша, 1000 адамға шаққанда туғандар саны: 18,42, өлгендер: 10,37, ал табиғи өсім: 8,05.

Енді республикамыздағы жеке аймақтардың демографиялық жағдайын осы көрсеткіштермен салыстырып көрейік. Туу көрсеткішінен Оңтүстік Қазақстан облысы 26,5 есебімен бірінші орында келеді, яғни республикалық көрсеткішпен салыстырғанда 8-ге артық. Оның үстіне, тек қана туу көрсеткішінен емес, сонымен қатар өлім коэффициенті бойынша да ең аз мөлшермен, атап айтқанда 1000 адамға 6,8 өліммен ең алдыңғы орынды иемденіп отыр. Ал, үшінші көрсеткіш, яғни табиғи өсім бойынша да алдыңғы орында ОҚО екендігі айтпасақ та түсінікті болды: 19,7. Республикалық көрсеткіштен 11,65-ке артық. Ал, осы үш көрсеткіш бойынша да кіші орынды иемденіп отырған аймақ – Маңғыстау облысы, мұнда туу коэффициенті 1000 адамға шаққанда 26,3-ке тең болса, өлім коэффициенті 7,4. Ал, жалпы табиғи өсім көрсеткіші 18,9 шамасында [4-23-б.].

Жоғарыда аталған облыспен салыстырғанда жалпы республикалық демографиялық көрсеткішіміздің төмен деңгейде болуына халық санының табиғи өсімі мүлдем байқалмайтын, байқалса да өте аз, баяу жылдамдықпен жүріп жатқан басқа облыстарымыз себеп болып отыр. Атап айтатын болсақ, Шығыс Қазақстан облысы, Қарағанды облысы, Павлодар облысы, Қостанай облысы, Ақмола облысы табиғи өсімі өте аз, тіпті байқалмайтын аймақтар болып саналады. Ал, Петропавл, яғни Солтүстік Қазақстан облысында демографиялық табиғи өсім мүлдем кері бағытта жылжып, азаю үстінде. Өйткені, онда, мысалы, туу коэффициенті 13,3 есебімен басымдылық көрсетіп отыр. Жалпы осы аталған аймақтардағы демографиялық фактілерге қарап бірнеше себептер келтіруге болады. Дегенмен, бір қызығы, сол аймақтардың экономикалық, әлеуметтік жағдайы демографиялық ықпал етпей отырғандығы. Бұған көптеген фактілер дәлел бола алады, мысалы, аймақтар бөлігіндегі халықтың 2006 жылғы наурыздағы ақшалай табыстарына көз жүгіртетін болсақ, жан басына шаққандағы ең төменгі ақшалай орташа табыс Оңтүстік Қазақстан облысына тиісті екен: 8848 теңге, республикалық көрсеткіштің 51,4%-ы немесе екі есе аз деген сөз.

Сол сияқты, Жамбыл облысында да жан басына шаққандағы ақшалай орташа табыс республикалық орташа табыстың небары 54,1%-ын құрап, 9304 теңгеден аспайды. Алайда, әлеуметтік жағдайы төмен болуына қарамастан бұл екі облыста демографиялық табиғи өсім жағынан салыстырмалы түрде үлкен нәтижеге ие. 1980 жылы қыркүйек айында халқымыздың саны қарқынды өсудің нәтижесінде бірінші рет 15 млн.-ға жетті, ал 1989 жылы өткен санақ бойынша ол көрсеткіш 16 млн.-нан да асып жығылған. Тәуелсіздік алған жылдар ел демографиясы үшін кері әсерін тигізіп, 1980 жылы қол

жеткізген 15 млн.-нан да азайып кетуінің куәсі болды.

2030 жылға дейінгі Қазақстан Республикасы халқының болжамды саны және өсім қарқынына көңіл аударсақ, Қазақстан халқының саны 2018 жылы 18 млн. адамнан, 2020 жылы – 18,5 млн. адамнан, 2025 жылы – 19,4 млн. адамнан, ал 2030 жылы 20 млн. адамнан жоғары болады деген болжам бар [4-35-б.].

Жалпы, Қазақстан Республикасы Канада, Австралия, Бразилия, Ангола, Моңғолия секілді ауықымды территориясы бар, бірақ аз халық өмір сүретін мемлекеттер қатарына жатады. Алайда, ол мемлекеттерден айырмашылығы Қазақстан өзінің табиғи байлығын игеру үшін болашақта халқының сан жағынан өсуін қажет етеді.

Қазақстан халқының ендігі бір тарихи ерекшелігі – оның өте сирек қоныстануы. Мысалы, XIX ғасырдың соңында әрбір шаршы км-ге 1,6 адамнан сәйкес келген болса, XX ғасырдың 40-жылдары әрбір шаршы км-ге сәйкес келетін адам саны 2,2-ден аса қоймаған. Ал, қазірде елімізде адамның орналасу тығыздығы небары 5,53-ті көрсетіп отыр. Көрші елдермен салыстыратын болсақ, олардың барлығынан аз: әрбір шаршы км-ге Ресейде – 8,4 адам, Қырғызстанда – 25 адам, Өзбекстанда – 57 адам, ал Қытайда – 134 адам сәйкес келеді. Басқа дамыған мемлекеттерде де халықтың орналасуы өте тығыз. Мысалы, Ұлыбританияда – 247 адам, ал Азия мемлекеттері: Жапонияда – 336 адам, Пәкістанда – 173 адам, Индонезияда – 112 адам, Түркияда – 88 адам әр бір шаршы км-ге сәйкес келеді. Біздің елімізде ең аз тығыздық мына облыстарға тиесілі: Маңғыстау облысы – 2,18 адам, Ақтөбе облысы – 2,26 адам, Қызылорда облысы – 2,71 адам, Қарағанды облысы – 3,11 адам, Атырау облысы – 3,91 адам. Республиканың басқа аумақтарын да да халықтың орналасу тығыздығы еркелкі: Оңтүстік Қазақстан облысын да әрбір шаршы км-ге 18,7 адамнан сәйкес келсе, Алматы облысында

бұл көрсеткіш жартысына да жетпейді – 7,1 адам. Басқа аймақтарда бұл көрсеткіш одан да төмен: Жамбыл облысында – 6,9 адам, Павлодар облысында – 5,96 адам, Ақмола облысында – 5,11 адам, Шығыс Қазақстан облысын да – 5,09 адам, Қостанай облысында – 4,01 адам [5-52-б.].

Қорыта айтқанда, Қазақстандағы демографиялық процестер өзінің әралуандылығымен, күрделілігімен ерекшеленетіндігі барлық бұқараның осы демографиялық процестерді реттеп, елдегі жалпы демографиялық жағдайды қалпына келтіруге біріге отырып ат салысуын қажет етуі сөзсіз.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена демографическим вопросам и проблемам в Республике Казахстан.

The article is devoted to demographic issues and problems in the Republic of Kazakhstan.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Н.Ә. Назарбаев. «Қазақстан – 2030: барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. 11 қазан, 1997.

2. Н.Ә. Назарбаев. «Қазақстан – 2050: Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. 14 желтоқсан, 2012.

3. Демографическая ситуация // Статистическое обозрение Казахстана, 2006, №4. 34-35 бет.

4. «Қазақстан Республикасының демографиялық болжамы: негізгі трендтер, сын-қатерлер, практикалық ұсыныстар» тақырыбына аналитикалық баяндама Астана, 2014 ж. 66 б.

5. Картаева Т.Е. Тарихи демография. – Алматы: Нур-пресс, 2008. –154 б.

ӘЙЕЛ ТЕНДІГІ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ

Жанат ӘБІШЕВА (Абишева),
С.Сейфуллин атындағы Қазақ
агротехникалық университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты

Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ қоғамы әйелдер мәселесін жаңа заман талабына орай жаңаша қырынан көтере бастады. Бірақ ол жеке адамдардың немесе әйелдердің тікелей тілегі бойынша емес, дамудың объективті тарихи процесіне сәйкес, қоғамдық дамуды қатысу ауқымы мен сипатына байланысты туындады. *Нәтижесінде қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайлардың ерекшелігі ескеріле отырып, 1998 жылы елімізде әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі арнайы ұлттық комиссия құрылды. Комиссияның құрылуымен Қазақстан Республикасы әйелдері жағдайы мәселесі жөнінде ұлттық мемлекеттік саясаттың қалыптасуы басталды. Осы кезеңнен бастап «гендер» ұғымы айналымға еніп, мемлекеттік саясатта гендерлік даму принциптерінің даму элементтері енгізілді. «Гендерлік» «ген» деген сөзден шыққан ген-тұқым, генетика-тұқымның өнуі мен организмнің өзгерісін зерттейтін ғылым. Ал гендерлік дегеніміз заңды табиғи оң үрдісті өзінің көздеген саясатына жығатын кесірлі ұйым» [1]. Қазіргі таңда гендерлік саясат мемлекет деңгейінде жүргізіліп, әр*

түрлі іс-шаралар өткізілуде. *«Еркектер мен әйелдердің тең құқықтылығы мен бірдей мүмкіндіктері дегеніміз – қоғамдағы гендерлік теңдікті білдіреді»* деп ұранда-тып, қазақ қоғамына, қазақ менталитетіне жат Батыс үрдісті қазақ әйеліне (қыз-келіншектеріне) әкеліп таңуға бармыз. Гендерлік саясат арқылы қазақтың қыз-келіншектерінің табиғатына тән ерекшеліктерді дамытудың орнына сол қасиеттерін жоғалтатындай жағдай қалыптастырылады. Себебі әйелдерге теңдік беріп, еркекпен теңестіру үшін қазақи үрдістер мен дәстүрлерді толығымен аяққа таптау немесе елемей қажет.

«Әйел теңдігі» – осы екі ауыз сөз қазақ елінің рухани дүниесіне сонау XX ғасырдың басында еніп, кеңестік тоталитарлық жүйенің қазақ халқын жаппай ұлтсыздандыру мақсатынан туындаған саяси тәсілдерінің бірі. Былайша айтқанда, Орта Азия мен қазақ елін орыстандырудың бұл тәсілін қызыл саясат мемлекеттік деңгейде жүргізіп, қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан «Қыз қылығымен көрікті», «Қызға қырық үйден тыйым салу» арқылы қыз тәрбиелейтін, мәпелейтін халықтың тамаша ұлттық

дәстүрін тез әлсіретуге жол салды. *Большевиктік қатаң саясат қазақ әйелдерінің арасындағы жұмысты ең алдымен олардың психологиясын, өмір салтын, тұрмыстық жағдайын ескере отырып жүргізуді қажет деп тапты. Сол себептен де өлкелік әйелдер бөлімі құрылып, оның құрамына үкімет, заң қызметкерлері, белсенді әйелдер кіріп, олар «әйел теңдігі» мәселесіне бұқаралық сипат беруге тырысты.* Елдің ішінде «әйел теңдігі» төңірегінде қоғамдық пікірді тудырып, оған бүкіл қоғамдық ұйымдарды жұмылдырды. Қазақ ауылдарында көп әйел алуды айыптаған үлгілі сот процестері ұйымдастырылып, қазақ әйелдерінің белсенділігін көтеру мақсатында үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді. Кеңестік өктем саясат әйел теңдігі мен әмеңгерлікті бір жақты бағалағандықтан, большевиктік насихат қазақ қоғамының ғасырлар бойы тудырған жағымды дәстүрін аяқ асты етуге бар мүмкіндіктерін пайдаланды. Әмеңгерлік, көп әйел алудың қоғамдық мүддеден шыққандығын ескермей, оны шығыс халқының көп әйел иеленуге құштарлығынан деп жала жапты. Осы жерде большевиктердің әмеңгерлікті, көп әйел алуды әйел теңдігін аяққа басу деп біржақты түсіндіріп келгенін еске ала кеткен жөн. Ал шындығына келгенде мұның басқаша сипаты да бар еді. Қазақ халқы өте көп қиыншылық көрген ел. Халқымыздың үлкен трагедияларында ұлтымыздың саны сақталып, өсіп-өніп, қайтадан көбеюіне осы қалыптасқан тұрмыстық әдеттер-әмеңгерлік пен көп әйел алу үлкен роль атқарды. Ендеше бұл әдеттің адамгершілік мәні зор екені түсінікті.

Тоталитарлық идеология өзінің құшағын кеңге жайып адамзаттың тең жартысы болатын әйелдер бұқарасы арқылы өздерінің саясатын тез арада жүзеге асыру үшін, қазақ қоғамындағы әйелдердің ерлерге деген ізеттілік, кішіпейілділік, сыйластық сияқты ұғымдарын өшіруге әрекет жасап, өздерінің жаңа үлгілерімен алмастыруға тырысып бақты. Сол бағытта әйелдер арасында атеистік насихат жүргізіп, әйелдерді тұрмыстық ұстанымдардан азат ету үшін қызыл отау, қызыл бұрыштар, әйелдер клубы ұйымдастырылды. Кейіннен тұрмыстық қылмыс деп аталып келген көп әйел алу, әмеңгерлік және т.с.с күреске ұйымдасқан сипат беру үшін «әйелдердің еңбегі мен тұрмыс жағдайын жақсарту» комиссиясы [2] мен «Жойылсын қалың мал мен көп әйел алу» қоғамы [3] құрылды. Қазақстанның түкпір-түкпірінде үкімет мүшесінің бірі қатысқан белсенді әйелдердің ұйымдастыруымен тұрмыстық қылмысты айыптаған жиналыстар болып, әйел бұқарасын қатарға қосу мәселелері талқыланды. Мерзімді басылымдарда әйелдерді басшылық қызметтерге тартудың маңыздылығын түсіндіретін мақалалар жарияланды. Осылайша қазақ әйелінің бала табу, оны тәрбиелеу, ер азаматты құту сияқты орындалуы міндетті борышы ескермей, қазақ әйеліне ғана тән ізгілік, инабаттылық, үлкенге ілтипаттылық, кішіге қамқорлық, отбасы, ошақ қасының ұйытқысы секілді қасиеттерін дамытудың орнына сол қазақи болмысты жоюға бар күшін салды.

Қазақ әйелдерінің таптық саяси санасын ояту арқылы қоғамдағы саяси процестерге жұмылдыру кезек күттірмейтін міндет еді. Себебі 20-30- жылдарда елдегі саяси-шаруашылық науқандардың табысты және мерзімінен бұрын аяқталуы әйелдер бұқарасының қатысуымен жүзеге асырылатын еді. Осы науқандарда ерекше белсенділігімен көзге түскен әйелдерді Өлкелік курстарда оқытып, саяси білімін жетілдіріп, кеңестік басшылық органдарға жіберу көзделді [4]. Оның үстіне қазақ әйелдерін қоғамдық ұйымдар мен кеңестік органдардың жұмыстарына тарту әйелдерден кеңестік жетекшілер дайындаудың құрамдас бөлігі ретінде қа-

растырылды. Сондықтанда Өлкелік Комитет әйелдер арасындағы жұмысқа барлық партия ұйымдарын тартып, қазақ әйелдерін жоғарылатудың жоспарлы әдісін жасай отырып, оларды практикалық жұмыстарға бекітуді қолға алды. Қалай айтсақ та қазақ әйелдерінің арасында жүргізілген қоғамдық-саяси жұмыстар қиын да әрі күрделі процесс болды. **Ұлттық сана мен таптық сананың ара жігін ажыратпай жүргізілген «тең құқылық» деген саясат қазақ әйелдерінің болмысында елеулі із қалдырды.**

Қазақ әйелдері арасындағы қоғамдық-саяси жұмыстар мен олардың барысы сол кездегі Одақтас Республикада орныққан саяси жүйенің мән-мазмұнынан туындады. XX ғ 20-30 жылдарында қазақ әйелдерінің арасында жүргізілген саяси-әлеуметтік шаралардың бүгінгі өмір үшін үлкен сабақтары бар. Сондықтан да қоғам дамуының белгілі бір кезеңінің тәжірибелерін зерттеу ісінде өткенді біліп-үйренудің маңызы зор деп ойлаймыз.

Ал енді тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы «әйел теңдігі» мәселесі гендерлік теңдік төңірегінде орын алып отыр. Қазақстанда гендерлік теңдік бағытында орындалып жатқан құқықтық актілер мен жобалар тұрасында Орта Азиядағы бірқатар елдерге қарағанда алда келеді. **Гендерлік теңдік туралы стратегияның талабы әйелдердің билікке араласуын 30 пайызға жеткізу болады. Әр елде соның ішінде, әсіресе, Батыс елдерінде құрылған әйелдер қозғалысының талабы қоғамдағы гендерлік теңсіздікті болдырмау.** Сол мақсатта гендерлік саясатқа үлкен мән беріліп, халықаралық деңгейдегі ұйымдардың (ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, ОБСЕ және т.б.) араласуымен Гендерлік тематикалық топ құрылды. Аталған ұйым ТМД елдерінде жобаларды жүзеге асыру үшін қомақты қаржы бөліп, техникалық көмек берді. Қазақстан Республикасында да әйелдердің мәртебесін көтеру, ұлт денсаулығын сақтау бағытында қыруар жұмыстар атқарылды. Әйелдер құқын қорғауға негізделген шараны іске асыру ниетінде құрамына Үкімет, құқық қорғау қызметкерлері, бейресми ұйымдар, бұқаралық ақпарат құралдары енетін жұмысшы тобы құрылды. Осы топтың бастамасымен біраз нәтижелі жұмыстар атқарылды. Ерлер мен әйелдер арасындағы теңсіздікті жоюға бағытталған нақты қадамдар жасалды. Қалалық, облыстық Мәслихаттар мен Парламенттегі әйелдердің саны елеулі көтерілді.

Ия, гендерлік саясатты жүргізген дұрыс та шығар. Бірақ та қазақ халқының демографиялық ахуалын ескерген де жөн. Елде дүниеге келген балалардың саны адам өлімінен әлдеқайда аз. Қазақ әйелі ең алдымен өзінің аналық борышын орындауы керек. *Қазақ әйелі бірінші кезекте ұлттың тәрбиешісі екенін ұмытпауы тиіс. Себебі, баланың бойына ұлттық құндылық пен ұлылықты дарытатын да, өшіретін де әйел-ана. Ал дәл қазіргі уақытта көптеген қыз-келіншектер отбасылық өмірді екінші кезекке ығыстырып, қызметте ірі қадамдар жасағысы келеді.* Бұл біздің ұлттық мүддемізге сай келмейді. Олай болса Қазақстан Республикасында әйелдердің жағдайын жақсарту, әйелдер мен ерлердің теңдігін сақтау жөніндегі мемлекеттік саясаттың тұжырымдамасын өткен тарихи кезеңнің келеңді, келеңсіз тәжірибелерінен сабақ ала отырып жүргізген жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алматы ақшамы №149 (3781) 28 желтоқсан, 2006 ж., 5-б.
2. ҚРОММ, 5-қ., 7-т., 83-іс, 27-п.
3. Әйелі теңдігі, 1928 ж. №9 60-64-бб.
4. ҚРПМ, 141-қ., 1-т., 6304-іс, 151-п.

РОЛЬ АДМИНИСТРАТИВНОЙ РЕФОРМЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЭФФЕКТИВНОГО ГОСУДАРСТВА

Жапсарбай КУАНЫШЕВ,
Институт истории государства КН МОН РК,
доктор политических наук

С приобретением независимости в Казахстане была начата работа по созданию атрибутов государственности. Принятие Декларации «О государственном суверенитете Казахской ССР» 25 октября 1990 года заложила основы для решения вопросов разделения ветвей государственной власти. Следом за Декларацией был принят Закон «О совершенствовании государственной власти и структуры управления в Казахской ССР». На базе этого документа были введены должности вице-президента, Премьер-Министра и государственных советников. Кабинет Министров был преобразован в Совет Министров, а также образован Совет республики – консультативный орган при Президенте. Кроме того была преобразована деятельность и местных государственных органов в лице советов народных депутатов.

С приобретением независимости впервые в истории Казахстана появилась новая политическая система, основанная на институте президентства. Первоочередными задачами молодого государства были переход к рыночной экономике, демократической системе и либеральным ценностям. Начался период коренных перемен. Были приняты законы о гражданстве, выборах Президента и состоялись первые выборы Главы государства. Созданы вооруженные силы, пограничная служба, органы национальной безопасности и правопорядка. Руководство страны четко осознавало, что все эти преобразования в условиях Казахстана будут возможны только при сохранении межэтнического согласия и единства в обществе, укрепления правопорядка и законности в стране.

Конституция 1993 года не смогла снять существующие проблемы в организации государственной власти в Казахстане, а также предотвратить противостояния различных ветвей власти. Поэтому в ходе проведения административно-правовых реформ в середине 90-х годов эта тенденция отчетливо проявилась во взаимоотношениях Министерства юстиции, Верховного, Конституционного и Арбитражного судов, а также Парламента. Так, концепция правовой реформы без обсуждения пролежала два года в парламенте. Кроме того в СМИ шла серьезная полемика, взаимные упреки и обвинения, заявления и письма участников этого процесса в лице как ответственных высокопоставленных чиновников, а также известных в стране ученых и общественных деятелей. Порой возникали сомнения в отношении того, что готово ли общество принять эту реформу [1]. Специалисты-правоведы и юридическая общественность страны буквально была поделена на сторонников и противников, реформаторов и консерваторов. Причем все это происходило на фоне Указа Президента РК «О мерах по повышению эффективности правовой реформы в Республике Казахстан» от 16 июня 1993 года №1228 и «Государственной программой правовой реформы в Республике Казахстан» от 12 февраля 1994 года №1569 [2].

Согласно Указа Президента от 16 июня 1993 года устанавливалось, что проекты правовых актов, разработанные министерствами, государственными комитетами и ведомствами, затрагивающие права, свободы

и законные интересы граждан, могут быть представлены в Кабинет Министров только после их правовой экспертизы в Министерстве юстиции. Кроме того, в этом же документе Министерству юстиции с участием соответствующих министерств, государственных комитетов, ведомств и научных учреждений поручалось разработать Государственную программу правовой реформы, включающей вопросы систематизации законодательства, организационно-материальной подготовки судебной реформы, совершенствования системы нотариата, органов загса и иных юридических учреждений [2].

Позиции сторонников и противников здесь разошлись, главным образом, в их подходах и сроках проведения правовой реформы. Первые выступали за проведение глубоких реформ, а вторые – за косметическую правовую политику и готовы были отложить реализацию некоторых вопросов до лучших времен. Сторонники кардинальных перемен предлагали, во-первых, правовую статистику и экспертизу подчинить незаинтересованному министерству юстиции, не оставляя ее в руках правоохранительных органов. Во-вторых, они были за то, чтобы собрать в «один кулак» имеющиеся следственные кадры с приданием им оперативных работников. Они считали, что это предложение позволит встроить прокуратуру в современные цивилизованные рамки судебного процесса с его подлинной состязательностью и равноправием сторон, реально поднять статус адвокатуры, а также перестроить работу МВД в контексте охраны общественного порядка. Тогда все они были распылены по шести ведомствам. В-третьих, предлагалась совершенно новая идеология закона о нотариате: разрешить частный нотариат, уравнивать его с правами государственного. Такой же механизм предполагалось распространить и для реализации судебных решений с тем, чтобы повысить заинтересованность судебных исполнителей [2].

Правовая реформа, по сути, являлась фундаментом и для проведения экономической реформы в стране, а также социо-культурного обновления общества. Ее главная задача состояла в содействии повышению качества законов, принимаемых парламентом, исключая принятие вредных законов, многие из которых, во-первых, противоречили друг другу и правам человека, а, во-вторых, способствовали усугублению кризиса в республике [2].

Переход страны к демократической форме правления и развития рыночных отношений вызвал необходимость структурной перестройки всей системы государственного управления и экономики. Поэтому административно-правовая реформа коснулась практически всех сфер жизни общества. Но особое внимание было уделено таким рыночным законопроектам, как «О банкротстве», «О хозяйственных товариществах», «О лицензировании», «О государственной регистрации юридических лиц», «О внесении дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан в связи с открытием анонимных счетов». Так же разрабатывались проекты Особой части Гражданского кодекса, Гражданского процессуального кодекса, КЗоТ, «Об авторском праве и смежных правах»,

«О правах и обязанностях налоговой милиции», Кодекс о браке и семье и др. [2].

В 1995 году был принят закон о государственной службе, а в 1998 году – образовано Агентство РК по делам государственной службы, принят новый Закон о государственной службе. Казахская модель государственной службы была построена на принципах меритократии, законодательно разделившая госслужащих на политических и административных. Этот факт сыграл свою положительную роль в снижении влияния политических процессов на государственный аппарат. Наряду с такими положительными сторонами как конкурсный отбор при поступлении и продвижении по службе, их правовой и социальной защищенностью, были и недостатки. К ним можно отнести отсутствие четкой уровневой схемы функционирования органов государственной власти, которая приводила к дублированию некоторых видов работы по всей вертикали исполнительной власти управления, снижая их эффективность. Центральная власть не торопилась избавляться от несвойственных ей функций, к тому же наблюдалась недостаточная открытость государственной системы управления в целом.

Для дальнейшего развития государства одним из главных приоритетов являлось совершенствование системы управления на местах, т.е. децентрализация власти и передача части реальных полномочий местным органам. Но вместе с тем, появились проблемы «двойного подчинения», когда акимы назначали руководителей областных департаментов министерств и силовых структур, а центральные правительственные органы власти имели ограниченное влияние на деятельность своих региональных подструктур. Вместе с тем, ощущался острый дефицит квалифицированных специалистов. Поэтому предстояла работа по передаче некоторых полномочий местным органам.

Таким образом, создание системы государственного управления независимой Республики Казахстан стало приобретать зримый и актуальный характер. В соответствии с Законом «О местном самоуправлении и местных советах народных депутатов Казахской ССР», принятого 15 февраля 1991 года, Советы народных депутатов были признаны главным местным представительным органом государственной власти. Советы всех уровней на своей территории объединяли и координировали деятельность всей системы местного самоуправления. В целом, до принятия Конституции 1993 года были приняты нормативно-правовые акты касательно деятельности местных органов власти управления и самоуправления. Так, 13 января 1992 года был принят Закон РК «О приостановлении действия отдельных норм Конституции Казахской ССР в переходный период», который приостанавливал право местных советов на создание исполнительных и распорядительных органов. Последующие законы «О внесении на переходный период изменений и дополнений в Закон «О местном самоуправлении и местных Советах народных депутатов Казахской ССР», Закон «О приостановлении действия отдельных норм Конституции Казахской ССР в переходный период» и Указ Президента «О совершенствовании организации деятельности органов государственного управления в условиях экономической реформы» также были направлены на уточнение полномочий и урегулирование взаимоотношений местных органов власти.

Следовательно, был положен конец Советам как представительной системе власти. Но, несмотря на предпринятые шаги по вопросам совершенствования системы органов местного управления и самоуправления,

проблема местного самоуправления все еще оставалась не решенной. Эту роль так или иначе по-прежнему продолжали играть Советы народных депутатов. Иными словами, Советы и местные администрации дублировали работу друг друга [3]. И только после принятия Конституции 1995 года были сформированы новые органы представительной власти в лице маслихатов. Кроме того, региональные представительные и исполнительные органы были отнесены к местному государственному управлению, а решение статуса местного самоуправления, было отложено на неопределенный срок. Он не был решен и после принятия в 2001 году Закона «О местном государственном управлении в Республике Казахстан». Этот Закон в действительности решал вопросы законодательного регулирования вопросов государственного управления, а не самоуправления.

Вопрос же представительных органов власти в Казахстане планировалось решать параллельно в ходе политических реформ с повышением эффективности деятельности всех ветвей власти, которые проводились в стране в 2000-е годы. В контексте этих мер на повестку дня ставилась задача по усилению роли Парламента в контроле за использованием республиканского бюджета. В этой связи аналогичным образом должен был решаться и вопрос о роли маслихатов. Более того, учеными высказывалось мнение о выведении местных представительных органов из системы местного государственного управления. Такая позиция объяснялась тем, что маслихаты избирались населением напрямую. Выборность маслихатов и внедрение выборности акимов в будущем могло создать условия для превращения маслихатов и выборности акимов в органы местного самоуправления [3]. Начавшийся процесс реорганизации и совершенствования государственного аппарата, коренного реформирования Правительства, а также создания эффективной и современной службы, необходимой для углубления рыночной экономики, получил дополнительный импульс после принятия Стратегии «Казахстан – 2030». В ней ставилась задача по формированию компактного и профессионального аппарата, коренным реформированием Правительства, а также созданием эффективной и современной службы, необходимой для углубления рыночной экономики, получил дополнительный импульс после принятия Стратегии «Казахстан – 2030». В ней ставилась задача по формированию компактного и профессионального аппарата, коренным реформированием Правительства, а также созданием эффективной и современной службы, необходимой для углубления рыночной экономики, получил дополнительный импульс после принятия Стратегии «Казахстан – 2030». В ней ставилась задача по формированию компактного и профессионального аппарата, коренным реформированием Правительства, а также созданием эффективной и современной службы, необходимой для углубления рыночной экономики, получил дополнительный импульс после принятия Стратегии «Казахстан – 2030».

17 сентября 2004 года состоялось специальное совещание по вопросам проведения административной реформы с участием Елбасы Н.А.Назарбаева. Фактически, это было началом крупной реорганизации аппарата и структуры государственного управления в стране. Задача заключалась в том, чтобы направить весь имеющийся потенциал государственного управления на эффективную реализацию поставленных приоритетных задач государства. Согласно архивным материалам, хранящимся в Архиве Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, в ходе подготовки совещания был проведен функциональный анализ системы государственного управления, изучен мировой опыт и подготовлены предложения по ее совершенствованию [4].

Также были озвучены ряд конкретных предложений: совершенствование структуры центрального управ-

ня управления, разграничение полномочий между уровнями государственного управления и реформирование структуры местного государственного управления, дебюрократизация, совершенствование государственной службы и управления государственным сектором экономики. Недопустимо было, чтобы один орган сам писал правила, сам же их реализовывал, а потом и контролировал. Следовательно, структура Правительства и каждого государственного органа должна была определяться исходя из четкого разделения функций выработки политики, ее исполнения и контроля. Поэтому решено было за министерствами закрепить стратегические функции по выработке государственной политики в той или иной сфере управления без права осуществлять реализационные и контрольно-надзорные функции. Последние функции возлагались на комитеты, входящие в состав министерств. Комитеты были разделены на две группы: с реализационными и контрольно-регулирующими функциями. В этой связи агентства, входящие в структуру Правительства как самостоятельные органы, передавались в ведение соответствующих министерств в качестве комитетов, за исключением трех Агентств, которые передавались в непосредственное подчинение Правительства [4]. В целом административная реформа была направлена на совершенствование качественной структуры и нацеленность министерств на реализацию приоритетных задач.

Важным вопросом на этом совещании было разграничение полномочий между уровнями государственного управления и реформирование структуры местного государственного управления. Несмотря на то, что с принятием Бюджетного кодекса и внесением изменений в Закон «О местном государственном управлении» был осуществлен первый этап этой реформы, а также меры по передаче на местный уровень более 100 функций по регулированию деятельности в сфере архитектуры и градостроительства, охраны окружающей среды, деятельности субъектов естественной монополии, в регионах аппарат не смог перестроить работу в соответствии с новыми требованиями.

В контексте совершенствования государственной службы было решено акцент сделать на качество предоставляемых государственных услуг, внедрение во всех госорганах стандартов качества оказания услуг и создание имиджа госслужащего, ориентированного на клиента. Шел разговор и о приближении их заработной платы до уровня оплаты труда в частном секторе. Необходимо было выработать конкретные подходы и дальнейшие меры по модернизации государственного управления. Они были отражены в Послании народу Казахстана 2006 года «Стратегия вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира». Для достижения этих целей и необходимо было эффективное Правительство. Поэтому были намечены приоритеты государства по углублению административной реформы. Елбасы Н.А.Назарбаев озвучил меры по совершенствованию структуры государственных органов, достижению высокого качества госуслуг, повышению стабильности и управляемости государственного аппарата, снижению коррупции и др.

В ходе административной реформы, проводившихся с середины 2000-х годов, для исключения дублирования функций отраслевых министерств по выработке политики в соответствующих отраслях были упразднены отраслевые отделы в Канцелярии Премьер-Министра. В целях повышения эффективности государственного управления была введена высшая административная должность ответственного секретаря, назначаемого Президентом Казахстана. Дальнейшее углубление реформ

требовало оптимизации и структуры аппаратов акимов, реформирования структуры Администрации Президента, аппаратов Палат Парламента, Конституционного Совета, Счетного комитета, ЦИК и другие [5]. Поскольку правоохранительные органы имели непосредственное отношение к охране прав и свобод граждан некоторыми учеными-специалистами высказывались предложения о необходимости определения их статуса Законом «О государственной службе», а также прохождения и организации гражданской службы [6]. В судебных органах также надо было ликвидировать дублирующие функции и сокращение промежуточных должностей.

Одним из важных проблем в проведении административной реформы была децентрализация, т.е. перераспределение функций и полномочий органов государственного управления не только по вертикали, но и по горизонтали от Правительства министерствам, от министерств к ведомствам, от центра к регионам, от государства в частный сектор, а в регионах – между акиматами и маслихатами в вопросах местного значения. Эти меры способствовали бы освобождению их от несвойственных государству функций.

Таким образом, в эти годы шел поиск так называемой «золотой» середины в системе государственного управления, при которой недостаточность полномочий государственных органов не привел бы к сбоем в его работе, и, напротив, чрезмерные полномочия в их руках – к злоупотреблениям служебным положением. Поэтому речь, по существу, должна была идти не о сокращении роли государства, а о развитии умелого государственного управления. Предстояло переориентировать государство на работу по справедливому распределению в условиях демократии и свободного рынка с тем, чтобы обратить рынок лицом к человеку. Безусловно, реализация социальной политики тесно связана с административной реформой. Отсутствие объективной оценки труда государственного служащего, уравниловка и одинаковые должностные оклады привели к тому, что чиновники практически не несли ответственности за бездействие, прекрасно понимая, что за бездеятельность им не грозит ничего, а за грубую ошибку можно поплатиться карьерой [7].

Конституционные изменения 2007 года дали мощный импульс демократическим реформам, обеспечив гармонизацию экономического и политического развития Казахстана. Эти реформы стали результатом многолетних дискуссий с участием представителей правительства, парламента, политических партий и общественных движений. Суть этих изменений заключалась в том, что был сокращен срок президентства с 7 до 5 лет, значительно усилены полномочия Парламента и в целом представительной ветви власти, девять депутатов Мажилиса избирались от АНК, значительно повысилась роль политических партий, была кардинально усилена роль местного самоуправления в лице маслихатов. Введено судебное санкционирование ареста. Казахстан встал на путь реальной трансформации из президентской республики в президентско-парламентскую [8].

В начале 90-х годов подвергались критике непрекращающиеся структурные изменения правительственных учреждений, не приведшие к оптимальным вариантам их организации, ставилось под сомнение обоснованность создания тех или иных центральных ведомств, дублировавших функции друг друга. Такая ситуация имело место и в последующие годы. Министерства образовывались по наиболее ключевым, важным направлениям деятельности Правительства. Однако, та легкость и частота образования, реорганизации и упразднения министерств и агентств, столь

частые изменения их организационно-правовых форм, к сожалению, служили поводом для сомнения в целесообразности принимаемых решений. Только за период с 1997 года по 2000 год Президентом было издано более 20 указов, направленных на существенное реформирование государственных органов. При этом значительное число министерств и ведомств подвергалось сокращению, упразднялись государственные комитеты, образовывались агентства. В структуру Правительства, утвержденную Указом Президента от 22 января 1999 года, 13 раз вносились изменения и дополнения, предусматривающие образование и реорганизацию целого ряда центральных исполнительных органов [9].

Проведенная во второй половине 2000-х годов административная реформа вызвала к себе не только огромный интерес со стороны общества, но вместе с тем и критику, а также и сопротивление. Это понятно. Поскольку вопрос был очень важным для будущего Казахстана, если не сказать судьбоносным. К тому же нельзя забывать и о том, что проведение административных реформ, как правило, были связаны со значительными рисками. Сложностью сложившейся ситуации заключалась в том, что государство должно было реформировать собственные управленческие структуры [10].

Высказывания и рассуждения оппонентов административной реформы в этот раз вышли далеко за рамки досужих рассуждений типа «требования оптимизации фактически связаны с формализмом и сокращением должностей и дублирующих функций». Они касались набившую оскомину в обществе проблемы кочующих со своей командой и не несущих за их коррупционные деяния совершенно никакой ответственности акимов, вопросов проведения административных реформ только после глубоких и необратимых политических реформ. Иначе, по мнению критиков, реформа может привести к коллективной безответственности, что при корпоративном решении никто ни за что не отвечает, что ни одна программа, на которую были потрачены миллионы долларов, не была завершена отчетом правительства, министра и что им не была дана общественная оценка. А также говорилось и том, что каждый министр превратил свою отрасль в экспериментальную площадку. И, что все это привело к тому, что госаппарат измучен реформами, а в деятельности органов государственного управления отсутствует преемственность.

Существовал сильный разрыв между центром и регионами, потому, что при определении функций не была определена конечная цель работы государственной вертикали власти. Это приводил к деморализации аппарата и росту протестного потенциала среди десятков тысяч смертельно уставших, но хорошо организованных и прекрасно информированных чиновников. Но они не были обучены к непосредственной и каждодневной работе с населением в условиях возникновения кризисных ситуаций, кроме как кивать наверх, намекая на то, что во всем виновата центральная власть.

Отсутствие у самих разработчиков административной реформы четкого видения привело бы к тому, что реформирование государственного управления фактически отдавалось на откуп чиновникам. Следует отметить, что это происходило как раз в то время, когда стране необходимы были самодостаточное местное самоуправление, честные выборы в маслихаты и парламент, активное участие народа, НПО и партий в процессе подготовки и проведения реформ.

Четко осознавая создавшуюся ситуацию и понимая, что страна находится на пороге нового экономического рывка вперед, Правительство намеревалось продолжить реформу с учетом международного опыта. Пос-

кольку в новых условиях стране необходимо было мобильное и профессиональное Правительство, способное четко ориентироваться во внешней среде и грамотно обозначить приоритеты. Оно прекрасно понимало, что процесс реформирования структур управления происходит медленно. Зачастую они разбивались о рифы так называемого человеческого фактора. В Правительстве признавали, что в стране с уровнем профессиональных, ответственных и высоким служебным уровнем кадров дело обстоит пока не очень хорошо [11]. Поэтому в середине 2008 года в контексте политических преобразований, проведенных в 2007 году, Правительством было обозначено шесть конкретных направлений проведения административной реформы – реформа госслужбы, совершенствование государственного планирования, бюджетирование, ориентированное на результат, повышение качества госуслуг, оптимизация государственного сектора экономики и эффективное управление, а также мониторинг и оценка результатов деятельности госорганов и госсекторов экономики. Предстояло реформировать все структуры. Суть нового этапа административной реформы в Казахстане сводился к превращению в центральный пункт политики государственной службы вопросы повышения эффективности и качества на предоставления государственных услуг, а также создание высокопрофессиональной команды менеджеров, способных решать быстро и качественно поставленные Президентом и Правительством задачи.

Работа по преобразованию политической системы общества не прекращалась и в последующем. Самые крупномасштабные политические реформы в Казахстане были проведены в 2017 году, по результатам которых Президентом были переданы 35 полномочий Парламенту и Правительству. Сегодня мы можем наблюдать преемственность этой политики. Глава государства К.Токаев считает, что необходимо выстроить новую эффективную и справедливую модель государственного управления, адекватную запросам общества. При этом следует отметить, что проблемы, о которых говорит Президент, в основе своей совпадают с содержанием тех критических замечаний аналитиков, которые были озвучены еще 2007 году. Следовательно, с сожалением приходится констатировать, что государство не в полной мере справилось с задачей по реформированию собственных управленческих структур, а также с внедрением и соблюдением принципа меритократии. В этой связи Президент Казахстана К.Токаев обращает серьезное внимание на то, что не все государственные служащие осознают необходимость перемен, пытаются работать по-старому, фактически тормозя модернизационные процессы в стране. Поэтому он считает недопустимым такую систему, когда до сих пор существует такое явление, как покровительство и продвижение по служебной лестнице по знакомству через влиятельных покровителей. Была подвергнута критике и та группа чиновников, в том числе руководителей, которые «как стрекозы скачут с одной должности на другую».

И, сегодня, мы вынуждены снова возвращаться к этому вопросу. Но, уже на другом, совершенно новом витке развития казахстанского общества, когда важным и обязательным условием должен стать – конечный результат. А его можно добиться только посредством того, чтобы каждый шаг власти был понятным обществу, а также прозрачным. Ведь оценку работе госслужащих дают граждане, а власть должна оперативно реагировать на запросы населения. Для этого должны быть созданы соответствующие политические механизмы, направленные, в первую очередь, на искоренение нынешнего

«статуса неприкасаемых» среди чиновников. Поэтому не случайно Глава государства К.Токаев особо подчеркивает, что «государственные служащие – часть народа, работают для народа и среди народа» [12].

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Национальный архив РК. Личный фонд С.Ф.Ударцева, лл. 300-302; 20-25; 30-37; 49-53; Казахстанская правда, 12 января 1995 г.
2. Национальный архив РК. Личный фонд С.Ф.Ударцева, лл. 327, 328, 298-299, 301, 21-22.
3. Машан М.С., Касымова Д.К. - Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия Философия. Культурология. Политология. - 2007. - №2. - С.125, 127.
4. Архив Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан - Елбасы ф.1, оп. 7, д. 375, лл. 1-2, 2-3.
5. Нугманова Э.А. Теоретико-правовые основы проведения административной реформы в Республике Казахстан. - Вестник Института законодательства Республики Казахстан. - 2006, №3. - С.23-24.
6. Таранов А.А. Концепция мероприятий по реализации

административной реформы. - Вестник Института законодательства республики Казахстан. - 2006. - №4. - С.44.

7. Жусипов Б.С. Административная реформа как условие совершенствования государственного управления в республике Казахстан. - Известия НАН РК. Серия общественных наук. - 2007. - №5. - С. 52-54.

8. Выступление Государственного секретаря РК К.Саудабаева на заседании Постоянного Совета ОБСЕ. - Национальная безопасность. Республиканский ежемесячный журнал. - 2007. - № 9. - С. 8-9.

9. Жанузакова Л.Т. Основные направления реализации административной реформы в условиях политической модернизации казахстанского общества. - Вестник Института законодательства Республики Казахстан. - 2007. - №1. - С. 40.

10. Ахметов Л.А. Вопросы реализации административной реформы государственного управления. - Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Социологические и политические науки». - 2007. - №4. - С.83.

11. Реформы в духе времени. Казахстанская правда, 17 мая 2008 года.

12. <https://kursiv.kz/news/politika/2020-01/tokaev-khochet-provesti-reformu-gosupravleniya?page=7>

АЛАШ АРЫСТАРЫ

МЕКЕН-ЖАЙЫМ – ВОРОНЕЖ....

немесе Алаш арыстары тұрған үй

Аққали АХМЕТ,
тарих ғылымдарының докторы, қауым.
профессор Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті

Өткен тарихымызға көз салсақ, тағдырдың талай қысталаң шақтарында тапқанынан жоғалтқаны көп халқымыздың сан қилы қиындықтарды бастан өткергенін білеміз. Халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім жұртының нағыз азаматы болып қала бермек. Тарихтың қай кезеңінде болсын олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген және қоғамның бүгінгі рухани жаңғыруы кезеңінде де жеке тұлғалардың құбылысы ерекше орын алады.

Сондай тұлғалардың бірі де бірегейі – Халел Досмұхамедов. Оның 1932-1938 жылдары Воронеж қаласына жер аударылып, қызмет атқарғаны белгілі. Алаш арыстарының ізі қалған бұл қалаға бұрын зерттеушілер арнайы ат ізін салмағаны белгілі.

Воронеж қаласының ірге тасы 1585 жылы қаланған. Қала Москвадан 534 шақырым жерде. Воронеж қаласы 1928-1934 жылдар аралығында Ресейдің Орталық Қаратопырақты облысының ең ірі әкімшілік, экономикалық және мәдени орталығы болды. Бұл облысқа сол тұстағы Воронеж, Тамбов, Орел, Курск губерниялары енді.

Осы қалада 1930 жылдардағы зұлматта халқымыздың мынадай перзенттері айдауда болды: Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов, М.Тынышпаев, Ж.Ақбаев, Ә.Ақбаев, Ә.Омаров, С.Қыдырбаев, К.Тоқтабаев, Ж.Күдерин, М.Мурзин, т.б. Олардың барлығы кейінгі зұлмат жылдардың құрбанына айналды. С.Қыдырбаев 17 қазан 1938 жылы Воронеж УНКВД үштігінің үкімімен атылған [1, 151-б.]. Ә.Ақбаевта Воронежда атылған. Басы байлауда, өздері айдауда

болған қайраткерлердің ізі қалған қаланың бүгінгі тұрғындарының саны миллионнан асып жығылады. Қазіргі уақытта қала Ресейдің ірі өнеркәсіп орталықтарының бірі болып саналады. Қаланы жанай ағып жатқан Дон өзенінің сол тармағы Воронеж өзені қаланы оң және сол жағалауға бөліп жатыр.

Х.Досмұхамедовтің соңғы өмір жолдары бұл қаламен тығыз байланысты. Ол тынымсыз жұмыстан, тұрмысының төмендігі, тосын ауа райының денсаулығына жақпауынан өкпе ауруына шалдығуына орай, қалған кесімді жаза мерзімінен босатуды не уақыт межесін қысқарту туралы КСРО ОГПУ коллегиясына 28 наурыз 1934 жылы жазған арызында қаладағы тұрақты мекен-жайын «Воронеж қаласы, Ветеринарды көшесі, 13-үй» деп көрсетеді [2, 379-б.]. Ол қаладағы Дәрігерлер білімін жетілдіру институтында әлеуметтік гигиена және денсаулық сақтауды ұйымдастыру кафедрасының меңгерушісі болып қызмет атқарады. Х.Досмұхамедовтің балалары Сәуле, Қарашаш, Төле қаладағы №1 А.С.Пушкин атындағы орта мектепте оқыды.

Ең өкініштісі 1942 жылы облыстық архив қорындағы құжаттардың 3/2-сі неміс-фашистерінің бомбылауының нәтижесінде жойылып кеткен. Воронеж облыстық мемлекеттік архив қорында Халелге қатысты №1714 «Досмұхамедов Халиль» атты іс сақталған. Бір жоқты бір жоқ табады дегендей, бұл істе Жаһанша Досмұхамедовтің есеп карточкасы тігілген екен. Тегі бірдей болған соң іске қоса тіккен деген пікірдеміз. Бұл құжаттың құндылығы сол саналы ғұмырында ажырап көрмеген, тағдырлас Жаһаншаның қаладағы мекен-жайы «Скорняжный переулок, 3» деп көрсетілген [3, 3-п.].

Х.Досмұхамедов тұрған үйдің қас беті

Халел тұрған үйдің ішкі ауласы.

Халекең 1935 жылдың 3 қазан күнгі Воронеж қаласы, Варейкисов ауданы әлеуметтік кеңесіне жазған арызында да мекен-жайының Ветеринарный көшесі, 13-үй екендігін атап көрсеткен [3, 1-п.]. Воронеж облыстық қоғамдық-саяси тарих архиві (бұрынғы партия архиві) мекемесінің қызметкерлерінің мәлімдеуі бойынша, Х.Досмұхамедов тұрған көше архив мекемесінен алыс емес. Айдауда жүрген жылдарында Х.Досмұхамедовтің тұрған үйі қызыл кірпіштен салынған, екі қабатты ескі ғимарат. Ғимарат жақсы сақталған. Ғимарат қабырғасына «ул. Кости Стрелюка 11/13» деп жазылған тақтайша ілінген. Ғимаратқа аула арқылы кіреді. Қала көшелері туралы «Историко-культурное наследие города Воронежа» атты кітапта:

«... По церкви, стоящей у перекрестка с улицей Володарского, называлась Пятницкой, после революции по располагавшемуся в здании епархиального училища ветеринарному – Ветеринарной, в послевоенное время получила имя воронежского комсомольца-разведчика Кости Стрелюка, погибшего в Карпатах», – деп жазылған [4, 81-82-бб.]. Аталған ғимарат Воронеж облысы бойынша мәдени мұраны қорғаудың мемлекеттік реестріне енгізілген.

Патшалық Ресей кезеңінде аталған көшеде Пятницкой шіркеуі орналасқандықтан, көше осы атауға ие болса, 1917 жылғы революциядан кейін бұл көшедегі Епархия реальді училищесі ғимараты ветеринарлық институтқа берілуіне байланысты көшенің атауы Ветеринарной көшесі аталған. Ұлы Отан соғысынан ке-

йінгі жылдары көшенің атауы сол қалада туып-өскен, соғыста қаза тапқан, Халелдің балалары оқыған бұрынғы №1 (қазіргі №11 А.С.Пушкин атындағы) мектептің түлегі, соғыс жылдары барлаушы, комсомол Костя Стрелюктің есімімен аталды. Бір ерекшелігі ғимарат орналасқан көше трассасы 1774 жылғы қала жоспары бойынша салынған. Сонымен Воронеж қаласында айдауда жүрген кезінде Халекең тұрған үй бүгінгі күндері Костя Стрелюк атындағы көшеде орналасқан. Үйдің қысқаша тарихына шолу жасасақ. Бұл үй 1868 жылы құрылған Воронеж әйелдері қайырымдылық бөлімшесінің кедейлер комитеті бастамасымен 1883 жылы тігін шеберханасы ретінде салынды. Құрылыстың қаржылық шығынын А.Н. және Н.А. Ключковтар мен көпес әйел А.В.Андропова (ақын А.В.Кольцовтың қарындасы), ақсүйек әйел А.И.Шеле көтерген. Ғимарат архитектор А.М.Барановтың жобасы негізінде салынған. Шеберхананың ашылуы 1884 жылдың наурызында жүзеге асты. Бұл шеберхананың ерекшелігі 12–17 жас аралығындағы кедей қыздардың баспанасы болды. Қыздар осы үйде тұрып, сауаттылыққа, үй шарауашылығына қажетті барлық кәсіпті үйренді. Деректер бойынша 1886 жылы 44 тәрбиеленуші болған. Аталған ғимараттың тағы бір ерекшелігі декор сәндік элементтері арқылы салынған екі фасадтан тұрады, сол кездегі Воронеж қаласы үшін сирек кездесетін батыс еуропалық сәулет өнері негізінде салынған. Ғимараттың қабырғалары өте қалың. Қазіргі кезде бірінші және екінші қабаттарда әртүрлі мекемелердің кеңселері мен тігін шеберханасы орналасқан.

Халел тұрған үйде алаш арыстары мейрам күндерін сылтау ғып талай бас қосқан. Дастархан басында өткен-кеткенді еске алып, атамекенге деген сағыныш сезімдерін бөліскені, шемен болып қатқан шерлерін тарқатқаны да ақиқат. Қарашаш Халелқызы өз естелігінде: «Әкеммен Воронежда Жананша Досмұхамедұлы, Әбдіхамит және Жақып Ақбайұлдары, Әшім Омарұлы, Сейітәзім Қыдырбайұлы, Жәрім Тоқтабайұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Жұмақан Күдерұлы, Мұхтар Мурзіндер бірге болды», – деп жазды [5, 161-б.]. Осы қалада оқыған болашақ тарихшы-ғалым Ермұхан Бекмаханов пен кейін партия қайраткеріне дейін өскен Жақыпбек Жанғозиндер де ол үйге жиі келіп тұрған.

Халелдің балалары оқыған А.С.Пушкин атындағы орта мектеп ғимараты.

Халелдің балалары оқыған жоғарыда аталған мектеп үйден 300 метрдей жерде орналасқан. Мектеп ғимараты 1912-1913 жылдары бой көтерген. Ғимарат Воронеж қаласының тарихи-мәдени мұрасы тізіміне

енгізілген. Бір қызығы Халекең тұрған мекен-жайдың қасында 1933 жылы салынған ОГПУ-дің ғимараты орналасқан.

Ал Жаһанша Досмұхамедов тұрған көше XVII ғасырдың аяғы XVIII ғасырдың бірінші жартысында көбінесе тері өңдейтін кәсіппен айналысқан қол-өнершілер тұрғандықтан «Скорняжный» аталған [6, 324-6.]. 1970-80 жылдары жаңадан драма театр салынуына орай көшенің жоғары жағындағы тұрғын үйлер бұзылған. Ал 1990 жылдары жаңа заман ләбіне байланысты коттедждер салына бастаған. Қазіргі уақытта аталған көшенің төменгі жағындағы ескі үйлер ғана сақталып қалған. Осы көшедегі Ж. Досмұхамедов айдауда болған жылдары тұрған үй соғыс кезінде қираған, ал 1946 жылы И.Е.Солонников (1904 ж.т.) деген азамат қайта салып, осы мекен-жайға тұрақтаған.

Алаш арыстары тұрған К.Маркс көшесіндегі №94 («гармошка») үй.

Воронеж облыстық қоғамдық-саяси тарих архиві деректері бойынша жоғарыда есімдері аталған Алаш қайраткерлерінің кейбірі қаладағы Карл Маркс көшесіндегі №94 үйде тұрған. Бұл – қала тұрғындарына «гармошка» атауымен етене таныс үй екен. Ғимарат 1929 жылы конструктивизм нақышында салынған. Соғыс жылдарында ғимарат қирап бүлінгенімен, кейін ішінара XX ғасырдың 50-жылдарындағы архитектураның классикалық үлгісі негізінде өзгерістер енгізіліп, қайта салынған.

Ж.Досмұхамедов. Воронеж, 1938 ж.

М. Тынышпаевтың баласы Дәулеттің естелігінде жер аударылған әкелерінің артынан барған анасы екеуін ағасы Ескендір күтіп алып, қаладағы Пятницкой көшесі бойындағы үйге орналастырғандығы туралы жазады [7, 32-б.].

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитетіне Ел Президенті Әкімшілігі тарапынан қазақ халқының тарихына қатысы бар шетелдегі киелі объектілерді анықтау және зерттеу

бойынша тапсырма берілген болатын. Аталған тапсырманы сапалы және мерзімді орындау мақсатында ғалымдар мен сарапшыларды тарта отырып, қазақ халқының тарихына қатысы бар шетелдердегі неғұрлым елеулі объектілер тізімін (Ресей, Түркия, Моңғолия, Ирак, Пәкістан, Иран, Румыния, Венгрия, Украина, Орталық Азия, Кавказ, т.б.) қалыптастыру жұмыстары қарастырылған. Қазақ халқының тарихына қатысты тарихи объектілерге ғылыми-іздістелу және зерттеу жұмыстарын тиісті ғылыми жобалар аясында іске асыру бағытында төмендегідей ұсынысымызды білдіреміз.

Ж.Досмұхамедов зайыбымен.

Алдағы уақытта Атырау облысы әкімдігі тарапынан Воронеж қаласының әкімшілігімен келісе отырып бүкіл Алаш жұртының мақтанышы болған Х.Досмұхамедов тұрған ғимаратқа «Бұл үйде 1932-1938 жылдары қазақ халқының көрнекті ғалымы, қоғам қайраткері, профессор Халел Досмұхамедов тұрған» деген ескерткіш тақта орнатса құба-құп болар еді.

**М.Тынышпаев
ұлы Ескендірмен.
Воронеж, 1932 ж.**

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Книга Памяти жертв политических репрессий Воронежской области. Воронеж: АО «Воронежская областная типография». – 2017. – 392 с.
2. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
3. РФ, Воронеж обл. мемлекет. архиві, 1714 қор, 2 тізім, 318 іс.
4. Историко-культурное наследие города Воронежа. Руководитель научного проекта: Э.А.Шулепова. Научные редакторы: Е.Н.Чернявская, Т.С.Старцев. Воронеж: Центр духовного возрождения Черноземного края., 2000. – 576 с.
5. Нұрпейісов К., Құлкенов М., Хабижанов Б., Мектепов А. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармалары. Алматы: «Санат», 1996. – 176 б.
6. Попов П.А. Воронеж. История города в названиях улиц. – 2-е изд. – Воронеж: Издательство: «Кварт», 2003. – 532 с.: ил.
7. Мухамеджан Тынышпаев. Воспоминания, документы, фотографии: - Алматы: «Томирис»-21», 2017. – 128 с.

КӘСІБИ БІЛІКТІЛІКТІ КЕШЕНДІ БАҒАЛАУ

(Болашақ қолөнер мамандарының мысалында)

Нүрзия РАХМЕТОВА,
педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық
Қыздар педагогикалық университетінің профессоры м.а.,
Жаухар ҮСЕНОВА,
педагогикалық өлшем мамандығының 2-курс магистранты

Елбасының жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауы еліміздің бірнеше жыл ішіндегі даму бағытының жақсаруына мүмкіндік беруде. Соның бірі – жоғары оқу орындарының маман дайындау сапасына талаптардың күшейтілетінін және олардың табыстылығын бағалаудың басты критерийі – оқу бітірген студенттердің жұмыспен қамтылуы мен жалақысы жоғары жұмысқа орналасуы [1].

Қазіргі уақытта білім беру саласында және басқа да қоғамдық мамандықтардың біліктілігін көтеруге үлкен талап қойылуда. Себебі жаңартылған білім беру мақсатында бірқатар жаңалықтар енгізілген. Сол жаңалыққа сәйкес, білім беру және оқыту үдерісіне енгізілген оқыту технологиясын меңгеру – заман талабы.

Соның бірі – кәсіби біліктілікті жетілдіру. Қойылған міндеттерді шешу біліктілік идеяларын әзірлеумен байланысты. Бұл ретте мамандыққа қойылатын талаптар кәсіби біліктілікке айналады, өйткені еңбек нарығында білімнің өзі емес, белгілі бір функцияларды орындау қабілеті бағаланады.

Біліктілік – бұл кәсіби қызметті нәтижелі орындауды қамтамасыз ететін іс-әрекеттердің жалпыланған тәсілдері. Демек, ол – болашақ мамандарды даярлау деңгейіне қойылатын талаптардың бірі [2].

Академик В.С.Леднев кәсіптік даярлықтың біліктілік деңгейін мына төмендегідей етіп көрсетеді:

0-дік деңгейі – біліктілігі жоқ жұмысшылар;

1-деңгей – жұмысшы мамандар;

2-деңгей – орта дәрежелі мамандар (техниктер);

3-деңгей – жоғары дәрежелі мамандар (инженерлер, дөрігерлер, мұғалімдер, т.с.с.);

4-деңгей – ғылыми дәрежелі мамандар (ғылым саласы бойынша кандидаттар мен докторлар).

Жұмысшы мамандығының кәсіптік біліктілігін игеру деңгейінің тиісті разрядтары арқылы белгіленеді. 2-3-деңгейдегі мамандар біліктілігін санатқа бөлу арқылы анықтайды. Мысалы, 1-санатты мұғалім, жоғары санатты дәрігер, 3-санатты заңгер.

Келесі жұмысшы маманды, атап айтқанда фабрика, заводтарда алғашқы кәсіби колледждерді бітіріп келгендерді 1-ші деңгейлі жұмысшы мамандар бойынша қабылданады. Кейіннен олар үш-бес жыл өткеннен кейін еңбек өтіліне сәйкес орта дәрежелі маман, ал жоғары оқу орнын бітіргенде жоғары дәрежелі маман біліктілігі беріледі.

Белгілі бір кәсіп, не мамандық саласы бойынша дайындық деңгейі кәсіптік біліктілік сипаты арқылы айқындалады.

Біліктілік сипаттамасы – тиісті кәсіп саласы бойынша мамандардың білім, білік және дағдысын белгілейтін мемлекеттік құжат. Жұмысшылардың кәсіптік біліктілігі екі нәрсе арқылы сипатталады. Кәсіби саласы

бойынша білім деңгейін анықтау үшін «білуі тиіс» нәрселер мен білік пен дағдыға байланысты «істей алатын» нәрселер. Мұның барлығы бірыңғай тарифты – біліктілік анықтамасында белгіленіп, жинақталған.

Бірнеше зерттеулерге жүргізілген талдау бүгінгі күні кәсіби біліктілік феномені тұрақты анықталмайтындығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Біліктілік кәсіби сауаттылық, маманның біліктілік дәрежесі, тұлғаның даму деңгейі және адам мәдениеті ретінде қарастырады. Бірыңғай тәсілдің болмауы бір мәнді түсіндіруге алып келеді және жіктеуде қиындықтар туғызады.

Кәсіби біліктілік жинақталмайды және білім, білік және дағдылардың жиынтығы болып табылмайды, өйткені ол мотивациялық, әлеуметтік және мінез-құлық құрамдастарынан тұрады.

Н.М.Либакованың зерттеуінде «Педагогикалық құзыреттілік» ұғымы педагогика категориясына жатады және табысқа жету үшін білімнің болуымен, практика үшін оның салдарын түсінумен, операциялдық біліктерді жинаумен, кәсіби міндеттерді шешу алгоритмдерін меңгерумен, шығармашылықпен әрекет ете білуімен сипатталады. Кейде педагогикалық құзыреттілікті педагогтың кәсіпқойлығымен теңестіреді, бұл ұғым оқу қызметінде болып жатқан физиологиялық, психикалық және тұлғалық өзгерістерді көрсететін кейбір жиынтық сипаттамалардан тұрады. Біз танымдық, көрнекі-практикалық және жеке тәжірибелерді синтездейтін, яғни білім, білік, қасиеттер мен жеке тұлғалық қасиеттерді қамтитын және вариативтілікті, білім беру үдерісін құрудың тиімділігін қамтамасыз ететін күрделі мәні болып табылады. Педагогикалық құзыреттілікті оқыту нәтижесі ретінде ғана емес, тұлғаның өзін-өзі дамыту, оның жеке тәжірибесін синтездеу нәтижесі ретінде қарастыру керектігін көрсеткен [3].

Кәсіби біліктілік ретінде білім, тәжірибе, жеке қабілеттерді пайдалана отырып, өмір және кәсіби қызмет процесінде туындайтын мәселелерді шешуге дайындығын сипаттайтын тұлғаның интегралдық сапасын түсінеміз. Осының негізінде болашақ қолөнер мамандары жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде кәсіби біліктіліктің интеграцияланған сапасын, яғни оқыту нәтижесін сипаттауға мүмкіндік береді.

Себебі еліміздегі жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде болашақ қолөнер мамандарының кәсіби біліктіліктерін көтеру мақсатында төмендегі мүмкіндіктер ескерілген жөн:

- жаңартылған білім беру бағдарламасының мазмұнын тереңдетіп білу;
- кәсіби міндеттерді табысты шешу үшін білімді үнемі жаңарту;
- интеграциялық (кіріктірілген) білім берудің мазмұнын меңгеру;

- қолөнердегі шығармашылықтың сипатын және оның бағыттарын үйрену;
- білім беру бағдарламасындағы оқыту нәтижесінің тиімділігін қолдану;
- білім берудің практикаға бағытталған бағыты;
- критерийді тұлғаның құндылық-мағыналық сипаттамаларымен салыстыру;
- өзін-өзі жетілдіру мотивациясын қалыптастыру;
- академиялық және еңбек ұтқырлығын жетілдіру.

Мұнда жаңартылған білім беру бағдарламасының мазмұны мен кіріктірілген «Көркем еңбек» бағдарламасының мазмұнына біршама өзгерістер енгізілген. Атап айтқанда, білім беру бағдарламасының алғашқы бөлімінде визуалды өнер қарастырылса, келесі бөлімі сәндік қолданбалы қолөнер берілген. Демек, мұнда визуалды өнер бөлімінде қолөнер бұйымын орындамас бұрын таңдаған бұйымының эскизін салады, мұнда эскиз нобайын жылдам салған суреттің көмегімен, акварель, пастель, темпера, майлы бояу, т.б. техникаларымен танысып, қол икемділігін, қабілеттерін, көз қаперін молайтады. Сонымен бірге кез келген шығармашылық жаңа туындыны бастамас бұрын, нұсқа немесе ой арқылы болсын, сол тақырып төңірегінде әртүрлі көріністегі ізденіс эскиздерін жасайды. Соңғы толық эскиз табылғаннан кейін, жаңа туынды картинаға немесе қолөнерлік бұйымды орындауға кіріседі. Ал сәндік қолданбалы қолөнер бөлімінде сол эскиз негізінде шығармашылық жұмысын орындайды.

Білім беру үдерісінде болашақ қолөнер мамандарының қызметке дайындығын анықтайтын кәсіби біліктілік қалыптасады және дамиды. **Мұнда жалпы жіктемеде үш үлкен топқа бөлінеді:**

- 1) кәсіптік міндеттерді іске асыру үшін негіз болып табылатын пәндік (арнайы) біліктілік;
- 2) ұйымда тиімді жұмыс істеу үшін қажетті кәсіби (кейде оларды базалық деп атайды) біліктілік;
- 3) әр маманның табысты әлеуметтенуін анықтайтын негізгі біліктілік.

Әлбетте, осы топтар арасында қарама-қайшылықтар жоқ және оларды оқу міндеттерін нақтылауға мүмкіндік беретін өзара толықтырушы ретінде қарастыру керек.

Болашақ маманның біліктілік деңгейі туралы шешім қабылдау үшін оның кәсіби саладағы қызметінің табыстылығы туралы мәліметтер болуы қажет. Мемлекеттік аттестаттау комиссиялары бітіру жұмыстарын қорғау және кешенді емтихан нәтижелері бойынша бітірушілердің біліктілік деңгейі туралы шешім шығаруға мәжбүр. Нақты бағалауға маман ғана емес, жұмыс беруші де қатысуы тиіс. Демек, бітіруші бейнесін қалыптастыруға біліктілік тәсіл, бұл – сыртқы бағалау субъектілеріне қарай қадам, осы сапаны өлшеудің жаңа жолдарын іздеу болып табылады. Міндетті бағалауға болашақ маманның кәсіби жарамдылығын анықтайтын біліктілігі жатады. Өз кезегінде адамның жеке ерекшеліктері кәсіби міндеттерді орындау үдерісіне әсер етеді, олар жұмыстың шығармашылық стилінің негізін құрайды. Бұл сапалар вариативті, жеке тұлғаның даму ерекшелігімен анықталады және бақылауды талап етпейді.

Осы тұрғыда болашақ қолөнер мамандарының кәсіби біліктіліктерін кешенді бағалау білім беру жүйесін реформалаудың маңызды проблемасын – оқыту сапасын арттыру, жоғары оқу орындары түлектерінің қоғамдағы әрі қарай қызмет пен өмірге дайындығын қалыптастыруды қарастырған жөн.

Кәсіби білім беру және еңбек қызметіне дайындық орталығының мамандарының біліктілігі таңдалған саладағы тиімді қызмет үшін қажетті нақты, жақсы диаг-

ностикаланатын білім, білік, дағды деп түсініледі. Бұл анықтама ұғымды біршама тарылтады, өйткені ол қажетті аумақты ғана ескереді және адамның қабілетін, оның мобильділік деңгейін бағалауға мүмкіндік беретін жеке және әлеуметтік сипаттамаларын қарастырмайды.

Кәсіби білім беретін жоғары оқу орнының түлектерін даярлау үдерісінің мониторингін жүзеге асыру және маманның біліктілік моделін жүзеге асыру мақсатында біліктілікті өлшеу құралдарын әзірлеу қажет. Кәсіби біліктілікті бағалау болашақ маманның портфолио жасау бойынша жұмысын қоспағанда, бірінші оқу жылынан басталады [4].

Бағалау құралдары болашақ қолөнер маманның даярлығының мазмұнды да, іс-әрекеттік құррылымын анықтауы тиіс, бұл біліктілікті көрсету немесе оларды нақты жағдайда қолдануды көздейді. **Бұл жол келесі біліктілік индикаторларын қарастырады:**

- болашақ қолөнер мамандардың оқу барысындағы қажетті материалдарды жинақтайтын портфолиосын құру;
- оқу үдерісінде практикаға бағытталған және ситуациялық тапсырмаларды қолдану;
- оқу үдерісінде аралық бақылау мен шығармашылық көрмелер нәтижелерін қолдану;
- шығармашылық және ғылыми жұмыстарды көпшілік алдында қорғау;
- кешенді емтихандарды аралық бақылау практикасына енгізу;
- қорытынды мемлекеттік емтиханға кәсіби бағыттағы интеграцияланған міндеттерді қосу;
- болашақ мамандарға өз біліктілігін көрсетуге мүмкіндік беретін практикумдар санын арттыру;
- кәсіби және жеке тұлғалық білім алуды жүзеге асыруға, әрі қарай білім беру бағыттары мен кәсіби мансабын жобалауға қабілетті;
- ең төмен біліктілік тестілерін әзірлеу;
- кейс өлшеуіштерді пайдалану.

Болашақ қолөнер маманының біліктілігін, интеграцияланған сипатын бағалау құралдарының тұтас жүйесін әзірлеуді талап етеді. Әр түрлі көрсеткіштерді қосу үшін кешенді бағалаудың құрылымдық матрицасын қолдану ыңғайлы. Мұнда әрбір қолөнерге бағытталған пәнге қойылған тапсырманы іске асыратын негізгі тақырыптарға бөлінеді. Сонымен қатар қолөнерге бағытталған пәндер бойынша ағымдағы және қорытынды аттестациясы үшін қолданылатын бағалау құралдары белгіленеді. Құрылымдық матрицалар жалпы қолөнер пәндердің мазмұнын пәндік біліктілік мазмұнымен байланыстыруға, сондай-ақ жекелеген оқу курстарын жиі ескерілмейтін білім мен біліктердің оқшаулануын жеңуге мүмкіндік береді.

Болашақ қолөнер маманының кәсіби біліктілігін қалай бағалауға болатынын, біліктіліктің қалыптасу деңгейін өлшеу критерийлері туралы мәселені өзектендіретінін түсіну маңызды. Бағалау өлшемдері – бұл тапсырманы орындау барысын бақылау үрдісінде немесе ұсынылған нәтижені талдау жолымен анықталатын, демек бағалау параметрдің айқын көрінуінің объективті көрсеткіштері болып табылады [5].

Ауызша жауаптарды бағалауды келесі көрсеткіштер негізінде жүзеге асыруға болады:

- болашақ өнер маманына қойылған міндеттерді шешу үшін оқу және ғылыми материалды қолдана білуін, мазмұнда пәнаралық және ішкі байланыстарды орнату қабілетін көрсетеді;
- жауап беруші белгілі бір шығармашылық ережелерді иллюстрациялау немесе дәлелдеу ретінде жеке тәжірибені шебер тартады;

-сұрақ-жауап бойынша өз пікірінен тұрады, болашақ маман өз ұстанымын және шығармашылық жұмыстарын дәлелді түрде қорғайды;

-жауап беруші айтылғанды қорытуды, қорытынды жасауды, өзін-өзі бағалауды жүзеге асыруды біледі;

– болашақ қолөнер маманы одан әрі білімін жетілдіру мақсатында оқуға және кәсіби дамуға дайындығын көрсетеді.

Аталған критерийлерді болашақ қолөнер маманының назарына ұсынып, бірінші ғалымдар мен өнертанушылардың еңбектерінен бастап жүргізіледі. Оқытушы немесе сыртқы сарапшы оларға сәйкес белгінің қалыптасуының шартты бағалау балын анықтайды және оны кешенді бағалау кестесінде белгілейді.

Кәсіби біліктілікті өлшеу индикаторлары ретінде практикаға бағытталған тапсырмаларды ұсынуға болады. Олар пәнаралық міндеттер ретінде қалыптасады, олардың мазмұны әдеттегі өмірде немесе кәсіби қызметте туындайтын проблемаларды көрсетеді.

Алайда, біліктілік тек білім мен біліктерді ғана емес, сонымен қатар болашақ мамандардың іс-әрекет тәжірибесін, жетістіктері мен жеке қасиеттерін қамтиды. Болашақ қолөнер мамандарының танымдық белсенділігін, шығармашылық әлеуетін бағалау маңызды. Бұл қасиеттер кәсіби шеберлікті дамыту үшін қажет. Осы мақсатпен кейс өлшегіштер арнайы проблемалық тапсырмалар түрінде құрастырылады, онда болашақ маманға өмірлік немесе кәсіби жағдайды ұғынуды ұсынады. Оларды шешу кезінде ол элективті оқу пәндерінің ұғымдары мен әдістерін пайдалануы, технологияны игерілген облыстан жаңа салаға көшіруі, модельдер құруы және олардың шеберліктерін бағалауы тиіс. Бұл жағдайда кәсіби жағдай имитацияланады. Мұндай ситуациялық модельдер жиынтығы кейс деп аталады. Онымен жұмыс дербес тәртіпте де, басқа болашақ маманмен ынтымақтастықта да, өзінің оңтайлы шешімін негіздеу үшін ғылыми әдебиетті қолдана отырып жүзеге асырылуы мүмкін [6].

Кейсті әзірлеу кезінде педагогикалық немесе пәндік бағыттағы ситуациялық тапсырмаларды таңдау және өлшеу нәтижелерінің сенімділігі мен салыстырмалы тұрғыда қамтамасыз ету маңызды. Жағдайды егжей-тегжейлі сипаттауды ғана емес, сондай-ақ оларға қатысты сұрақтардың тізбесін де ұсынған жөн. Тапсырманы орындау мен оларды шешу тәсілдерін көрсетуді көздейді. Мұнда шығармашылық жұмыстармен қатар ғылыми жобалар қорғауды да ұсынып, оған эксперимент жүргізу, оны талдау және т.б. болуы мүмкін.

Бағалау критерийлері:

- 0 ұпай – болашақ маман тапсырманы орындай алмайды;

- 1 балл – болашақ маман қойылған мәселені тұжырымдайды, білім базасы қалыптасқан, бірақ пәнаралық және ішкі байланысы нашар дамыған, алынған білімді қолдана білу нәтижесінде шешімде қате жіберген;

- 2 балл – тапсырма орындалды, болашақ маман қойылған проблеманы шешу үшін интеграцияланған білімді қолданады, бірақ біліктілік қалыптаспаған, соның салдарынан білім алушы тапсырманы шешу тәсілдерін көрсету кезінде қиындықтарға тап болады;

- 3 балл – тапсырма теориялық және практикалық тұрғыда орындалды, болашақ маман осы мәселе бойынша өзінің біліктілігін көрсетеді.

Кәсіби біліктілікті бағалаудың тиімді құралы болашақ маманның портфолиосын талдау.

Портфолио құрылымына мыналар кіреді:

- дипломдық жұмыстар және бітіру біліктілік жұ-

мыстарын қорғау нәтижелері. Бұл ретте зерттеу тақырыптары көрсетіледі, қысқаша сипаттама беріледі. Қажет болса, мәтіннің баспа немесе электрондық нұсқасында қосымшасы болуы мүмкін;

-ғылыми-зерттеу жобаларын қорғау нәтижелері портфолиоға анкета, сауалнама түрде немесе эксперимент бойынша есеп түрінде жұмыстар ұсынылуы мүмкін;

- басқа қызмет түрлерінің нәтижелері: шығармашылық көрмелерге, конкурстарға, олимпиадаға, конференцияларға, симпозиумдарға, стартап жобаларға қатысу және т.б. бұл жағдайда жұмыстардың тізбесі, конкурстардың атауы және т.б. тіркеледі;

- тәжірибе нәтижелері оқу, педагогикалық, өндірістік және ғылыми зерттеу, т.б.;

- олимпиадаларға, конкурстарға, конференцияларға, оқу семинарларына қатысу туралы мәліметтер іс-шараның түрі, тақырыбы, өткізілу уақыты, аталған форумды өткізген ұйымның атауы, сондай-ақ болашақ маманның қол жеткізген нәтижесі көрсетіледі.

Қарастырылған бағалау өлшем құралдарының көмегімен жүзеге асырылған кешенді бағалау негізінде педагогикалық жоғарғы оқу орындарында болашақ қолөнер мамандардың кәсіби біліктілігін қалыптастыру туралы қорытынды жасауға болады. Бұл мәселені шешу қоғамның әлеуметтік тапсырысын қанағаттандыра алатын болашақ қолөнер маманын дайындауға және жоғары оқу орындарда білім беру үрдісінің сапасын арттыруға көмектеседі.

АННОТАЦИЯ

Комплексная оценка профессиональных компетенций будущих специалистов декоративно прикладного искусства определяется особенностями их творческой деятельности. Дано понятие на компетентность и профессиональной подготовки. Определены интегральные качества личности, характеризующие процессы профессиональной деятельности и определения нескольких исследований на профессиональную компетентность.

A comprehensive assessment of professional competencies of future specialists of decorative and applied arts is determined by the features of their creative activity. The concept of competence and professional training is given. Future specialists of decorative and applied arts on the basis of the updated educational program can describe the integrated quality of professional competencies, i.e. the result of training.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 12.04.2017 ж.

2. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе // Алматы. 2005, 174-б.

3. Libakova N.M. The Formation Of Ethnic Identity Of The Indigenous Population Pogotowia Through The Decorative-Applied Art. Scientific journal Modern problems of science and education. ISSN 2070-7428. Issue № 1 in 2015

4. Зеер Э., Заводчиков Д. Идентификация универсальных компетенций выпускников-работодателей // высшее образование в России. - 2007. - №2.

5. Кадирбаева Р.И. Болашақ мұғалімдерді оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға кәсіби даярлаудың ғылыми-педагогикалық негіздері: педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты / Р.И.Кадирбаева. - Алматы, 2010. - 36 б.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ҒЫЛЫМ РЕТІНДЕ

Гүлқыз ЖУСАНБАЕВА,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы ұлттық педагогикалық университеті
Әлем тарихы кафедрасының аға оқытушысы

«Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі» атты монографиялық еңбектің авторы Тотай Тұрлығұл мектепте оқытылатын тарих пәні өзінің негізін тарих ғылымынан алатындығы және ғылымның аса маңызды салаларына жататындығын баяндаған. Кез келген өркениетті, дамыған елдер барлық азаматтарын тарихи біліммен қаруландыруға ұмтылады және де оны алдымен өз халқының, өз елінің тарихын, салт-дәстүрін оқытып үйретуден бастайды. Тарихи білімді меңгерген адам ғана өмір сүрген қоғамдағы орнын, атқаратын қызметін, басқа да іс-әрекеттерін дәл анықтай алады [1].

Тарихты оқыту әдістемесі – тарихты оқытудың міндеттері, мазмұны және әдіс-тәсілдерін құрайтын педагогикалық ғылымдардың бір саласы. Ол тиімділігі мен сапасын арттыру мақсатында тарихты оқыту үдерісінің заңдылығын зерттеу және оқып-үйренуге арналады. Қысқасы, әдістеме оқу үдерісін ұйымдастыру мен оның негізгі факторларын анықтауға, жетілдіруге бағытталады.

Көрнекті әдіскер К. А. Иванов XX ғасырдың басында әдістеменің маңызды міндеттері ретінде жақсы білім беруді жолға қоятын оқытудың міндеттерін айқындау, бағалау, бейнелеу тәсілдерін атайды. Әдістеме тарихты қалай оқыту мәселесін қарастырады және зерттейді [2]. Осылайша әдістеме пәні – педагогикалық үдеріс, мұғалімнің тарихты оқытуы, оқушының тарихты оқуы. Ал әдістеменің нысаны оқытудың әдістері, мазмұны, ұйымдастырылуы және түрлеріне оқыту технологияларын таңдауға қатысты.

Тарихты оқыту әдістемесі ғылыми пән ретінде оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай, мектеп тұжырымдамасында, жоғары сапалы, жан-жақты дамыған адамдарды даярлау міндеттерін басшылыққа ала отырып, оқытудың құрылымын, мазмұнын ұйымдастыру әдіс-тәсілдерін жасайды. Мектепте тарихты оқыту өзекті мәселелер қатарына жатады. Өйткені адамзаттың өткен тарихын оқи отырып болашаққа болжау жасайды, қоғамдағы орнын анықтауға, жеке тұлғалардың кейінгіге қалдырған рухани мұраларынан білім алады. Тарихты мектепте оқыту – сан қырлы, қарама-қайшылыққа толы педагогикалық құбылыс ретінде қарастырылады. Оның заңдылықтары оқушыға білім беру, оны дамыту мен тәрбиелеу арасындағы объективті байланыс негізінде анықталады. Әдістеме оқушылардың білім алу қызметін реттеп, оқытудың мақсат-міндеттеріне сай келетін, оқу материалын меңгеруге басшылық жасаудың әдістерді таңдауға, тарихты оқыту барысының негізгі бөліктері арасындағы объективті, тұрақты қайталанатын байланыстарын оқып, зерттейді және тарихты оқытудың мақсаты мен мазмұнын айқындап көрсетіп береді. Мақсат пен мазмұнға сәйкес келетін оқыту мен білім берудің ыңғайлы түрі таңдалып алынады. Тарихты оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыру орта мектеп оқушыларының тарихи білімді меңгеруде күтілетін нәтижеге қол жеткізуінің тұрақтылығымен қамтамасыз етіледі. Тарих пәнін оқытудың мақсатын дәл айқындау –

оның тиімділігін арттырудың бір жолы. Мақсаттарды дұрыс айқындау оқытудың жалпы міндеттеріне ғана көңіл бөлмей, оқушылардың жеке тұлғалық дамуын, білімін, іскерлігін, оқу барысына қажетті материалдармен қамтамасыз етуді де қарастырады. Мұғалім сабақта алға қойған мақсатқа әрқашан қол жеткізе алатындай деңгейде болуы тиіс. Мақсатқа жету үшін жүйелі түрде тиімді әдістерді іріктеу мәселесін білуі керек. Мазмұн – тарихты оқытудың міндетті бөлшегі. Сабақ мазмұнына қарай тиімді әдістерді пайдалану сапалы білім болып саналады. Тарих ғылымындағы іргелі оқиғалар және оның методологиясының, педагогиканың және психологияның, әдістеменің дамуы оқытудың мазмұны мен көлеміне үлкен ықпал жасайды. Қазіргі заман өзгерісі, жаңа уақыттың жаңаша өмір талаптары мектептегі тарих пәнінің мазмұнына өзгерістер енгізеді [3].

Қазіргі мектептегі тарих пәнін оқыту үрдісінде мынадай жайттар басты назарда қарастырылады. Тарихты оқытуда ұйымдастырудың педагогикалық тиімділігін арттыру үшін оқытудың мазмұны мен мақсатына, оқушылардың жас ерекшелігі және даярлық деңгейіне сәйкестігі арқылы анықталады. Тарихты оқыту әдістемесі оқушының жас ерекшелігіне қарай білім мазмұны оқытудың әртүрлі бөліктері арасында объективті түрде қалыптасқан өзара тәуелділікті зерттей отырып, оқытудың білім беру, тәрбиелеу, дамытуды, оқушының санасына, сезіміне және тәртібіне ықпал етуді тұтас дүние түрінде қарастырады.

Әдістеме ғылым ретінде мынадай әселелерді қарастырады. Не үшін оқыту, яғни, оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып және мектеп курсының нақты мүмкіндіктерін ескере отырып қандай мақсаттарды қою мүмкін және қажеттілігін анықтайды. Нені оқыту, яғни оқытудың мақсатын неғұрлым табысты жүзеге асыру үшін оқытудың ыңғайлы мазмұны мен оның құрылымын қалай таңдау керектігін ойластырады. Мектептегі тарих пәнін оқыту күтілетін нәтижеге бағытталуы үшін мынадай сауалдарға жауап беруі қажет: қалай оқыту керек, яғни, оқу әрекетін қандай тәсілдермен неғұрлым тиімді жүзеге асыру, оқушыларға білім беруде, тәрбиелеуде және дамытуда жоғары нәтижеге қалай қол жеткізуге болады? Тарихты оқыту әдістемесі оқытудың сан алуан әдістері мен тәсілдерін ұсынады, сипаты мен мазмұны жағынан әртүрлі материалда мен олардың оқу әрекетін ұйымдастыру арасындағы байланыстардың мағынасын ашады. Бұл байланыстарды білу мұғалім қызметіне жәрдем жасайды.

Мектепте тарих пәнін оқыту кезеңдерінің арасында логикалық байланыс сақталып және әр кезеңнің оқыту ерекшеліктеріне баса назар аудару қажет. Бұған мұғалім жауапты. Өйткені әр кезеңдегі тарихи оқиғаларды оқушы санасына сіңіруде әдістемелік жүйе жаңартылып отыруы қажет. Мәселен, жаңа дәуірде тарихты оқытудың әдістемесі пәнінің басты методологиялық негізі – гуманистік көзқарасты

қалыптастыру. Тарихты оқыту барысын зерттеген ғалымдар оқушылардың жас және танымдық ерекшеліктерін дамытуда педагогиканың жалпы теориялық жүйесін басшылыққа алады. Тарих ғылымы оқу пәнінің негізі болғанымен, оның кішірейтілген үлгісі емес. Мектеп пәні ретіндегі тарихтың құрамына тарихнама пәні енгізілмейді және жекелеген даулы мәселелер қосылмайды.

Оқыту әдістемесінің өзіндік басты ерекшелігі – тарих ғылымы тәрізді тарихтың заңдылықтарын арнайы зерттемейді. Оқыту әдістемесінің өзіндік ғылыми-зерттеу объектілері бар. Оның өзінің арнайы, күрделі міндеттері бар: мектепке қойылатын талаптарға сәйкес тарих ғылымының негізгі деректерін таңдау, тарихты оқытуды жас ұрпақты тарих пәнінің мазмұнын неғұрлым толық, әрі саналы меңгерту арқылы азамат ретіндегі көзқарасы мен ұстанымы гуманистік бағытта қалыптасқан тұлға ретінде сомдалуы жүзеге асатындай етіп құру қажеттілігін іске асырады.

Тарихи үдерісті, оқиғаларды, деректерді мектепте оқытудың түрі, тәсілі, құралдары ғылыми зерттеу тәсілдерінен өзгеше. Алайда жоғарғы сыныпта пайдаланылатын саналуан «зерттеу» тәсілдері жасөспірімдердің ғылыми зерттеу жұмысының алғашқы үлгілерімен танысуға мүмкіндік жасайды. Зерттеушілік оқушылардың ғылыми дүниетанымының негізін қалауға ықпал етеді. Егер тарих ғылымы тарих пәнінің мазмұнын анықтаса, педагогика ғылымы берілген тарихи білімдердің көлемі мен деңгейін айқындап берді. Тарихты оқытуда табысқа жету үшін сабақ беру іс-тәжірибесінде негізгі және қалай оқыту керек деген проблемалық сұрақты шешуде, әдістемелік зерттеулерде педагогика ғылымдарының жетістіктерін ескеріп отыру керектілігі алға қойылады. Тарихты оқыту әдістемесі көптеген ғылым салаларымен тығыз байланысты, яғни бір-бірін толықтырып отырады.

Тарихты оқыту әдістемесі психологиямен де тығыз байланысты. Психология курсы арқылы оқушылардың танымдық қызметін ұйымдастырғанда нақтылы фактілерді талдап саралай отырып, жалпы түсініктерді қалыптастыруға болады. Бұл индуктивті әдіс деп саналады. Сонымен қатар, қазіргі заманғы психология оқушылардың тарихи білім алу үдерісі мектептен тыс жерлерде де іске асатындығын ескертеді. Сондықтан, танымдық жұмысты ұйымдастыру дедукциялық әдіс, яғни, оқушыларды алдымен теориялық ережелермен таныстырып, соңынан барып фактілермен таныстыру арқылы да жүзеге асырылады. Сондай-ақ, оқушылардың танымында сезімдік және рационалдық қызметтерін ұйымдастыру қажет екендігін ескертеді. Тарихты оқыту әдістемесі көптеген гуманитарлық білім салаларымен тарих ғылымдарымен сонымен бірге философия, әлеуметтану, мәдениеттану, педагогика, психология, дидактика, логика сияқты ғылым салаларымен де тығыз байланысты. Әдістеменің мақсаты – тарих ғылымының негізгі мәліметтерін таңдап алып, оны дидактикалық өңдеуден өткізіп, бейімдеп, мектеп курсының мазмұнына енгізу. Тарихи құжаттармен жұмыс барысында оқушылардың ойлау және қиялдау процесінің белсенділігі артып, олардың тарихи білімді игеруі және тарихи санасының дамуы жемісті бола түседі.

Әдістеменің тарих пәнінің мұғалімі үшін маңыздылығы мынадай қажеттіліктерді анықтайды: белгілі бір жастағы оқушылардың тарих пәні бойынша білім мен дағды деңгейін анықтау; сы-

нып, курс, тақырып бойынша оқытудың мақсатын нақтылауға; оқу кезеңдеріндегі жұмыс тиімділігін анықтап, оқыту міндетін нақтылауға; оқыту мазмұнын анықтауда қолданылатын әдістер және тәсілдерімен ұштастыруға; тест, қысқанды тапсырмалар және тірек сигналдарды қолданып, конспект дайындауға; оқытудың барынша тиімді әдістері, түрлері мен құралдарын қолдануға; оқыту нәтижелерін алдын ала болжап, педагогикалық әрекетке түзету енгізіп отыруға мүмкіндік беруімен бағаланады.

Жалпы білім беретін мектептер алдына қазіргі қоғам қойып отырған күрделі міндеттерді атқаруда мұғалімге жүктелетін міндет жоғары. Білім сапасы маманның кәсіби шеберлігіне, білімділігіне, мәдениетіне байланысты. Өйткені жалпы білім беретін мектептер – баршаға ортақ әлеуметтік институт. Осыған орай дүниежүзілік тарихты оқыту әдістемесі курсының негізгі мақсаты келешек мамандардың тарихи танымын жүйелі түрде қалыптастыру және оларға орта мектеп оқушыларының тарихи танымын қалай жүйелеп, нендей жолмен өнегелікке, тәрбиелікке баулуды үйрету жолдарын көрсетеді[4].

Тарихты оқыту әдістемесі ғылыми-педагогикалық пән ретінде сипатталады, сондықтан мұғалім алдына мынадай міндеттер қойылады:

- Оқытудың әдіс-тәсілдерді тиімді игеру, оны педагогикалық іс-әрекет кезінде тәжірибе жүзінде пайдалана білуге үйрену;

- Оқушылардың танымдық қызметін ұйымдастыру дағдылары мен әдістерін үйрену;

- Алдын-ала өз оқушыларын тарих ілімі арқылы ізгі ниетке баули алуға бейімделу;

- Әдістемелік оқу барысында өзі игерген білімді тиімді пайдалана білу;

- Өзі жүзеге асырған оқу-тәрбиелік жұмысты өз бетінше талдап, өздігінше жетілдіре білу, т.б. Мектепте «Тарих» курсының оқытудың басты мақсаты – оқушыларға адамзат дамуының ежелгі заманынан бастап бүгінгі күнге дейінгі даму тарихынан жүйелі білім негіздерін қалыптастыру, бүкіл адамзат жасаған құндылықтарды, мәдени-тарихи тәжірибесінің негізін оқытып меңгерту.

Мектептегі білім беру сапасы сабақ беру үдерісінде қолданылатын әдістемелік жүйеге тығыз байланысты. Білімнің сапасы көп жағдайда мазмұнға сәйкес әдістемені дұрыс таңдап алуға байланысты. Соңғы жылдары оқушылардың оқу үдерісінде өзара қатынас белсенділігін, ынтымақтастық педагогикасын арттыру әдісін ынталы мұғалімдер кең қолдануда. Ынтымақтастық педагогикасы мұғалім мен оқушы арасында білім алу үрдісінде үйлесімділікті іске асырады. Оқытуда әдістің бұл тұрпатын қолдану арқылы адамдар арасындағы қатынас дағдылары мен өзара диалогтың азаматтық қоғамда қажетті үлгісін жасауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Тұрлығұл Т.Т.** Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы.- Алматы, 2011.
2. **Журасова А.Ш.** Тарихты оқыту әдістемесі. Оқу құралы. Орал қаласы, 2002.
3. **Әбдіғұлова Б.Қ.** Мектепте тарихты оқыту әдістемесі /. – Алматы: Абай атын. ҚазҰПУ (Ұлттық пед. ун-ті), 2010
4. Жалпы орта білім сапасын күтілетін нәтиже тұрғысынан жетілдіру мәселелері. Ғылыми басылымдар жинағы Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА. Алматы, 2007.

ҚЫСҚА МЕРЗІМДІ ЖОСПАР

Айнагүл ҚОЙШЫБАЕВА,
Абай атындағы орта мектептің тарих пәні мұғалімі

ҰМЖ тарауы:	Кеңестік Қазақстанның мәдениеті: білім мен ғылым.
Сабақ тақырыбы	Ахмет Байтұрсынов – ұлт ұстазы. Зерттеу сұрағы: А.Байтұрсыновтың ғылыми мұрасы қандай?
Оқу мақсаттары	8.2.2.2- А.Байтұрсыновты қазақ тіл білімінің негізін салушы, қоғам қайраткері ретінде бағалау.
Сабақтың мақсаты	Барлық оқушы: А.Байтұрсыновты қазақ тіл білімінің негізін салуға сіңірген еңбегін, қоғам қайраткері ретінде қызметін анықтау. Басым бөлігі: қазақ тілі мен әдебиеті саласындағы еңбектерінің мазмұнын және қазақ қоғамындағы қайраткерлігін сипаттау, түсіндіру. Кейбіреуі: оның қазақ тіл білімінің негізін салушы, қоғам қайраткері ретіндігі қызметіне баға береді, маңызын дәлелдеу.
Бағалау критерийі	1.Ахмет Байтұрсыновтың қазақ тіл білімінің негізін салуға сіңірген еңбегін, қоғам қайраткері ретінде қызметін анықтайды. 2.Қазақ тілі мен әдебиеті саласындағы еңбектерінің мазмұнын және қазақ қоғамындағы қайраткерлігін сипаттайды, түсіндіреді. 3. Оның қазақ тіл білімінің негізін салушы, қоғам қайраткері ретіндігі қызметіне баға береді, маңызын дәлелдейді.
Тілдік мақсаттар	Терминдер мен сөздіктер: Талқылауға арналған сұрақтар: Ахмет Байтұрсынов – қазақ тіл білімінің негізін салушы. Ол – қоғам қайраткері. Оқылым: мәтінмен жұмыс. Тыңдалым, айтылым: мәтінмен және «кубизм» тапсырмасымен жұмыс.
Ойлау дағдылары	Ойлаудың жоғары дағдылары.
Құнды/ға баулу	«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы, ұлттық мемлекеттілік, тәуелсіздік.
Тарихи концепт	Маңыздылық, интерпретация.
Пәнар. байланыс	Дүниежүзі тарихы.
Алдыңғы білім	XX ғасыр басындағы қазақ ұлтының зиялылары.
Сабақ жоспары	
Басы. 8 минут	Амандасу. Жағымды психологиялық ахуал орнату. Білу: «Сиқырлы сандықшадан» сұрақтар. Сұрақтар алдыңғы сабақта көрсетілген «Алаш алыптары. Ахмет Байтұрсынов» деректі фильмі бойынша құрастырылды. Ахмет Байтұрсынов «Алашордадан бас тартыңдар» деп кімдерге хат жазды? Неліктен? Ж: М.Әуезов пен Ө.Ермековке. Ахмет Байтұрсыновтың жұбайының есімі? Ж: Александра-Бадрисафа. Ахметтің ең алғаш оқыған оқу орны? Ж: Торғайдағы орыс-қазақ училищесі. Әулікөл болысындағы (Торғай облысы, Қостанай уезі) Жетікөл қазір қалай аталады? Ж: Учительское озеро. Ахмет Байтұрсыновтың Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатовпен таныстығы қашан басталды? Олардың тағдырын түйістірген не? Ж: 1904 ж. Тұтқыннан босаған Ахмет Байтұрсыновқа Қазақстаннан тыс бір қаланы таңдаңыз дегенде ол Орынборды таңдады. Неліктен? Ж: Самарада Ә.Бөкейханов болды, т.б. қазақ мүддесі үшін байланысқа қолайлы болды.
Ортасы. 10 минут 15 минут	Түсіну, қолдану: Оқылым, айтылым. Оқулық мәтінімен және қосымша материалмен жұмыс. Қосымша материал ретінде Ахмет Байтұрсыновтың Ленинге жазған хаттары жайында тарихшы-ғалымдар М.Қойгелді мен З.Тайшыбайдың деректері берілді. 1.Талдау, жинақтау, бағалау: «Кубизм» тәсілімен. Сипатта: Ахмет Байтұрсынов кім болған? Қандай адам болған? Саяси портреті? Түсіндір: ғалым ретінде, қоғам қайраткері ретінде қалай танылды? Салыстыр: әдебиет, тіл білімі саласындағы еңбектерін өзің білетін ақын, жазушылардың қандай шығармаларымен салыстыруға болады? Ортақтығы немесе даралығы неде? Талда: «Аққу, шортан һәм шаян» немесе басқа мысалының мазмұнын өмірмен сабақтастырып талдау жаса. Дәлелде: «қазақ тіл білімінің негізін салушы», «қоғам қайраткері», «ұлт ұстазы» болғандығын дәлелде. Бағала: Ахмет Байтұрсыновтың қазақ қоғамындағы, ғылымындағы орнына баға бер.
Соңы. 8 минут 4 минут	Кері байланыс ұсыну. Үйге тапсырма: §36-38. Рефлексия: таразы: сабақтағы сәтті, сәтсіз тұстарым.
Саралау. Қолдау: тапсырмалары.	Бағалау. ҚБ және дескриптор бойынша Денсаулық және қауіпсіздік техникасын сақтау. Сынып бөлмесінің талапқа сай болуы.

Қарағанды облысы, Шет ауданы, Жұмыскер ауылы.

«АЛТЫН АДАМ»

(Сыныптан тыс шара)

Маржан МАҚАТОВА,
Боранқұл орта мектебінің
тарих пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші

Мақсаты: Ерте темір дәуірінде қазіргі қазақ жерінде өмір сүрген сақ, сармат тайпаларынан бізге жеткен құнды жәдігерлердің дүниежүзілік өркениетке қосқан үлесін түсіндіру.

1. Елбасымыз Н.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында алтын адам туралы былай деді: «Біздің түп-тамырымызға жаңаша көзқараспен қарауға жол ашып, әлемдік ғылым үшін сенсация саналған жаңалық 1969 жылы Есік қорғанынан табылған, ғалымдар арасында «Қазақстандық Тутанхамон» деген атқа ие болған алтын адам». Алматының күншығыс жағында 50 км. жердегі Есік обасын зерттеген ғалым **Кемел Ақышев**.

Бүйірдегі қабірде бойы 165 см, жасы 17-18-дегі сақ тайпасының ханзадасы жерленген. Қабір қарағайдан төртбұрышты етіп жасалған. 10 тақтайдан еден орнатылған. Үстіне алтын қапсырмалармен безендірілген мата төсеп, киімі басынан аяғына дейін алтын түймеше, қапсырмалармен әшекейленген мәйіт жатқызған. Мәйіттің басы батысқа қаратылып, шалқасынан жатқызылған. Құлағында жақұт тастармен әшекейленген сырға, басында шошақ төбелі, биіктігі 70 см. бас киім, қолында екі алтын жүзік бар. Оң жағына семсер қойылған. Беліндегі белдікке қанжар-ақинақ ілінген. Сол жағында алтын ұшты жебе, қамшы жатыр.

Жалпы әшекей бұйымдардың саны 4000-нан астам. Есік қорғанынан табылған алтын бұйымдардың молдығына қарап, бұл мәйіт «Алтын киімді адам» деп аталады. Есік алтын адамы б.з.б. 5-4 ғасырға жатады. Сақ мәдениетінің бірегей үлгісі.

2. Екінші алтын адам 1999 жылы Атырау облысы, Жылой ауданы, Аралтөбе жерінен табылды. Б.з.б. III ғасырға жатады. Сармат тайпасынан қалған. Мәйітті қабірге басын оңтүстікке қаратып, шалқасынан жатқызған. Көсемнің киімі өте бай алтын әшекейлермен безендірілген. Қабірден көсемнің қару-жарағы, әшекей бұйымдар, абыз асатаяғы, шыны моншақ, жүзден аса жебе салынған қорамсақ, қыш құмыра табылды. Аралтөбе алтын адамның ерекшелігі – қабірден басқа жерден табылмаған темір қылыштың табылуы. Тарихи олжаны археолог **Зейнолла Самашев** тапты.

3. Археолог **Әбдеш Төлебаев** 2003 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан ауданы, Шілікті жерінен сақ дәуірінің тағы бір ескерткішін тапты. Бұл Б.з.б. VIII ғасырға жататын патша жерлеу орны. Алып ғимараттың ішінде бір ғана ер адам жерленген. Оны сом алтыннан құйылған қапсырма, әшекей түймешіктермен безендірілген киіммен жерлеген. Киімнің алтын қапсырмаларының саны 4303 данадан тұрады. Көбі дала аңының бейнесінде. Аса бір қызықтысы алтын бес жұлдыз табылды, ол – биліктің белгісі. Бұл жәдігерді ғалымдар «Шілікті

алтын адамы» деп таныды.

4. Қарағанды облысы, «Талды – 2» қорымынан 2010 жылы археолог **Арман Бейсенов** бастаған ғалымдар сақ жауынгерінің алтынмен апталған мүрдесін тапты. Жүзге жуық белдіктің әшекейі, сегіз арыстан бейнесі, жиырмаға тарта құйма алтын, айдаһар пішіні сомдалған алтын зат, секіруге бейімделген қабылан, мыңнан аса асыл моншақтар табылды. Сақ жауынгерінің кеуде тұсы толықтай алтынмен қапталған. Бұл – тұтас халқымыздың олжасы. Әлем тарихының жаңа бір тың дерегі.

5. Батыс Қазақстан облысы, Теректі ауданында «**Тақсай ханшайымы**» кесенесі ашылды. Алтын ханшайымы жерленген қорым 2012 жылы күзде табылды. «Тақсай ханшайымы» деген атауды иеленген бұл ескерткіш Ұлттық музейде сақтаулы. Қорғаннан табылған заттарды ғалымдар сармат кезеңімен байланыстырады. Бұл кешеннің ерекшелігі – қорымды ғалымдар тапқанға дейін, бірде-бір рет тонауға ұшырамаған. Әйелдің жасы 35-40-та. Қабірден табылған алтын бұйымдардың салмағы 3 кг. Тіпті көйлегі мен жамылғысы да алтын жіппен тігілген.

6. 2013 жылы мамыр айында археолог **Темір Сымағұлов** бастаған ғалымдар Таскескен-Бақты жолы Үржар маңындағы қорғаннан сақ заманындағы патша қыздың мүрдесін тапты. Оған «**Үржар ханшайымы**» атауы берілді. Бұл ескерткіш б.з.б. IV-III ғасырға жатады.

Әшекейлердің ішіндегі ең маңыздысы – бас киімі. Ол алтынды «мүйіз» ою-өрнегімен безендіріліп, алтын және бағалы тастармен көмкерілген, сәуке-леге ұқсас. Алтыннан жасалған сырға, салпыншақтары да бар. Қазіргі кезде «Үржар ханшайымы» елімізде табылған бесінші «алтын адам»деп айтылып жүр. Есіктен табылған «Алтын адам» мен «Үржар ханшайымы» өте ұқсас.

7. Ақтөбе облысы, Темір ауданы, Тасқопа ауылынан табылған «Алтын адам» – б.з.б. V ғасырдағы сармат көсемі. Бұл – қойнауы құтты, тарихы тереңде жатқан Ақтөбе өңірінен табылған құндылықтардың бастамасы. Өлкей Марғұлан атындағы Археология институтының қызметкерлері 2019 жылы 26 қазанда тапты. Киіміне алтын жалатылған. Қабірде жылқы да көмілген, оның ер-тұрман, әбзелдері де бағалы металмен қапталған. Бас киімі, сауыт-сайманы, тіпті ат әбзелдері де таза алтыннан жасалған.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Егемен Қазақстан» 28. 10. 2019.
2. Тарихи ғажайыптар. «Аруна» баспасы.

Маңғыстау облысы,
Бейнеу ауданы,
Боранқұл ауылы.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНА ҚОСЫЛУЫ

Аззамжан БАСАНОВ

«Қос-қорған» жалпы орта мектебі тарих пәні мұғалімі

Ұзақ мерзімді жоспар бөлімі: 7.1 В ХVIII ғасырдағы Қазақ хандығы.		
Тақырыбы:	Қазақ хандығының Ресей империясына қосылуының басталуы	
Сабақтың оқу мақсаты	7.3.1.2 - Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайын талдау; 7.3.2.2 - Қазақ хандығының сыртқы саясатының нәтижелерін анықтау.	
Сабақ мақсаттары	Барлық оқушылар: Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайын талдап, сыртқы саясатының нәтижелерін анықтай алады; Басым оқушылар: кескін картадан Кіші жүз территориясын анықтап, нақты сұрақ құрастырып, жауаптарын талдай алады; Кейбір оқушылар: тақырып бойынша тарихи фактілермен жұмыс жасай алады.	
Тілдік мақсат	«Кіші жүздің Ресейге қосылуы» бейнебаянын тамашалау арқылы Кіші жүздің Ресейге қосылу тарихымен танысады; «Джигсо» әдісі арқылы оқушылар Қазақ хандығының ХVIII ғасырдағы ішкі саяси жағдайы мен Ресей бодандығын қабылдау барысын талдайды; Кескін картамен жұмыс жүргізіп және кесте толтырғанда Кіші жүздің территориясы мен тақырыптағы негізгі тарихи фактілерді анықтайды. Пәнге қатысты термин сөздер: империя, отар, отаршылдық, грамота, елшілік, келіссөз, бодан, одақ, дипломатия, старшын, оппозиция, аманат, помещик. Диалогқа арналған: Кіші жүздің Ресейге қосылу себептері... Әбілқайыр Ресейге елшілік жіберуде бірнеше мақсатты көздеді, себебі... А.Тевкелевке Кіші жүз территориясында дипломатиялық жұмыспен бір қатар басқа да миссиялар жүктелді, себебі...	
Бағалау критерийлері	ХVIII ғасырдың бас кезіндегі Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайын талдайды; Әбілқайыр хан тұсындағы Қазақ хандығының сыртқы саясатының нәтижелерін анықтайды.	
Дағдылары	Талдау.	
Құндылықтарды дарыту	«Мәңгілік ел» идеясының «Қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім» құндылығы аясында оқушыларды қазақстандық патриотизм, ынтымақтастық пен келісімге тәрбиелеу, достық қарым-қатынастарын дамытуға баулу.	
Пәнар. байланыс	География, дүниежүзі тарихы, құқықтану.	
Бастапқы білім	6-сыныптың Қазақстан тарихы сабағынан қазақ-орыс қарым-қатынастарының Хақназар хан мен Тәуекел хан тұсындағы дамуымен және де І Петрдің Шығыс елдеріне бағытталған саясатымен байланыстыра алады.	
Сабақ барысы		
Жоспар кезең	Сабақтағы жоспарланған іс-әрекет	Ресурстар
Сабақтың басы 4 минут 5 минут.	1.Мұғалімнің кіріспе сөзі (Сабаққа психологиялық көңіл-күй). 2.Үй жұмысын тексеру (сұрақ қою, бақылау, өзін-өзі тексеру). Мақсаты: оқу материалының игерілу деңгейін тексеру, проблемаларды анықтау және оларды түзету. 3. Сыныпты топқа бөлу. «Жылдам сұрақ» әдісін пайдалана отырып, оқушылар үш топқа бөлінеді. Оқушылардың берген жауаптары негізінде сынып төмендегідей үш топқа бөлінеді: 1-топ: «Елшілік»; 2-топ: «Дипломатия»; 3-топ: «Оппозиция».	Интерактив тақта Сұрақтар
Сабақтың ортасы 6 минут	Жаңа тақырып бойынша «Кіші жүздің Ресейге қосылуы» атты бейнебаян көрсету. Әбілқайыр хан не себепті Ресей патшалығына елшілік жіберді деп ойлайсыңдар? Ресей мемлекетінің Кіші жүз территориясын өз бодандығына алудағы мақсаты қандай болды деп есептейсіңдер? Қазақ жеріне Ресей елшілігі қандай тапсырмамен келгенін айтып беріңдер? Т/Ж: Оқушылар «Джигсо» әдісі арқылы төмендегі берілген тапсырмалар бойынша постер қорғайды: 1-топ: ХVIII ғасырдың бас кезіндегі Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайы қандай болғанын анықтаңдар; 2-топ: А.Тевкелев бастаған елшіліктің Кіші жүз территориясында жүргізген іс-әрекетін сипаттаңдар; 3-топ: Әбілқайыр хан бастаған Кіші жүз қазақтарының Ресейдің қол астына өту себептерін талқылаңдар. Дескриптор: Аталған тапсырмалар орындалады.	Бейнебаян https://youtu.be/jQqMakOL6bl
10 минут	Ж/Ж: Оқушыларға Қазақстанның кескін картасы беріледі және оқушылар осы картаға Кіші жүз территориясын түсіріп, осы картаның оң жақ жоғары бұрышына тақырып бойынша бір сұрақ жазып, жұбымен бөліседі. Жұбы алдымен сұраққа жауап беріп, кескін картаға Кіші жүз территориясының дұрыс, не бұрыс түсірілгенін тексеріп, анықтайды. Жұбымен Кіші жүз территориясын және берілген сұрақтарды талдайды.	З.Е.Қабылдинов, Ж.Н.Қалиева, А.Т.Бейсембаева «Қазақстан тарихы (ХVIII-XIX ғасырлар)», 8(7)-сыныбына арналған оқулық, Алматы, «Атамұра», 2018
8 минут	Дескриптор: -оқушылар Кіші жүз территориясын картаға дұрыс түсіреді; -тақырып бойынша қойылған сұрақтарға дұрыс жауап береді.	Кескін карта.

Сабақтың соңы 3 минут	1. «Дұрыс-бұрыс» кестесі:			Кесте
	Тарихи фактілер	Ақиқат	Жалған	
	1730 ж. қыркүйекте Әбілқайырдың елшілігі Петербургке келді			
	1731 ж. Кіші жүзге келген Ресей елшілігін А.И.Тевкелев басқарды			
	Ресей империясының қол астына өту туралы ант қабылдауға барлығы 27 старшын қатысты			
3 минут	Ант қабылдау шарасы Майтөбе шатқалында болып өтті.			«РАФТ» кестесі
	Дескриптор: оқушылар тарихи фактілердің ақиқат немесе жалған екендіктерін анықтайды.			
1 минут	2. Рефлексия. «Төрт сөз, бір сөйлем» әдісі: оқушылар тақырып бойынша естерінде қалған негізгі төрт тірек сөзді және сабақ бойынша әсері туралы бір сөйлемді стикерлеріне жазады.			
	3. Үйге тапсырма: «РАФТ» кестесін сызып, Әбілқайыр ханға «Неліктен Ресей империясының құрамына қосылдыңыз?» тақырыбында хат жазу.			
	Рөл	Аудитория	Форма	Тақырып
	Әбілқайыр хан	Оқушылар	Хат	Неліктен Ресейдің құрамына қосылдыңыз?
Жалпы баға. Сабақтың жақсы өткен екі аспектісі (оқыту туралы да, оқу туралы да ойланңыз)? 1: 2: Сабақты жақсартуға не ықпал ете алады (оқыту туралы да, оқу туралы да ойланңыз)? 1: 2: Сабақ барысында сынып туралы немесе жекелеген оқушылардың жетістік/қиындықтары туралы нені білдім, келесі сабақтарда неге көңіл болу қажет?				

Түркістан облысы, Кентау қаласы, Қос-қорған ауылы.

ВАЖНОСТЬ КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ДЛЯ УСПЕШНОСТИ ОБУЧЕНИЯ в рамках обновления содержания образования

Айгуль КОЛДАЕВА,
учитель истории средней школы №24
акимата г. Усть-Каменогорска

«Скажи мне – и я забуду,
покажи мне – и я запомню,
дай мне сделать – и я пойму.»
Конфуций.

Цель: Раскрыть сущность оценивания в современном образовательном процессе как способа определения степени реализации учебных целей и достижения планируемых результатов обучения.

Задачи: 1.Выявить и проанализировать проблемы в восприятии и освоении критериального оценивания и раскрыть значимость суммативного, формативного и критериального оценивания;

2.Наметить пути и способы решения проблем, возникающих в процессе освоения и применения критериального оценивания.

Оценивание учащихся является одной самой

обсуждаемой и актуальной темой. Новый образовательный стандарт устанавливает требования к результатам освоения образовательной программы, согласно которым ученик должен уметь соотносить свои действия с планируемыми результатами. Осуществлять контроль своей деятельности, уметь оценивать правильность выполнения учебной задачи, владеть основами самоконтроля, самооценки, взаимооценки, контролировать процесс и результаты своей деятельности, вносить коррективы и, наконец, адекватно оценивать свои достижения.

Критериальное оценивание делает учебный процесс очень интересным.

Критериальное оценивание – процесс, основанный на сравнении учебных достижений учащихся с четко определёнными, коллективно вырабатанными критериями, соответствующими це-

лям и содержанию образования и понятными для учащихся, родителей и педагогов.

Критерии определяются **задачами** обучения и представляют собой перечень различных видов деятельности учащегося, которую он *осуществляет* в ходе работы и должен в совершенстве *освоить* в результате работы.

Дескрипторы описывают **уровни** достижения учащегося по каждому критерию (последовательно показывают все **шаги** по достижению наилучшего результата) и оцениваются определенным количеством баллов: чем выше достижение – тем больше балл.

С целью эффективного оценивания учебных достижений учащихся учитель должен умело использовать различные виды оценивания. Критериальное оценивание делится на два вида: формативное и суммативное.

Формативное оценивание (по ходу обучения):

- определяет текущий уровень усвоения знаний и навыков в процессе повседневной работы в классе;
- позволяет учащимся понимать, насколько правильно они выполняют задания в период изучения нового материала;
- позволяет корректировать индивидуальную траекторию обучения учащегося;
- не влияет на итоговые оценки и позволяет снять страх у учащихся перед ошибками;
- используется – в повседневной практике (ежеурочно, ежедневно);
- обратная связь, обеспечивающая прогресс;
- выступает в форме, приемлемой как для учителя, так и для учащихся;
- помогает учителю отслеживать успеваемость в классе.

Таким образом, формативное оценивание несёт функции: формирующую, стимулирующую и мотивирующую.

Ученики принимают участие в формативном оценивании: через самооценку и оценку одноклассников. Конечно, у малышей не всегда получается делать это объективно, но они этому учатся. Когда дети оценивают себя и других учеников, у них развивается речь, внимание, сосредоточенность, умение слушать и нести ответственность за свои слова и действия, делать выводы, соглашаться с мнением своих одноклассников или оспаривать его.

Навыки самооценивания и взаимооценивания – это важные элементы современного обучения, они развивают культуру общения, взаимодействия в коллективе, которые должны формироваться постепенно в течении всего процесса обучения в школе.

Суммативное оценивание (в конце темы, раздела, четверти):

- определяет уровень сформированности знаний и учебных навыков при завершении изучения блока учебной информации;
- даёт заключительное суждение о том, чему смогли ученики научиться.

Суммативное или итоговое оценивание (экзамен, итоговый тест, срез и др.) выявляет результат обученности учащихся за определенный период времени.

Задачи оценивания:

- 1.Определение уровня подготовки каждого ученика на каждом этапе учебного процесса;

- 2.Отслеживание индивидуального прогресса и коррекция индивидуальной траектории развития ученика;

- 3.Мотивирование учащихся на устранение имеющихся пробелов в усвоении учебной программы;

- 4.Дифференцирование значимости оценок, полученных за выполнение различных видов деятельности;

- 5.Отслеживание эффективности учебной программы;

- 6.Обеспечение обратной связи между учителем, учеником и родителями.

Для того чтобы учащиеся могли достичь качественных результатов в процессе учебной деятельности, современное оценивание должно быть:

- понятным всем участникам образовательного процесса;

- гибким;

- многоинструментальным;

- психологически комфортным;

- многосоставным.

Критериальное оценивание позволяет учителем:

Разработать критерии, способствующие получению качественных результатов;

Иметь оперативную информацию для анализа и планирования своей деятельности;

Улучшить качество преподавания и обучения;

Выстраивать индивидуальную траекторию обучения каждого ученика с учетом его индивидуальных способностей;

Использовать разнообразные методы обучения и инструменты оценивания;

Вносить предложения по совершенствованию содержания учебной программы.

Ученикам:

Использовать многообразие стилей обучения, типов мыслительной деятельности и способностей для подтверждения результатов обучения;

Знать и понимать критерии оценивания для прогнозирования собственного результата обучения и осознания успеха;

Участвовать в рефлексии, оценивая себя и своих сверстников;

Использовать знания для решения реальных задач, выражать разные точки зрения, критически мыслить.

Родителям:

Получать объективные доказательства уровня обученности своего ребенка;

Отслеживать прогресс в обучении ребенка;

Обеспечивать ребенку поддержку в процессе обучения;

Устанавливать обратную связь с учителями и администрацией школы;

Быть уверенными и спокойными за комфортность пребывания ребенка в классе и школе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Концепция внедрения системы критериального оценивания учебных достижений учащихся АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», А., 2012.-с.220.

2. **Вертьянова А.А.** Критериальное оценивание, А., 2017. – с.40.